زنجیرەی کولتووری دیموکراسی

دیموکراسی بۆ هەمووان

حوسین موحەممەدزادە کردوویە بەکوردی

نووسینی: دوکتۆر حسەین بەشیریە

ناسنامەی کتێب

ناوی کتێب: دیموکراسی بۆ هەمووان

نووسەر: دوکتۆر حسەین بەشیریە

وەرگێڕ: حسەین موحەممەدزادە

پێداچوونەوە: ئاسۆ کەریم

نەخشەسازی ناوەوە:: گۆران جەمال رواندزی

بەرگ: هۆگر سدیق

پیتچنین: سنە، ڤیان کۆمپیوتەر 2254663

تیراژ: ١٠٠٠ دانە

ژمارەی سپاردن: ١٠٥

نرخ: ٢٠٠٠ دینار

چاپخانە: وەزارەتی پەروەردە – هەولێر

زنجیرەی کتێب = ١= (١٠٤)

ناونیشان

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی

هەولێر: پشت رۆژنامەی خەبات

پۆستی ئەلکترۆنی: asokareem@maktoob.com

ژمارەی تەلەفۆن 2260311

ناوەڕۆک

بەشی یەکەم:

بنەمای دیموکراسی 5

بەشی دووەم:

پیشرەوانی بیری دیموکراسی.. ٣٧

بەشی سێیەم:

پێشینەی مێژوویی و زەمینەی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی دیموکراسی...................... ٦٩

بەشی چوارەم:

بنەماکانی حکوومەتی دیموکراتیک ٩٣

بەشی پێنجەم:

کردەوەی دیموکراسی, حیزب و هەڵبژاردن.. ١٢٧

بەشی شەشەم:

جۆرەکانی دیموکراسی.. ١٦١

بەشی حەوتەم:

یاساو رەخنەکانی دیموکراسی.. ١٧٩

بەشی هەشتەم:

هەنگاو بەرەو دیموکراسی و بەرژەوەندی داهاتووی.. ١٩٥

بەشی یەکەم

بنەمای فیکریی دیـموکراسی

بنەما فیکرییەکانی دیـــموکراسی

دیـــموکراسی وەك شـێوازێکی ژیـانی سیاسـی لـە دنیـای نۆژەنـدا لـە سـەر ژێرخـان و پرەنسـیپگەلێك دامـەزراوە کـە لـە پرۆسـەی درێژخایـەنی تێکۆشـان بـۆ دامـەزرانی حکوومەتی دیـموکراتیك هاتووەتە ئاراوە.

دەتوانیــن جەوهـەری ئـەم ژێرخـان و بنەمایـە لـە بنـەمای وەکیـەکی مرۆڤ، پرەنسـیپی تاکگـەرایی، پرەنسـیپی یاسـا، پرەنسـیپی حاکمیـەتی خـەڵك و پێداگرتن لـە سـەر مافـی سروشـتی، مـەدەنی و سیاسـیی مرۆڤەکانـدا بدۆزینـەوە. مەبەسـت لـە پرەنسـیپی بەرابـەری ئەوەیە کـە لـە دیـموکراسیدا، تاکـەکان، تـاقم و چـینی خـەڵکان سـەبارەت بـە یەکتـری لـە سەر ئەوەی کێ حکوومـەتی بـە دەسـتەوە بێ، سـەروەری و ئیمتیازێکیـان بـە دەسـتەوە نییـە. مافـی حکوومەت کـردن بـۆ هەمیشـە بـە هـیچ تـاك و تاقمێـك نەسـپێردراوە و هـیچ تاقمێـك ناتوانێ بە نـاوی باڵادەسـتی وسـەروەری هـزری و خودییـەوە بـە سـەر ئـەوانی تـردا حکوومـەت بکـات. ڕەوا بـوونی دەسـەڵات تـەنیا لـە سـەر ڕەزای خـەڵکی بـۆ پێڕەوکـردن لـە حکوومـەت دامەزراوە.

گریـمانەی دیـموکراسی ئەوەیـە کـە خـەڵکی نـە لـە ترسـان و نـە لەبـەر زۆرداری، بـەڵکو لـە دڵـەوە و بـە ڕەزای خۆیـان مـل بـۆ حکوومـەت دادەنـەوێنن و میکانیزمگـەلێك بـۆ دەستەبەرکردنی ئەم ڕازیبوونە لە ئارا دان.

پرەنسیپی تاك بـەم مانایەیـە کـە مرۆڤ لـە بنەڕەتـەوە بەگیانلەبـەرێکی ژیـر لـە قەڵـەم دەدرێ، بۆیـە دەبێـت لـە ناسـینی بەرژەوەنـدی تـاکی خۆیـدا، لـە چوارچـێوەی سیسـتەمی کۆمەڵـدا ئـازاد و خودموختـار بێـت. ئـازادی هـەم بـە مانـا خـراپ و نگاتیڤەکەیـدا «واتـە ڕزگار بوون لە ئیـرادەی زۆرەملـی ئـەوانی دیکـە» و هـەم بـە مانـا چـاکەکەی «یـانێ توانـایی بژاردن و کارو بەشداریکردن» لە سروشتی دیـموکراسیدا ئاشکرایە.

پرەنسـیپی یاسـا لـە دیـموکراسیدا بـەم واتایەیـە کـە تاکـەکان تـەنیا لـەو یاسـایانە پـەیڕەوی دەکـەن کـە خۆیـان چـێیان کـردووە و هیچـی تـر. بۆیـە لـەم ڕووەوە ئـازادی و پـەیڕەو کردنی قانوون لە دیـموکراسیدا لە یەکتـری جیا ناکرێنەوە.

بە هۆی بنەمای حاکمیەتی خەڵکییەوە، تەنیا سەرچاوەی ڕەوابوونی دەسەڵاتی حکوومەت، ئیرادەی خەڵکە کە دەتوانن ڕازیبوون و نەبوونی خۆیان لە کردەوەی حکوومەت دەر ببڕن و لەم بابەتەوە کاناڵی تایبەت بۆ دەربڕینی بۆچوونی خەڵکی دامەزراوە. لە دیموکراسیدا هەموو خەڵکی بە جیاواز لە ناسنامەی نەتەوەیی، ئایینی، چینایەتی, یا بۆچوونی سیاسی، لە مافی سروشتی، مەدەنی و سیاسی بە تایبەت مافی ڕادەربڕین، بۆچوونی جیاواز و بیری جیاوازیان هەیە. لەم بەشەدا، هەندێ بنەما فیکری و پرەنسیپە بنەڕەتییەکانی دیموکراسی شی دەکەینەوە.

١-١. لیبرالیزم

ئایدیۆلۆژیای لیبرالیزم بە مانای ئازادیی هاووڵاتیان لە سێبەری حکوومەتی بەسراوە بە یاسا، بە ئەساسی دیموکراسی لە قەڵەم دەدرێ. ئامانجی سەرەکی ئایدیۆلۆژیای لیبرالیزم لە سەرەتای جوقانیەوە، خەبات لەگەڵ دەسەڵاتی ڕەها و زۆرەملێ و سەرەڕۆ بووە.

لیبرالیزم سەرەتا بە دژی حکوومەتی ڕەهای کڵێسا لە ڕۆژئاوا و دواتر لە هەمبەر حکوومەتی ڕەهای شاهان رابوو. لە جیاتی دەسەڵاتی ڕەها, دەسەڵاتی تەسک و بەربەسکراو، لە جیاتی دەسەڵاتی زۆرەملێ و سەرەڕۆیانە، دەسەڵاتی قانوونی ئارمانی سەرەکی لیبرالیزم بووە. لەم ڕووەوە یاساگەرایی، لە یەك جیا کردنەوەی دەسەڵاتەکان، مافی مرۆڤ و حکوومەتی هەڵبژاردەی نوێنەران لە سەر بنەماکانی لیبرالیزم دێنە حساب.

برێك لە نووسەران، لیبرالیزم وەکو تیوری, حکوومەتی سنووردارو ئازادیی تاك، بە سیستەمی بازاڕی ئازاد و ئابووری سەرمایەداریی بازاڕەوە دەبەستنەوە. ئەم پێکەوە بوونە گەرچی لە باری مێژووییەوە ڕاستییێکە، لە باری ژیربێژییەوە زەروورەتی نییە. داخوازیی لیبرالیزم, وەدیهێنان و بەڕێوەبردنی مافی وەکیەکییە بۆ هەموو هاووڵاتیان بە بێ جیاوازی ئایین, نەتەوە, ڕەگەز، چین و ڕەگەزو هی دیکە.

هەمووان لە بەرانبەر قانووندا یەکسانن. مافی بنەڕەتی هاوولاتیان لە بۆچوونی لیبرالیزمدا بریتیە لە: ئازادیی هزر و بیروڕا، ئازادیی رادەربڕین، ئازادیی کۆبوونەوە، ئازادیی یا مافی ملکایەتی، ئازادیی بەشداریکردن لە ژیانی سیاسی بە دەنگ دان و پۆست وەرگرتن و شتی تریشەوە.

توخمە سەرەکییەکانی ئایدیۆلۆژیای لیبرالیزم دەتوانین بەم جۆرە کورت بکەینەوە:

١-١-١. جیا کردنەوەی هێزەکان

حکوومەت تەسك و بەربەست دەکرێ لە ڕێگای داشکان و جیاکردنەوەی هێزەکان لە یەکتری. مونتسیکۆ «١٦٨٩-١٧٥٥» فەیلەسوفی گەورەی فەڕەنسی، یەکەم کەس بوو کە جیاکردنەوەی هێزەکان و یاسای بنەڕەتی حکوومەتی تیۆریزە کرد، بە بۆچوونی مونتسکیو دامەزراوە١ی جیاجیای حکوومەت لە دیموکراسی هەندێ جۆری تری حکوومەت، یانێ دامەزراوەکانی وەك یاسادانان، بەڕێوبەری و دادگەری بە مەبەستی لێك جیا کردنەوەی دەسەلاتی سیاسی و لە بەر چاوەدێری و کونترۆلکردنیان, دامەزراون.

لەم رووەوە راگرتنی هاوسەنگیی لە نێوان هێزەکانی دەولەتدا، نیشاندەری دۆخی دلخوازە. بە رای مۆنتسکیۆ بۆ پاراستنی ئازادی ناتوانین بە بیر و کەسایەتی حوکمڕانان و ئازادیخوازی ئەوان دلخۆش بین، بەلکو تەنیا لە ڕێگای بەرچاو، یانی دروست کردنی هاوسەنگی لە نێوان بەرژەوەندی و هێزەکاندا، دەتوانین ئەم شتە گرنگە ئەنجام بدەین.

١-١-٢. کۆمەلّی مەدەنی

حکوومەتی بەمەرج و بەربەستکراو و ئازادیی هاوولاتیان, پێویستی بە کۆمەلگایەکی مەدەنی ڕەنگاوڕەنگ هەیە کە پڕ بێت لە ئەنجومەن و تاقمی فکری،

١- Instituation

فەلسەفـی، ئـایینی، فەرهـەنگی و سیاسـی. هـەبوون و دەسـەڵاتی کۆمـەڵی مـەدەنی دەبێتـە هـۆی دابەشـکردنی سەرچـاوەکانی دەسـەڵات لـە نێـوان کۆمەڵـدا. ئەنـجومەنەکانی کۆمـەڵگای مـەدەنی، بـە کایـەی بـەرەنگاری لـە بەرانبـەر دەسـەڵاتی بـێ ئـەملا و ئـەولا و زۆرەملیـی رەهـا لـە قەڵـەم دەدرێـن. ئامـادەیی تاقمـەکانی کۆمـەڵی مـەدەنی لـە مەیـدانی سیاسەت و دەسـەڵاتدا بـە هـۆی رکەبـەری نێوانیانـەوە پێشگیـری لـە حکوومـەتی یەکدەست و زۆرەمـڵ لـە لایـەن هـەر کـام لـەم تاقمانـە بـە دژی ئـەوانی تـر دەکـات. رەنگـاورەنگی تاقمـەکانی کۆمـەڵی مـەدەنی بـەم جـۆرە دەبێتـە پێویسـتێکی حکوومـەتی بـەر تەسـك و دەست بەسراوە کە وەك بەردی بناغەی لیبـرالیزم دێتە ئەژمار.

١–١–٣. چاوەدێریی خەڵك

دڵپیسـی سـەبارەت بـە حکوومـەت وەك سەرچـاوەی خراپـەکاری، بناغەیـەکی تـرە لـە بناغـەکانی ئایـدیۆلۆژیای لیبـرالیزم. جـۆن لـۆك فەیلەسووفـی بـەریتانی دەیگـوت سیاسیکاران لە نـاخی خۆیانـدا حـەیوانێکی درنـدەی کێـوین کـە لـە بـەکارهێنانی ملهوڕانـەی دەسـەڵات بـۆ قازانـجی تاکەکەسـی خۆیـان دڵەراوکـەیان بـۆ نییـە. بۆیـە دەبـێ ئـەم سیاسیکارانە لـە رێگـای دانـانی دامـەزراو و لەمپـەری بەرچـاو و چـاوەدێریی بەردەوامـەوە لـە چوارچـێوە بـخرێن و دەسـتەمۆ بکـرێن. بۆیـە سیاسـیکاران دەبێـت هەمیشـە لـە ژێـر چـاوی تیـژ و رەخنـەی خەڵکـدا بـن، ئـەگینا بـۆ لای گەنـدەڵی و خراپکـاری دەئـاژۆێن. چـاوەدێریی خـەڵك لەسـەر حوکمڕانـان و کـردەوە و کـارە سیاسـییەکانیان لـە بابەتـەکانی بناغـەیی «لیبرالیزم»ن.

١–١–٤. پێش خستنی ئازادیی تاکەکەس بە سەر عەدالەتی کۆمەڵایەتیدا

بە پێچـەوانەی بۆچـوونی بـاو، لیبـرالیزم لـە دەوڵـەتی گچـکە و لاواز و ناچـالاك دیفـاعی نـەکردووە، ئـارەزووی دەوڵـەتی گچـکە زیـاتر دڵخـوازی ئازادیـخوازە تۆنـدڕەوەکان و ئانارشیسـتە راسـتڕەوەکان بـووە. لیبـرالیزم لـە نێـو نیگـای پاراسـتن و دابیـن کردنـی

ئازادییەکانی تاکەکەسدا بۆ دۆزی عەدالەتی کۆمەلایەتی و دەست تێوەردانی حکومەت لە ئابووری روانیوە و سەرنجی داوە.

کەڵك وەرگرتنی هەموو هاوڵاتییان لە ماف و ئازادییەکانی خۆیان بە شێوەی یەکسان، رەنگە پێویستی بە دابەش کردنی عادلانەی سەرچاوەکان و دابین کردنی هەلی یەکسان بۆ هەمووان بووبێت. دیارە لیبراڵە جیاجیاکان سەبارەت بە چۆنیەتی یەکسانیی پیویست بۆ پاراستنی ئازادیی هاووڵاتییان و رادەی دەست تێوەردانی دەوڵەت، بۆچوونی چوون یەکیان نییە. بەم حاڵەیشەوە لیبرالیزم بە گشتی پێ لە سەر ئەوە دادەگرێ کە گرینگی ئازادی لە پێش یەکسانی و عەدالەتی کۆمەلایەتییەوەیە. بە واتایەکی دی ئازادی بە ئامانجی بنەڕەتی دادەنێ و یەکسانی و عەدالەت بە ئامێری گەیشتن بەم ئامانجە دەزانێ. بە جۆرێك ناتوانین بە بیانووی دروست کردنی یەکسانی و عەدالەتەوە ئازادییە بنەڕەتیەکان لە ناو بەرین یان بەربەست و تەسکیان کەینەوە.

١-١-٥. جیاکردنەوەی سنووری گشتی و سنووری تایبەتی

لیبرالیزم بەردەوام هێڵێك لە نێوان کایەی تایبەتی و کایەی گشتیی ژیاندا دەکێشێ و کایەی تایبەتی بە شوێنێکی خاوەن رێز، پیرۆز و پارێزراو لە دەست تێوەردانی دەسەڵاتی سیاسی دەزانێ. جان ئیستوارت میل, فەیلەسوفی بەریتانی, لەم بارەوە کردەوەی سەبارەت بە خۆ و کردەوەی سەبارەت بە ئەوانی تری لە یەك جوێ دەکردەوە.

دەستەی یەکەمی بە سنووری تایبەتی و دەستەی دووەمی بە بەشێك لە سنووری گشتی دەزانی کە کاربەدەستانی دەوڵەت دەتوانن تەنیا دەست لەم بەشی دووەمە وەر بدەن. بەم حاڵەیشەوە هێڵی نێوان سنووری تایبەتی و گشتی بگۆڕ بووە. بۆ وێنە پلەوپایەی یاسایی، کار و چالاکی ئابووریی ژنان و رەفتاری بنەماڵە لەگەڵ ئەواندا، سەر بەکایەی تایبەتی بووە، کەچی ئەمڕۆکە یاسادانەر سەبارەت بە عەدالەتی نێو خێزان و بنەماڵە و مافی ئەندامان سەبارەت بە یەکتری دەستەوسان ناوەستێ.

١-١-٦. ساناگیـری سەبارەت بە بیـروباوەڕی خەڵکانی تر

پرۆسـەی سـەرهەڵدانی لیبـرالیزم لـە ئـەورووپا لـە قۆنـاغی دوای چاکسـازیی ئـایینی، واتـە لـە سـەدەی هەڤـدەوە دەسـتی پێکـرد. شـەڕگەل و کوشـت و بـڕی ئـایینی ئـەو چـاخە، یەکێك لەو بنـەما سـەرەتاییانە بـوو کـە ڕێگـەی بـۆ بەربەسـت کردنـی دەسـەڵاتی حکومـەت خـۆش کـرد. بۆیـە کاربەدەسـتان لـە داسـەپانی بیـر و بـاوەڕی ئـایینی بـە سـەر خەڵکـدا و دەست تێوەردان لە کاروباری ئۆلی و بیـروباوەڕی خەڵك قەدەغە دەکران.

ساناگیـری و لێبـوردەیی سـەبارەت بـە بـاوەڕی ئـایینی، یـەکێك لـە لەمپـەرە سـەرەتایی و بنەڕەتییـەکانی خوازیـارانی هێـزی حکومـەتان بـە حیسـاب دەهـات و لێبـوردەیی و ساناگیـری سـەبارەت بـە بیـروباوەڕی ئـایینی، دەسـتپێکی ساناگیـری بـوو سـەبارەت بـە بیـروباوەڕی سیاسیی جیاواز.

١-١-٧. بەرەنگاری لە هەمبەر دەسەڵاتدا

لیبـرالیزم لـە سـەرەتاوە ئایـدیۆلۆژیای بـەرەنگاری لـە هەمبـەر هێـزی ڕەهـا و زۆرەملـێ دا بـوو. بـە بـڕوای لـۆك گـەورەترین پـارێزەری لیبـرالیزم، کاتێـك حوکمڕانـان بـەبێ ئـەوەی مافـی ئـەوان بێ،کـە دەسـەڵاتیان جێبـەجێ دەکـەن وەکـو حاڵـەتی شـەڕ ڕووبـەڕووی خـەڵك دەبنەوە. بۆیـە کاتێـك خـەڵك ڕووبـەڕووی ژێـر پـێ کـەوتنی مـاف و ئازادیـان دەبنـەوە، مافـی ئـەوەیان هەیـە بـەرەنگاری و ڕووبـەڕووی دەسـەڵاتداران ببنـەوە و لـە بەرانبـەریان ڕاوەسـتن. فەیلەسووفـی بـەناوبانگی فەڕەنسـی لـە سـەردەمی ڕۆشـنگەریدا، مـارکی دوکندورسـێ (١٧٩٤-١٧٤٣) پێـی وابـوو لیبـرالیزم دامرکێنـەری هـەر جـۆرە هێـز و دەسەڵاتێکە، جا ئەگەر ئەو دەسەڵاتە هی دەوڵەت, یان هی کڵێسا و نەریتیش بێ.

١-١-٨. مافی مڵکایەتی تایبەتی

مڵکایـەتی تایبـەتی لـە روانگـەی لیبـرالیزمەوە یەکێکـە لـە کەرسـە بنەڕەتییـەکانی پاراسـتـن و درێـژەدەری ئـازادیی سیاسـی. مڵکایـەتی تایبـەتی بەیـەکێك لـە سەرچـاوە رەسـەنەکانی خودموختـاری تـاك و بـەرەنگاری ئـەو لـە بەرانبـەر دەسـەڵاتی حکومـەت دادەنـرێ. بـە بـڕوای دەیڤیـد هیـوّم فەیلەسوفـی بـەریتانی (١٧٧٦-١٧١١) مڵکایـەتی تایبەتی، بە بناغـەی دامـەزراوە دیـموکراتیکەکان حیسـاب دەکـرێ. بـە بـڕوای نـاوبراو، کـردە و نەریتی تایبـەت بـە مڵکایـەتی، بەسـتنی پەیـمان، تـجارەت و حسـاب کـردن و... هۆگـەلی لە بارن بۆ جێبەجێ کردنی یاسا.

مۆنتسـکیۆش بەڵگـەی بـۆ ئـەوە دەهێنایـەوە کـە کـڕین و فرۆشتـن، هەسـتی ساناگیـری و بەتەنگەوە هاتن بە هێـز دەکـات، چـونکە لـە کـڕین و فرۆشتـندا پێویسـت دەکـات، رەفتـار ناشەخسـی و سـەرنج نـەدان بـە تایبەتـمەندی فکـری و فەرهـەنگی و ئـایینی ئـەو کەسـەی مامەڵە لەگەڵدا دەکرێ دەخوازێ.

چەند کەسـانێك لـە خاوەنڕایـان لـە نێـوان لیبـرالیزم و دیـموکراسیدا جیـاوازی بنـەڕەتی بـەر چـاو دەخـەن. بـە بـڕوای ئـەوان پرسـیاری بنـەڕەتی لـە دیـموکراسیدا ئەمەیـە کـە «چ کەسـانێك حکومـەت دەکـەن؟)) لـە کاتێکـدا پرسـیاری بنـەڕەتی لـە لیبـرالیزمدا ئەمەیـە کـە ((دەسـەڵات چـۆن پـەرژین دەکـرێ))؟ لـەم رووەوە لیبـرالیزم لـە سـەر حکومـەتی راستەوخۆی خەڵك و هاوکـاریی بـەردەوامی ئـەوان لـە سیاسـەتدا پـێ داگـر نییـە، هـەر چـەند ناتەباییشی لەگەڵدا نییە».

زۆر کـەس لـە لیبـراڵەکان هاوکـات بـە نـاوی دیـموکراسییەوە رەخنـە لـە ئیسـتبدادی زۆرینـە دەگـرن کـە سـەرکوتی کەمینـەکان دەکـات. هـەر چـۆنێك بـێ ئـەوەی ئەمڕۆکـە وەکـو چـەمکی دیـموکراسی لـە ئارادایـە زارۆی لیبـرالیزم و تەواوکـەری لیبـرالیزمە. دیـارە لیبـرالیزم حکومـەتی بـەربلاو و نایاسـایی زۆرینـە بـە حکومـەتی بـە ئەگـەر و کـۆت و پـەرژین کـراو و رێخۆشـکەری ئازادییـەکانی تـاك نـازانێ. ئـاوا حکومـەتێك لەوانەیـە تـەنیا

نـاوی «دیموکراسـیی خۆپەرەسـتان»ی لـێ بنـرێ. لـەم بارەیـەوە لیبـرالّەکان، دیــموکراسیی رۆسـۆیی یـان ژاکوبـونی یـان زۆرینەیـەك کـە دەلّـێن نوێنـەری «ئیــرادەی گشـتی» و خێـری هەموان، بە دیـموکراسیی راستەقینە نازانن.

بـە واتایـەکی تـر کاتێـك «ئیــرادەی گشـتی»، «خێروبێـری کۆمـەلّگا» «عەدالّـەت» و «کامەرانی» جێگە بـە ئـازادی لـەق بکـات کـە کۆلّەکـەی هـەرە بـالاّو زێـڕینی لیبـرالیزمە، سیاسـەت و حکوومـەت بـە رێگـای نادیـموکراتیانە ئاڕاسـتە دەکـات و دەئـاژوێ. هـەر لـەم بارەیەوە بوو کـە ئالکسـی دۆتۆکڤێـل، نووسـەری فەرەنسـی، باسـی لـە مەترسـی دیکتـاتۆریی زۆرینەتی، وەك دوژمنی تاکایەتی و خودموختاری و ئازادی تاك دەکرد.

هــەر چــۆنیك بــێ، ئەمرۆکــە لیبــرالیزم، حکوومــەتی دامــەزراو لــە ســەر بناغــەی نوێنەرایـەتی وەك ئەساسـی دیــموکراسی بـە پێویسـت دەزانـێ. لیبــرالیزم ئـەم حکوومـەتی نوێنەرانــە بــە تــەنیا رێگــای کۆنتــرۆڵی دەســەلاّتی سیاســی و بەدیهێنــەری بەشــداریی کۆمەلاّیەتی و دەستەبەری هەستی بەرپرسایەتیی کاربەدەستان لە بەرانبەر خەلّکدا، دەزانێ.

بەم مانایە دیــموکراسیی لیبــرالّ پـێ لـە سـەر جۆراوجـۆری و جیـاوازیی قـازانج و تاقمـە کۆمەلاّیەتییــەکان دادەگـرێ و نایــەوێ لــە ژێــر چــەمکی ئــالۆزی، وەك ئـیرادەی گشــتی و بەرژەوەنـدی هــەموان، تێکــەلّ و یەکپارچــەیان کاتــەوە. ئـەم دیــموکراسییە پێــی وایــە کــە دەکـرێ لـە چوارچـێوەیەکی شـکلّیانەی جێـی پەسـەندی هـەموان، وتوویـژێ لەسـەر نـاکۆکیی بەرژەوەندییــەکان بکـرێ و رێگاچـارەیان بـۆ دابنـرێ، تـاکو ئـەژمارێکی زیـاتر قـازانج بکـەن و هەر وەها تاقمەکانی کۆمەلّ لە سەری پێك بێن.

١-٢. پراگماتیزم

پراگمــاتیزم وەك بنــەمای فەلسەفــیی دیــموکراسی چــاوی لــێ دەکـرێ. لـە کاتێکـدا دیتمـان لیبــرالیزم فەلسـەفەی سیاسـیی دیــموکراسییە. پراگمــاتیزم بزاڤێکـی فەلسەفـییە کـە بـڕوای وایـە، مانـا و راسـتی هـزر و رووداوەکـان دەبێـت لـە قـازانج و ئامانــجی ئەوانـدا بدوزرێتەوە.

کەواتە ناتوانین و ناکرێ بە شوێن دوا راستیدا بگەڕێین. قازانجی بە کردەوەی تیۆری و ئەندێشەکان باشترین پێوانەی راستیی ئەوانن.

بەناوبانگترین بیرمەندانی پراگماتیست چارلز پیرس (١٩١٤-١٨٣٩) ویلیام جیمز (١٩١٠-١٨٤٢) و جۆن دیویی (١٩٥٢-١٨٥٩) بوون. سەرەڕای جیاوازیی بیروڕا لە نێوان ئەو نووسەرانەدا چەمکی گشتی و هاوبەشی نێوانیان ئەمە بوو کە، ئەندێشە و هونەر کاتێک راستن کە قازانج بە خەڵکی بگەیێنن و شادمانیان بکەن. راستیی ئەندێشە و هونەر لە پێشدا روون و دیاریکراو نییە، بەڵکو پێیان دەبەخشرێ.

ئەندێشەکان کاتێک وەراست دەگەڕێن کە ژیانی خەڵك ئاڕاستە بکەن و ئامانجیان پێ نیشان دەن، یانێ هۆی خێروبێر و خۆشی و رەزامەندیی خەڵك بن. بۆیە پێوانەی حەقیقەت دەبێ لە ژیانی بە کردەوەدا بدۆزینەوە نەك لە چوارچێوەی بیری روون و خەیاڵاویدا.

هەندێ نووسەرانی پراگماتیزم وەك «شێوە بیری ئەمریکی» دەناسێنن. بەردی بناغەی پراگماتیزم ئەوەیە کە مرۆڤ لە ئاڵ و گۆڕی داهاتوو لە شێوازی ژیان و بیر و ئاکاردا، چاو بەخۆیان دابخشێننەوە.

گرنگی پراگماتیزم لە دیموکراسیدا لەمە دایە کە خەڵکی لە پێبەند بوون بە بیرونەریتی داڕێژراو، وەك سەرچاوەی راستییەکان رزگار دەکات و بەکارهێنانی هەر جۆرە گۆڕانکاری و داهێنانێك کە بە قازانجی ژیانی مرۆڤ بێت، پاساو دەدات.

بەم مانایە پراگماتیزم فەلسەفەی ئەزموون، تازەکاریی بەردەوام، رزگاری لە رابردوو نەریتی دەست و پێ گرو لەم رووەوە رووبەرووی «موتڵەق گرایی» و «موتڵەق بیرکردنەوە» دەبێتەوە. وەك ئاماژەی بۆ کرا، برێك لە خاوەنرایان پراگماتیزم بە فەلسەفەی دیموکراسی ئەمریکی لە قەڵەم دەدەن. لە جۆری دیموکراسیی ئەورووپایشدا، قوتابخانەی رەسەنی سودگەرایی جێرمی بنتهام و جان ئستوارت میل شوێنی تایبەتی خۆیان هەیە. بنتهام داکۆکی لە پرەنسیپی «زۆرترین شادی گونجاو بۆ زۆرترین ئەژماری خەڵك» دەکرد.

١-٣. ڕێژەگەری

ڕێژەخوازی, مەکتەبێکە کە بایەخەکان بە شتێکی زەینی و نسبی دەزانێ و بڕوای بە هیچ بایەخێکی ئەبەدی و عەینی و گشتی کە بە حوکمی زانست و ئاوەز شیاوی سەلماندن بێ، نییە. ئەگەرچی دیموکراسی تا رادەییێك لە سەر ڕێژەگەریی بەهایی بەندە، بەڵام دیموکراسی بەم مانایە بەو ئاکامە دەگات کە دیموکراسی وەکو کۆمەڵێك بەها و بایەخی سیاسی لە جۆرەکانی تری حکوومەت باشتر نییە.

ئاساییە فەیلەسووف و بیرمەندانی پارێزەری لیبرالیزم و دیموکراسی بڕوایان بە بەهاکان، مافی سروشتی و عەینی کە شیاوی ناسینن هەیە. چونکە لە سەر ساناگیری سەبارەت بە جیاوازی و جۆراوجۆری سەبارەت بە بڕوا و بایەخەکان پێ دادەگرێ. ڕێژەخوازیی بەهایی لەم ڕەهەندەوە دابینکەری وەدی هێنانی مافی کەمایەتییەکانە لە دیموکراسیدا هاوکات لەگەڵ پرەنسیپی زۆرینەتی، یەك لە بنچینەکانی دیموکراسی بە ئەژمار دێت.

بە بڕوای ڕێژەخوازان هەموو بایەخ و جۆرەکانی ژیان لە حوجرەی ئاوەزدا لەرزۆکن. لەم سۆرخەوە هەموو لە یەك ئاستدا مافی ژیانیان هەیە. گەرچی ناتوانین بڵێین کە دیموکراسی لە سەر نسبیخوازی دامەزراوە. بەڵام دیموکراسی سیستەمێکە کە زۆرترین بوارو ئیمکان بۆ چەسپاندنی ڕێژەیی لە بایەخەکاندا دەرەخسێنێ و نزیکترین سیستەمی سیاسییە لە بناغەکانی نسبیخوازیی.

هەر وەها نسبیخوازی هەر جۆرە باسێکی حاشاهەڵنەگر لە چەمکگەلی ڕەوشتی، وەك دوورەپەرێزی و دۆدەیی لە ژیانی سیاسیدا وەلا دەنێ و لەم چەمکگەلە پارێزگاری دەکا کە داڕێژراون و لە باری بایەخدا ڤالان. لەم ڕوانگەیەوە هەر جۆرە جیاوازی دانانێك لە نێوان مرۆڤدا نائاساییە. هیچ کەس بە سەر کەسێکی تردا باڵا دەستی جەوهەری نییە و هەموو زنجیرەکانی پلە و پایە و سیستمگەلی ئیمتیاز، ڕەمەکی و ساختەیین.

وەك ئاماژەمان پێ کرد، هەندێ جار لە نێوان بەشە جیاجیاکانی نسبیخوازی و دیموکراسیدا ناتەباییش هەیە. بۆ وێنە ئەم پرسیارە دێتە پێشەوە کە ئایا پرەنسیپی

«لێبووردەیی و ساناگیری, بۆ دوژمنانی ساناگیری ڕەوایە یان نا؟ ساناگیری سەبارەت بە دوژمنانی ساناگیری بە پێچەوانەی ئەسڵی ساناگیریە: کارل پوپر فەیلەسووفی هاوچەرخ وتوویەتی: تەنیا شتی دەگمەنی جێ متمانە لە ئەسڵی ساناگیریدا، ناساناگیرییە سەبارەت بە دوژمنانی ساناگیری.

هەر وەك باسمان کرد ناکرێ هەموو ژیان و بەها دیموکراتییەکان بە پرەنسیپی نسبیخوازی وەلام بدەینەوە یان پارێزگاری لێ بکەین، چونکە ئاساییە لە مەکتبی نسبیخوازیدا ناتوانین لە شتێك بە ناوی ڕاستی یان دوابایەخی ڕەها پارێزگاری بکەین.

بەلام وەك ئاماژەی پێ کرا نسبیخوازی بۆ پاساودانی برێك لە وردەخالی بچووکی ناوەوەی دیموکراسی کارامەیی هەیە.

١-٤. پرەنسیپی پەیمان (گرێبەندە)

بیری پەیمانی کۆمەلایەتی وەك بناغەی سیستەمی سیاسی، چەمکێکی ترە لە چەمکە بنەڕەتیەکانی دیموکراسیی کە رابردووی بۆ تۆماس هابز، بێندێکت دو سپینۆزا، جۆن لۆك، ژان ژاك ڕۆسۆ, ئیمانوێل کانت دەگەڕێتەوە. لە تیۆری پەیمانی کۆمەلایەتیدا بە شێوەی گشتی سەرەتا «دۆخی سروشتی»، واتا دۆخی پێش دروست بوونی حکوومەت لە بەرچاو دەگیرێ.

ئیدی ڕەت بوون لە دۆخی سروشتییەوە بۆ «دۆخی مەدەنی» لە ڕێگای پەیمان و پێکهاتنی گشتییەوە ڕاڤە دەکرێ.

لەم تیۆریەدا، پەیمان بناغەی خۆ بەستنەوە و پەیڕەوکردنی دەسەلاتی سیاسییە. چونکە تاك بە پێی ئەو شتەی کە لە پەیماندا مۆری کردووە، دەبێ بجوولێتەوە. هەر وەها ئەگەر پەیمانی ناوبراو بشکێت، مافی شۆڕش و سەرهەلدان بە دژی حکوومەت شتێکی چاوەڕوان کراوە. گەرچی زۆر جار تیۆری پەیمانی کۆمەلایەتی بە دیموکراسی دەبەسترێتەوە ولێ، دەتوانین ئەوەش هزر بکەین کە خەلك لە ڕێگای پەیمانێکی کۆمەلایەتی سەرەتاییەوە بۆ دامەزرانی حکوومەتێکی نادیموکراتیك پێك بێن.

لــه روانگــەی هــابزەوە مادامــەکێ خــەڵك هێزیــان کــەم تــا کــورتێ وەك یەکــە, هــیچ بناغەیــەکی سروشــتی بــۆ نــەزمی سیاســی بــەدی نــاکرێ. بۆیــە سیســتەم ئــەبێ بــە شــێوەی دەســکرد و لــە ســەر بناغــەی پەیــمان دابــمەزرێ. لــە پەیــمانی کۆمەڵایەتیــدا هــەموان هاودەنگ دەبــن کــە لــە مافــی ژیــان بەپشــت بەســتن بــە توانــای کەســایەتی خۆیــان یــان لــە مافی پاراستنی زاتی خۆیــان، بــە هــۆی هێــزی خــۆوە چاوپۆشــی بکــەن و ئــەم مافــە بــە کەســی سێیەم کە حوکمڕان بــێ، بســپێرن. بۆیــە حــوکمڕان دەتــوانێ بــۆ راپەڕانــدنی ئــەم کــارە گرینگــە دەسەڵاتی خۆی بە هەر جــۆر کــە بیــەوێ بــەڕێوە ببــات. دیــارە حــوکمڕان لەوانەیــە یــەك کــەس یــان تــاقم و کۆمــەڵێك خــەڵك بێــت. بــە بــڕوای هــابز پەیــمانی کۆمەڵایــەتی یــەکجار زیــاتر نابەســترێ و هەمیشەش بــەڕێوەبردنی پێویســتە. بــە بــڕوای جــۆن لــۆك, مرۆڤــەکان لــە دۆخــی سروشــتیدا لــە بــاری دەســەڵات و تواناییــەوە یەکســانن و هــیچ کەســێك لــە یــەکێکی دیکــە فــەرمان نابــات. بــەم حاڵــەش لــە دۆخــی سروشــتیدا خــەڵك لــە کۆمــەڵێك رێســاو بنــەمای سروشتی لە ئاکاری خۆیانــدا پــەیڕەوی دەکــەن، رێــزی یەکتــری دەگــرن و پارێزگــاری لــە گیــان و مــاڵی یــەکتری دەکــەن. بــەڵام بــەڕێوەبردنی شەخســی و تایبــەتیی یاســای سروشــتی, دابینکــەری ئاشــتییەکی بــەردەوام و چەســپاو نییــە. لــە دۆخــی سروشــتیدا دەزگایــەکی دیاریکراو بۆ بەڕێوەبردنی یاسای سروشتی لە ئارادا نییە.

ئیــدی خــەڵك لــە رێگــای پەیــمانەوە, دەســەڵات و مافــی بــەڕێوەبردنی یاســای سروشــتی بە کەسێك یان تاقمێك دەســپێرن و بــەم جــۆرە حکومــەت دائەمــەزرێت. بــە بــڕوای لــۆك و بــە پێچــەوانەی هــابز، حکومــەت پێویســتە بــەردەوام زۆربــەی خــەڵکی لــە پشــت بێــت و هــەر چۆنێکی بێ خەڵکی مافــی ئەوەیان هەیە پەیــمانی کۆمەڵایەتی هەڵوەشێننەوە.

بۆچــوونی هــابز و لــۆك لــە بــارەی چــەمکی پەیــمانی کۆمەڵایەتییــەوە، ســەرەڕای برێــك جیاوازی، لە بنەڕەتــدا لێــك دەچــن. بــەڵام بۆچــوونی ژان ژاك رۆســۆ راســت بــە پێچــەوانەیە. لــە بۆچــوونی هــابز و لــۆك دا پەیــمانی کۆمەڵایــەتی بــە شــێوەیەکی گشــتی سەرچــاوەی حکومەت دیــاری دەکــات لــە کاتێکــدا رۆســۆ چــەمکی پەیــمان بــۆ رەخنــە لــە حکومــەتی ئێستا و دامــەزرانی حکومــەتێك بــەکار دەهــێنێ کــە لــە ســەر ئیــرادەی گشــتی دامــەزرابێ. بــە بــڕوای رۆســۆ پەیــمانێك کــە بناغــەی حکومــەت و کۆمــەڵگای ئێســتایە، پەیــمانێکی

فریوەدەرانـە, دەغەلاّویـە کـە تیایـدا دەوڵەمەنـدان، هـەژارو نـەدارانی پـیّ گـەوج دەکـەن تـاکو دۆخی نابەرابەری دەوام بکات.

لـە دۆخـی سروشـتیدا، دەوڵەمەنـدان دەلیـل دێننــەوە کـە باشتــر وایـە پەیــمانێك بـۆ دامـەزرانی یاسـا و حکوومـەت ببەسـتریّ تـا هـەموان لـە دۆخـی ترسـان لـە مـالّ و گیـانی خۆیان رزگاریان بێت.

پەیــمانێکی ئـاوا, نابەرابـەری درێــژە پـیّ دەدا، بـەلاّم بۆچـوونی رۆسـۆ لەمـەڕ چـەمکی پەیـمانی کۆمەلاّیـەتی، بۆچـونێکی خـوازراو و بـۆ چـیّ کردنـی نـەزمێکی کۆمەلاّیەتییـە. ئـەم پەیـمانە نابێتـە هـۆی ئـەوەی کـە فـەرمانڕەوایی لـە خەلّکـەوە بـە حـوکمڕان بـدرێت. هـەموان مافــی خۆیــان بــە کۆمــەلّگا دەسـپێرن بـەو شـەرتەی کـە کۆمـەلّگا پرەنسـیپی وەکیـەکی مـاف بپـارێزیّ و هـەموو یاسـاکان لـە سـەر ئەساسـی «خواسـتی گشـتی» کـە چـاوی لـە بەرژەوەنـدی هـەموو کۆمەلّگاوەیـە, وەسـتا بـیّ. بـە بـڕوای رەخنـەگران، تیـۆری پەیـمانی کۆمەلاّیـەتیی رۆسـۆ بە بەراورد لەگەلّ بۆچـوونی هـابز و لـۆك دا, جـیّ خۆشـکەری مـەیلی دروسـت کردنـی ((ملـهوڕی زۆرینەیە)) کە بە ناوی خێر و خواستی گشتییەوە جێبەجیّ دەکریّ.

گرینگتــرین تیۆریسـیـەنی پەیــمانی کۆمەلاّیـەتی لـە شـیوەی نـویّ لـە سـەدەی بیسـتدا، جان رالـزە، جـان رالـز لـە کتێبیّ «تیـۆریی عەدالـەت (١٩٧١) دۆخێکـی لـە بەرچـاو گیــرا وەك «دۆخـی سـەرەتایی» دەبینێتـەوە کـە تیایـدا خـەلّك سـەبارەت بـە کۆمـەلێك پرەنسـیپی بنەڕەتی بۆ کۆمەلّگا پێك دێـن، بـەلاّم هـیچ کامیـان نـازانن خۆیـان لـە کۆمەلّـدا لـە چ دۆخ و پلەیـەك دان، بۆیـە دەتوانیــن بلّـێین ئـەوان لـە پشـتی «پـەردەی نەزانیــن»ەوەن. بـە بـڕوای رالز, ئێمە لەو دۆخە سەرەتاییەدا پیّ لە سەر سیّ ئەساس دادەگرین:

١- یەکـەم دەمانـەویّ سـەرەڕای ئـەوەی کـە لـە کۆمەلّـدا چ پلەیـەکمان هەیـە، لـە بڕێـك ماف و ئازادیی ئەساسی بەشدار بیـن.

٢- دەمانـــەویّ سـەرەڕای ئـەوەی کـە لـە کۆمەلّـدا چ کارامـەیی و توانایـەکمان هەیـە، هەلی لەبار بۆ جێبەجیّ کردنیان لە بەر دەستماندا بێت.

٣- سـەبارەت بـەو کەسـانەی کـە لـەناو کۆمەلّـدا نیگەرانیــن، چـونکە لەوانەیـە خۆمـان لەو دۆخەدا بیـن.

ئیدی دەمانەوێ تەنیا ئەوەندە نابەرابەری لە کۆمەڵدا هەبێت کە دابینکەری پێشکەوتنی حاڵی بێبەشان بێت. لە بەر ئەوەی رادەیەك نابەرابەری دەبێتە هۆی دڵەڕاوکەی کار و تێکۆشان کە ئەویش بە قازانجی گشتی تەواو دەبێ.

تیۆری رالز, گرێ پووچکەی کۆنی هابز و لۆك دەکاتەوە. بەو مانایە کە پەیمان نە بە راستییەکی مێژوویی، بەڵکو وەك چەمکێکی زەینی لە بەر چاو دەگرێ. گەر لە دیموکراسیدا ئەم گریمانە کە رێکخراوە سیاسییەکانی کۆمەڵ دەبێ بۆ هەموان جێگای قبوڵ کردن بن، بە جێ و رەوا بن، لەو حاڵەدا چەمکی پێکهاتنی گریمانەی رالز ئەو خاڵەمان بە دەستەوە ئەدات کە هەموان لە هەموو دۆخێکدا وەری دەگرن.

١-٥. پرەنسیپی رەزا بوون و پەسندکردنی گشتی

چەمکێکی تر لە چەمکە بنەڕەتیەکانی فەلسەفەی سیاسیی دیموکراسی, چەمکی رەزابوونی هاووڵاتیانە نە لە پەیڕەوکردن لە حکومەت دا. لەم تێ روانینەوە رەوا بوونی دیموکراسی لە سەر کردەوەی حکومەت بەندە، کە دەبێ لە سەر خواست و رەزامەندیی هاووڵاتیان بەند کرابێ.

دیموکراسی بێ رازی بوونی گشتی بێ مانایە. رەوا بوونی حکومەت بە هۆی رەزامەندییەوە، بناغەی دیموکراسیە.

لە روانگەی لایەنگرانی دیموکراسییەوە, مرۆڤەکان گیانلەبەرانی عاقڵ و بژارخوازن و لەم رێگایەوە دەکرێ ناونیشانی رەزابوون یا نەبوونی ئەوان لە حکومەتی خۆیان بدۆزرێتەوە. رەزا بوون بەم مانایە، ئازادی بە شێوەیێکی باوەڕپێکراو پەرچین دەکا و بە بەرفەرمان بوون و ئیلتزامی دەگۆڕێ. ئاوا ئیلتزام و بەرفەرمانبوونێك خۆی یەکێکە لە رواڵەتەکانی پرەنسیپی ئازادیی سیاسیی تاك کە چوارچێوەی بۆ روون و دیاری دەکات. رەزابوون و قاییل بوون، ئەساسی ملکەچی و گوێڕایەڵی و جێبەجێ کردنی فەرمانی حکومەتە بە شێوەیەکی ئازادانە. وەکالەت و نوێنەرایەتی یەکێکە لە رەهەندە بە هەڕمێنەکانی دیموکراسیی لەسەر رەزامەندی دامەزراوە. بۆیە رەزامەندی لە چەمکی

کــاراو بــزۆز و پۆزەتیڤیــدا، ڕێخۆشــکەری بــەڵێن و ئیلتزامـــات و نیشـــاندەری مـــاف و ئازادییــەکانی تاکــە. یــەکێك لــە تیۆرییــە ســەرەکییەکانی لــە فەلســەفەی سیاســیی ئــەمڕۆدا لە بواری زەمینەی ئیلتــزام و دەســەڵاتی سیاســیدا، هــەر ئــەم تیۆرییــەی پێکهــاتن, یــان قاییــل بوونەیە. لەم تیوریــەدا قایــل بــوون و ڕەزا بــوونی تــاك بەتــەنیا سەرچــاوەی وەفــاداری و بــەڵێنی سەبارەت بــە پــەیڕەو کردنــی یاســا و دەســەڵاتی حکوومــەت. بــە پێــی بۆچــوونی جیــاوازی ئــەم تیۆریــە، ڕەزا بــوون ڕەنگــە ڕاســتەوخۆ یــا ناڕاســتەوخۆ (نوێنەرایــەتی) و لەوانەیشــە گریمانــەیی بێ بەو مانایە کە لە بەستنی پەیــماندا لە بەرچاو گیــراوە.

ســـەبارەت بـــە ڕەزامەنـــدی نـــا ڕاســـتەوخۆ زۆر پـــێ داگیـــراوە. چـــونکە ناتوانیـــن نیشـــانەگەلی بەرچـــاو لەمـــەڕ ڕەزامەنـــدیی ڕاســـتەوخۆ بـــۆ گوێڕایـــەڵی حکوومـــەت دەســـت نیشـان بکـەین. بیـــری ڕەزا بـــوونی گریمانـــەیی بـــۆ ڕوانگـــەی کانـت دەگەڕێتـــەوە و ئامـــاژە بـــەو شـتانە دەکـات کــە بــە پێــی ئوســوڵ، تاکــەکان دەبــێ دەربارەیــان هەســت بــە قاییــل بــوون و وەرگرتن بکەن.

لــەم ڕوانگەیــەوە ڕێکخــراوە سیاســییەکان, پەســندکردن بــێ ئــەوەی خــەڵکی ڕەزامەنــدیی ڕاستەوخۆ یان ناڕاســتەوخۆیان ســەبارەت بــەپێڕەو کــردن لــەو دەزگایانــە دەردەبــڕیبێ، بــێ قایــل بوون وەرگیــراوە و دەبێ هاوولاتیان گوێڕایەڵی بن.

جــۆن لــۆك فەیلەسووفـــی بــەریتانی پێــی وابــوو کــە جەوهــەری ئــەم باســە لــەوەدا خــۆ دەنــوێنێ کەســێك لــە وڵاتێکدا دەمێنێتــەوە و ئازادییشــە کــە جێــی بێڵــی، لــە ڕاســتیدا بــەو مانایەیە کە گوێڕایەڵی بۆ دەسەڵاتی حکوومەت و یاساکانی دەربڕیوە؟

ڕەخنــەگران قاییــل بــوونێکی ئاوایــان، لام ســەرلایی لــە قەڵــەم داوە و بەشــداریی هــەموو لایەنــە و ڕاســتەوخۆ لــە ژیــانی سیاســییان بــە دیــاردەی حاشــاهەڵنەگری ڕەزابــوون و قاییــل بوونی مرۆڤ لــە دیـــموکراسیدا زانیــوە. دەیڤید هیــوم لــە هەڵســەنگاندنی بۆچــوونی لــۆك دا دەڵــێ، نــاتوانین مانــەوەی بــەردەوامی مرۆڤـــ لــە وڵاتــی دایکــدا، وەك هەڵبــژاردنێکی ئــازاد وەر بگرین، لــە بــەر ئــەوەی کۆچبــەری خــەرجێکی زۆری مــادی و مەعنــەوی لــە ئەســتۆی ئــەو دەخـات. بــە ســەرنج بــەو ڕەخنانــە کــە چــەمکی قاییــل بــوونی پەنامــەکی بــۆ پــەیڕەوی لــە

دەسەڵاتی حکوومەت کراوە. لایەنگرانی ئەم دواییانەی تیوری پێك هاتن و وەرگرتن، سەنگینیی زیاتریان لە سەر چەمکی ڕەزایەتی گریمانەیی هاویشتووە.

١-٦. پرەنسیپی بەرابەری «وەکیەکی مەدەنی»

پرەنسیپی بەرابەری بەم مانایە کە هەموو مرۆڤەکان هاوبایەخن و دەبێ لەگەڵ هەمواندا بە شێوازێکی یەکسان بجووڵێنەوە، پرەنسیپێکی دیکەیە لە پرەنسیپە ئەساسیەکانی دیموکراسی. بەم بۆنەوە دیموکراسی لەگەڵ نابەرابەری یاسایی و سیاسیدا ناسازێ!. پرەنسیپی بەرابەری لە مانا بنچینەییەکەی خۆیدا بەم مانایەیە کە هەموو مرۆڤەکان بە حوکمی مرۆڤ بوونیان بەرابەرن و یەکێکیان لەوانی تر زیاتر نییە. لە باری سیاسییەوە پرەنسیپی بەرابەری بەم مانایە هاتووە کە هاوولاتیان لە بەرانبەر یاسا و لە باری ماف و ئازادییەوە بەرابەرن. ئەگەرچی بەرابەری لە باری کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە شتێکی دڵگرە بەڵام نامومکینە، لە سیستەمی فیودالیدا, کارە جۆراوجۆرەکانی خەڵك لە باری یاساوە لە ماف و ئیمتیازاتی جیاواز بەهرەمەند بوون. بۆیە لە باری یاساوە یەکسان نەبوون. لە خەباتی سەرەتاییدا بۆ دامەزرانی دیموکراسی، بەهرەمەندی لە مافی مەدەنی بە مڵکایەتییەوە بەسترایەوە، تا دواتر وای لێهات تەنیا ئەندامەتی یا هاوولاتی بوون لە کۆمەڵگای سیاسیدا بۆ بەهرەمەندی لە مافی بەرابەر وەرگیرا. بۆیە خەڵك سەرەڕای مڵکایەتی، کار، خوێندەواری، نەتەوە، ئایین، زمان و... لە باری یاساوە یەکسان لە بەرچاو گیران. ئەوەی کە وەکو یەکێك لە ستوونەکانی دیموکراسی گرینگی هەیە، بەهرەمەندی بەرابەری لە مافی مەدەنی وەك ئازادیی بلاوکردنەوەو دەربڕینی بیروڕا و مافی سیاسی وەك دەنگ دان و مافی وەدەست هێنانی پلە و پایەیە.

بەرابەری لە باری ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە بەشێ لە بنەمای دیموکراسی نییە. بەڵام ئەم شتە لە کەماڵ و پێ گەیشتنی دیموکراسیدا، شتێکی چاوەڕوان کراوە. بە جۆرێکی تر وەکیەکی ئەسڵی لە دیموکراسیدا، بەرابەری هەلەکانە، نەك دەسکەوتەکان.

ئـەو كەسـانەی كـە بـە شـێوەی بەرابـەر لـە پـەنای یاسـادان، دەتـوانن لـەو هەلانـەی كـە سیسـتەمی كۆمەڵایـەتی و سیاسـی دەسـتەبەریان دەكـات، كـەڵك وەرگـرن و لـە ژیـانی سیاسیدا بەشدار بن و ركەبەری بۆ بكەن.

بە واتـاییێكی دیكـە بەرابـەری, دابینكـەری لابردنـی هـەر جۆرێـك جیاوازییەكـە لـە نێـوان خەڵكدا بە تایبەت لە باری رەگەز، قەوم، جنسیەت، ئاییـن، بیـروبڕوای سیاسی و هتد.

تێكـەڵ و پێكـەڵكردنی چـەمكی بەرابـەریی هاوولاتیـان لـە بـاری یاسـا و سیاسـییەوە لەگـەڵ چـەمكی بەرابـەریی كۆمەڵایـەتی و ئابووریـدا، گـرفتی نـەزەری و بـە كـردەوەی زۆری بـۆ دیـموكراسی دروسـت كـردووە، بـە جۆرێـك كـە زۆر جـار بـە بیـانووی دابیـن كردنـی بەرابـەریی كۆمەڵایەتییـەوە، ئازادییـە مـەدەنی و سیاسـییەكان بـەر هەڕەشـە و گوڕەشـە كـەوتوون. دیـموكراسی بـە لانـی كەمـەوە كـە بـە مانـای ئـازادی و بەرابـەریی یاسـایی و سیاسی خەڵك دێ، لە دیـموكراسی بـە لانـی زۆرەوە كـە تیایـدا جگـە لـە ئـازادی، بەرابـەریی كۆمەڵایەتی و سیاسی بە پێی توانا دابیـن دەكرێ، جیا بكرێتەوە.

بـێ دیـموكراسیی لانـی كـەم (یـانی بەشـداری و ركەبـەری نێـوان هێـز و تاقمـە گـەورەكانی سیاسـی و ئـاڵ و گـۆڕی دەسـەلات لـە نێوانیانـدا) دیـموكراسیی لانـی زۆر (بەشـداری گشـتی لـە سیاسـەتدا لـە هـەل و مـەرجی بەرابـەریی نسـبی كۆمەڵایـەتی و ئـابووری) جێبـەجێ نابێـت. لـە لایـەكی تـرەوە هەوڵـدان بـۆ دامـەزرانی دیـموكراسیی لانـی زۆر (دابیـن كردنـی بەرابـەریی ئـابووری و كۆمەڵایـەتی بـە مەبەسـتی جـێ خـۆش كـردن بـۆ بەشـداری گشـتی) بـە شـێوەی ئاسـایی، ئەسـڵە بنەڕەتییـەكانی دیـموكراسی رەخسـاندووە. زۆرتـرین مانایـەك كـە دەتوانیـن بـۆ بەرابـەریی كۆمەڵایـەتی لـە دیـموكراسیی سیاسـیدا لـە بەرچاوی بگرین، بەرابەریی رێژەییـە لـە دابـەش كردنـی سەرچـاوەكانی دەسـەلات لـە نیـوان هێـز و یاریكـەرانی تێكۆشـەری سیاسـیدا، تـا ئـەم هێـز و تاقمـە جیـاوازە سیاسـیانە بتـوانن لـە سەرچاوەی جۆراوجۆری دەسەلات «سەرچاوەی مادی، پەیوەندی، پەروەردەو...» كەڵك وەرگرن.

١-٧. خودموختاریی تاك

خودموختــاریی تــاك بۆچــوونێكی تایبــەتی لــە ئازادییــە كــە بــە بــڕوای هەنــدێك لــە لایــەنگرانی دیــموكراسی تــەنیا لــەم جــۆرە حكوومەتــەدا دەســتەبەر دەكــرێ. مرۆڤــی خودموختار كەسێكە كـە بڕیـاری سـەبارەت بـە ژیـانی خـۆی، خـۆی دیـاری دەكـات و بـەڕێوەی دەبـات. ڕۆسـۆ یەكـەم فەیلەسوفـی مـەزن بـوو كـە لـە نێـوان خودموختـاریی تـاك و دیـموكراسیدا پەیوەنـدییێكی قـووڵی دەدیـت. بـە بۆچـوونی ڕۆسـۆ لـە كتـێبی پەیـمانی كۆمەڵایەتی (١٧٦٢)دا، ئازادی بریتیە لـە پـەیڕەوی كـردن لـە یاسـایەك كـە تـاك بـە خۆشـی خـۆی وەریگرتـووە. بۆیـە دۆزی بنـەڕەتی دروسـت كردنـی ئاشـتی لـە نێـوان ئـازادیی تـاك و دەوڵەتدا وەك سەرچـاوەی یاسـا بـەم شـێوەیە چـارە دەبێـت، بـەم مانایـە كـە، هـەموان ئـەبێت لـە نووسیـــن و دانـانی ئـەو یاسـایەدا كـە هـەموان پـەیڕەوی دەكـەن بەشـداری بكـەن. بـەم شێوەیە لـە ڕێگـای دیـموكراسیی ڕاستەوخۆی بـە بەشـدارییەوە، خودموختـاریی تـاك لەگـەڵ دەسەڵاتی حكوومەتـدا ڕێـك دەكـەون. دیـارە گـرێ پووچـكەی ڕێگەچـارەی ڕۆسـۆ لێرەدایـە كـە بـۆ دابینكردنـی خودموختـاریی ڕاسـتەقینەی تـاك، هـەموو یاسـاكان ئـەبێت بـە تێكـڕای دەنگی هەمووان پەسەند بكـرێن و لـە بـەر ئـەوەی ئـەم كـارە هەمیشـە ئیمكـانی نییـە، بۆیـە خودموختاریی تاك لە بەر تیشكی یاسادا دابیـن نابێت. لـەم بـارەوە هەنـدێك لـە نووسـەران پێیان وایە تـەنیا لـە ئانارشـیزم دایـە كـە خودموختـاریی ڕاسـتەقینە و هـەموو لایەنـەی تـاك دابیـن دەكرێت.

بەڵام لێكدانـەوەی وا لـە لایـەك وێنـەیێكی چـاخانئاوی لـە خودموختـاریی تـاك وە بەرچـاو دەخـات و لـە لایـەكی تـرەوە ئـەو خاڵـە پشـت گـوێ دەخـات كـە دەوڵـەت خـۆی دابینكـەری بایەخگـەلی وەك نـەزم و ئاسـایش و یاسـایەو بـە قـەدەر ئـازادیی تـاك گرینگـی هەیـە و تەنانـەت ئەگـەر خودموختـاری تـەواوی تـاك لـە دیـموكراسیی ئاسـاییدا دابیـن نـەكرێ هێشتا دەبێ بڵێیـن كـە دیـموكراسی دڵنیـاترین ڕێگایـە بـۆ خودموختـاریی تـەواوی تـاك لـە دۆخێكدا كە حكوومەت هەیە.

١-٨ یاسا و یاساخوازی

یاسـای بنـەڕەتی (دەسـتوور) وەك كۆمـەڵێك پرەنسـیپ و بنـەمای گشـتی و سـتراكتۆری، چوارچـێوەیێك بـۆ ڕێكخسـتنی پەیوەندییـەكانی هێـزی حكوومـەت دروسـت دەكـات. یاسـای ئەساسـی پێویسـتییەكی حكوومـەتی بەرتەسـك و سـنووردارە و ئـاوا حكوومـەتێك پێویسـتی بە دیـموكراسییە، گەرچی ڕێك وەك دیـموكراسیش نییە.

بـەم حاڵەیشـەوە لەوانەیـە لـە نێـوان ملكەچـی بـۆ یاسـای ئەساسـی و دیـموكراسیدا ناتەبایی دروست بێ. بـەم مانایـە كـە كاربەدەسـتان نـاتوانن لـە عـەینی كاتـدا لـە بەرانبـەر راوبیـری گشتییەوە بـە بـەرپرس بناسـرێن، لـە هـەمان كاتـدا ملكەچـی ئـەو یاسـایە بـن كـە پێشینیان دایاننـاوە.

لەم روانگەیەوە پێویستیی دیـموكراسی ئەوەیـە كـە یاسـای ئەساسـی بـەردەوام لـە لایـەن خەڵكـەوە بگـۆڕێ. گـەر یاسـای گشـتی بـە یاسـایەكی تـەواو پـیرۆز بشـوبهێنرێ، تایبەتـمەندیی نادیـموكراتیك بە خۆوە دەگرێ.

لە بەرانبـەر ئـەم تێڕوانینـەدا ئەوانـەی كـە لـە چـاوی یاسـای گشـتییەوە دەڕوانـن دەڵـێن: ئێمە لە خەمی توندڕەوی زۆربنـەیی لـە دیـموكراسی دایـن. ئەمانـە دەڵـێن یاسـای گشـتی بـۆ پاراستنی ماف و ئازادییەكانی تاك لە بەرانبەر سەرەڕۆیی زۆربایەتیدا پێویستە.

هـەر چـۆنێكی بـێ لـە هـەر دوو روانگـەدا یاسـای گشـتی ئـامێرێكی «دژی زۆربنـەیی»ە، یەعنی لـە لایـەك بـەرگری لـە دەربـڕینی خواسـتی راسـتەقینەی زۆربایـەتی دەكـات و لایـەكی تـرەوە بـەرەنگاری سـەرەڕۆیی ئـەوان دەبێتـەوە. بـەم حاڵەیشـەوە لـە دیـموكراسییەكانی ئەمڕۆدا، یاسـای ئەساسـی نووسـراو «جگـە لـە بـەریتانیا و نیوزلانـدی» یـەكێك لـە كۆڵەكـە ئەسـڵیەكانی دیـموكراسییە، سـەرەڕای ئەمـە لـە دیـموكراسییەكاندا یاسـای ئەساسـی لـە دەست تێوەردان و گۆڕین پارێزراو نییە.

ئـەو پشـتیوانیگەلە كـە یاسـای ئەساسـی لـە مـاف و ئـازادیی تـاكی دەكـات بنـەڕەتی دیـموكراسی قورس و قایـمتر دەكات گەرچـی نـابێ لـەم خاڵـە بـەو ئاكامـە بگـەین كـە دەرگـا لە سەر بیـركردنەوە و رامـان سـەبارەت بـە بنـەماو یاسـاكانی ئەساسـی دائـەخرێ، مەبەسـتی

سەرەکی لە دانانی یاسای ئەساسی، کۆنترۆڵی حوکمڕانی هەڵبژاردنەکان و نوێنەرانی خەڵك و پێشگیری لە کردەوەی نابەجێیە کە ئەوان بە ناوی خەڵکەوە جێبەجێی دەکەن.

ئیدی یاسای ئەساسی لە بارێکی ترەوە پەیوەندی و نێوانی هەڵبژێرگەل و هەڵبژێراوان ڕێك دەخا و کۆنترۆڵی دەکات.

جگە لە مانە هیچ ڕێگاییێکی دڵنیاکەر بۆ دەستەبەر کردنی وەفاداریی حوکمڕانە هەڵبژاردەکان سەبارەت بە داخوازی خەڵکی نییە.

تەنیا سیستەمی هەڵبژاردن بۆ ئەم مەبەستە بەس نییە. بۆیە یاسای ئەساسی پردی نێوان خەڵك و کاربەدەستانە لە دیموکراسیدا.

دابەش کردنی دەسەڵاتی دەوڵەت بەپێی یاسای ئەساسی ئەو ڕێگایە بۆ خەڵك یان زۆربەی ئەوان دەکاتەوە تا لە نێوان کاربەدەستان یانی نوێنەرانی خۆیاندا «دابەش کەن و حکومەتایەتی کەن».

دابەش کردنی هێز لە نێوان دەسەڵاتی یاسادانان و دەسەڵاتی بەڕێوە بردن، نێوان شۆرای یاسادانان و لە نێوان ئاستەکانی حکومەت لە دەوڵەتانی فیدراڵدا، ئیمکانی چاوەدێریی خەڵك بە سەر حکومەتدا، زیاد دەکات. ئەندامانی دەسەڵاتێکیان لانی کەم لە باری بەرژەوەندییەکانی توێژ و ڕێکخراوەی خۆیانەوە چاودێریان بە سەر کردەوەی هێزەکانی ترەوە هەیە. بۆیە یاسای ئەساسی ئامێری کاریگەری چاوەدێریی خەڵکە بە سەر حوکمرانی بژاردەی خۆیانەوە. بۆیە جیاکردنەوەی دەسەڵات و چاوەدێریی ئەوان بە سەر یەکتریدا لە پێویستییەکانی حکومەتی دیموکراسیە. هەر بەم پێیە گۆڕینی سووك و ئاسانی یاسای ئەساسی, کۆڵەگەکانی حکومەتی دیموکراسی لەق دەکات.

بە گشتی کاریگەریی ئەسڵی یاساگەلی گشتی، یەکێکی: ناچارکردن و زۆر کردنە لە کاربەدەستانی سیاسی هەڵبژێردراو، بۆ ئەوەی پەیمانی خۆیان لە هەڵبژاردندا بۆ خەڵك دووپات بکەنەوە، دووەم کردەوەی چاوەدێریی ناڕاستەوخۆی خەڵکە بە سەر کاربەدەستانەوە لە مەودای نێوان هەڵبژاردنەکان و سێیەم: دروست کردنی کەلێنە لە نێوان کاربەدەستاندا لە ڕێگای پرەنسیپی دابەش کردنی دەسەڵاتەوە، تا حوکمی خەڵك بە ئاسانی دەستەبەر بێت. بۆیە بە پێچەوانەی بیری باوەوە، تایبەتکاریی یاسای ئەساسی تەنیا

پێشگیری لە دیکتاتۆری و زۆرەملێ نییە. بە واتایەکی تر یاسای ئەساسی هەم کاری تایبەتی پێشگیری لە دیکتاتۆری و هەم کاری تایبەتی ڕێخۆشکەری دیموکراسی هەیە و بەم پێیە ئیمکانی حکومەتی خەڵك بە سەر خۆیاندا سانا دەکاتەوە. بەم پێیە ناتوانین دیموکراسی تەنیا بەم هۆیە کە حکومەتی زۆرینەیە، بە چەمکی ڕۆسۆیی داشکێنین.

حکوومەتی زۆرینە، ڕەوایی بڕیارەکانی تەنیا لە سەرچاوە یان بیچمی ئەودا دەدۆزێتەوە، بە مانای دیکە «ئەژمار» پێوانەی ڕەواییە. لەم ڕووەوە هەر بڕیارێك زۆرینە دەری بکات کە عادڵانە بێ یان ناعادڵانە یاسایی بێ یان نایاسایی، پێوانەیە و کاری بە سەر ناوەڕۆکی بڕیارەکانەوە نییە. بەڵام ناتوانین دیموکراسی تەنیا بە خواست و هەوا و هەوەسی خێرای زۆرینە داشکێنین. لەم ڕووەوە یاسا و یاساخوازی پشتیوانی دیموکراسییە، لەم حاڵەدا زۆرینە ناتوانێ بە حەزی خۆی و بە هێزی ئەژمار، کەمینە لە مافی ڕادەربڕین و دامەزراندنی ئەنجومەن بێبەش بکات، لە بەر ئەوەی یاسا مافی ئاوای بۆ هەمووان دابین کردووە. بۆیە حکوومەتی زۆرینە بێ یاسای ئەساسی ئیمکانی هەیە. بەڵام دیموکراسی بە مانا قووڵەکەی، بێ دەستوور نامومکینە. بە گشتی ڕێککەوتنی بنەڕەتی تری خەڵك لە دیموکراسیدا دەربارەی ماف و ئازادییە بنەڕەتییەکانی تاکەکان هەمان یاسای ئەساسییە، گەرچی ئەم ڕێککەوتنە ئەشێ بگۆڕدرێ و لێك بدرێتەوە. هەر چۆنێکی بێ ئیمکانی پێداچوونەوە و هاوسەنگیی یاسای ئەساسی بە مەبەستی لە بەرچاو گرتنی بەرەکانی داهاتوو کەم تا کورتێ لە بەرچاو گیراوە. لە هەندێك لە وڵاتاندا ئەم کارە لە ڕێگای لێکدانەوە و ڕاڤە کردنی دادەوە جێبەجێ دەکرێت. بەم پێیە و بە پێچەوانەی بۆچوونی هەندێك لە نووسەران بەردەوامیی یاسای ئەساسی کۆن کە لە لایان بەرەی پێشووەوە دیاری کراوە، لە ڕاستیدا بە مانای حکوومەتی مردووان بە سەر زیندووانەوە نییە.

١-٩. هاووڵاتی بوون

پلەی هاووڵاتی و ماف و ئەرکەکانی بەچەمکە ئەساسییەکانی ژیانی دیموکراتیك حیساب دەکرێ. هاووڵاتیان لە باری ماف و ئەرکەوە لەگەڵ یەکدا بەرابەرن. لە دیموکراسیی کەوناریشدا لە یۆنان و رۆم پلەی هاووڵاتیەتی بە مانای هەبوونی ماف و ئەرکی چوون یەك لای یاسا و هەروەها بەشداری لە کاروباری سیاسی و گشتی کۆمەڵگادا بوو. مافی حوکمڕانی و هەر وەها ئەرکی پەیڕەوی کردن لە حکوومەت، هەر دوو بەشێك لە پلەی هاووڵاتی بوونە. بەم حاڵەیشەوە لە«ئەتینا»دا هاووڵاتی بوون تەنیا بۆ پیاوانی ئازاد لە بەرچاو گیرا بوو و کۆیلەکان بە هاووڵاتی حیساب نەدەکران. لە ئیمپراتۆری «رۆم»دا، پلەی هاووڵاتی بۆ هەموو خەڵکی و هەر وەها خەڵکی وڵاتانی داگیرکراو بوو. بەم حاڵەیشەوە پلەی هاووڵاتی بوون لە رۆمدا زیاتر بەلایە نگاتیڤەکەیدا دەشکایەوە کە پارێزراوی لە ئاسایشی یاسایی بوو, تا بە مانا پۆزتیڤەکەی کە مانای بەشداریی چالاکانەیە لە بواری سیاسیدا.

دواتر چەمکی هاووڵاتی لە ئیتالیای چاخی رێنسانسدا زیندوو کرایەوە. بە بڕوای بیرمەندانی چاخی رێنسانس مرۆڤایەتیی تاك, تەنیا وەك هاووڵاتیی کۆمەڵگای ئازاد و خودموختاردا دابین دەبێت. چەمکی هاووڵاتی لە شۆڕشی فەڕەنسە بە چڵەپۆپەی گەشاوەیی خۆی گەیشت و لە بەیاننامەی مافی مرۆڤ و هاووڵاتی ساڵی ١٧٨٩دا بە تەواوی رەنگی دایەوە.

ژان ژاك رۆسۆ چەمکی وردی هاووڵاتی بە شێوەیەکی ئایدیالیستانە بە خستنە پێشی خێر و بەرژەوەندیی گشتی بە سەر قازانجی تایبەتیدا مانا دەکردەوە. هاووڵاتی راستەقینە لە راستیدا کەسێکە کە دەتوانێ مەسڵەحەتی گشتی بپارێزێ.بەو مانایە کە خاوەنی «ئیرادەی گشتی» و «چاکەی مەدەنی» بێ. بەڵام لە سەدەی ١٩دا نێوانی چەمکی هاووڵاتی و خێری گشتی بەم جۆرە نەمایەوە و هاووڵاتی وەك بەرژەوندو کەسانێك لە بەرچاو گیران کە لە بنەڕەتدا لە سەر قازانج و گەیشتن بە خێر و بێری خۆیان

لەگــەڵ یەکدیــدا جیــاوازین. بۆیــە پلــەی هــاوولاّتی لــە چــاخی نوّژەنــدا لەگــەڵ دابینبــوونی ئاسایشی تاك لە بەرچاو گیـرا، نە وەك خێری گشتی و کۆمەلاّیەتی.

پلــەی هــاوولاّتی بــە مانــای بەهرەمەنــد بــوون لــە مافگــەلی وەك ئــازادیی رادەربــڕین، بەرابــەری لــە یاســا، مافـــی کۆبوونــەوە و... هتــد بــێ ســەرنج دان بــە دۆخــی چــینایەتی، جنســی، رەگــەزی و... هتــد، مانــای بەهــەرمێنی هــاوولاّتی لــە ســەدەی ١٩دا بــوو، بــەلاّم لــە ســـەدەی بیســـتدا ســـەرهەڵدانی چـــەمکی «مافـــی کۆمەلاّیـــەتی» مانـــای هـــاوولاّتی زیـــاتر گــەورە کــردەوە. مەبەســت لــە مافــی کۆمەلاّیــەتی بەهرەمەنــدی لــە خزمــەتی کۆمەلاّیــەتی، لەشســاخی، فــێرکاری، دابیــن کردنــی کۆمەلاّیــەتی و... هتــد. بــوو بــەم شــێوە چــەمکی هــاوولاّتی تــەنیا تایبەتــمەندیی مافــی و سیاســی ناگرێتــە خــۆ، بــەڵکو مانــای کۆمەلاّیــەتی و ئــابووریش دەگرێتــە خــۆ و بــەم جــۆرە کێشــەی ســەرەکی نێــوان ســەرمایەداری و پلــەی هاوولاّتی کە زۆر مایەی پەژارەی لایەنگرانی دیـموکراسی بوو، تا رادەیەك کاڵ بووەوە.

هەنـدێك نووســەری دواتــر کــە «لایــەنگری رەســەن بــوونی کۆمــەڵ» یــان پــێ دەوتــرێ، رەخنــەیان لــە ســەر تایبەتــمەندیی تاکــخۆازی و قــازانج ویســتی چــەمکی نــۆژەنی هــاوولاّتی گرتووە. لــە بــەر ئــەوەی ئــاوا چــەمکێك بــە مانــای وەلا نــانی بیــری خێــری گشــتی و چــاکەی مــەدەنی کــە مانــای بــەربلاّو لــە بیــری ســەرەتایی دیــموکراسی کەســانێکی وەك «رۆســۆ»دا بــوو. لــە روانگــەی لیبــرالّەکانەوە، هــاوولاّتی بریتیــە لــە توانــایی تــاك لــە دروســت کــردن و شــوێن کــەوتنی تێگەیشــتنی خــۆی لــە چــەمکی خێــر و مەســڵەحەت لەگــەڵ رێــز بــۆ تێگەیشتنی خەڵکانی تر لــەو چــەمکە، بۆیــە چــەمکی خێــری گشــتی بــە مانــا کلاسیکەکەی نایێتــە باســەوە. بــەلاّم لــە چــاوی لایــەنگرانی رەســەنی کۆمەڵــەوە چــەمکی خێــری گشــتی لــە تێگەیشتنی تــاك لــە ئامــانج و قازانــجی خــۆی پێشتــرە. هــاوولاّتی لــە ئەساســدا بــە مانــای توانــایی بــۆ ناســیــن و بــەرێوەبردنی خێــری گشــتییە. لــە لایــەکی تــرەوە لیبــرالّەکان پێیــان وایە لە بەرچــاو گــرتنی خێروبێــری گشــتی، مانــا و لێکدانــەوەی توتالیتــاری تێــدا شــاراوەیە و لەگەڵ دیـموکراسی کە بە مانای فرەخوازیە، یەك ناگرنەوە.

لە راستیدا کۆمەڵگای سوننەتی و بەر لە دیموکراتیک، لە سەر بیری خێری گشتی دامەزرا بوون, بەڵام لەوێدا لە بەر بیچمی چەمکی ئایینی بەکار دەهاتن. بۆیە پێ داگرتن لە سەر سەرنجی هاوولاتیان بۆ خێروبێری گشتی لەگەڵ بیری ئازادیدا هاوجووتن.

ناکرێت کۆمەڵگای دیموکراتیکی نوێژەن لە سەر یەك بۆچوون سەبارەت بە خێر و بێری گشتی، بونیاد بنرێت. ئاوا بۆچوونێك لەگەڵ بیری «تاك» لە چوارچێوەی ئەندێشەی دیموکراتیك لە بنجەوە ناتەبایی هەیە. بەم پێیە چەمکی هاوولاتی بە واتا کلاسیکەکەی لەگەڵ چەمکی تاك بوون، لە لیبرالیزمدا دژ یەك دەبنەوە.

ئەمڕۆکە چەمکی تازەی هاوولاتی لە چەند لایەنی تریشەوە تووشی تەنگەبەری هاتووە. گەشانەوەی ناسنامەی قەومی و گەلی لە چوارچێوەی دەوڵەتی نەتەوەییدا Nation - state، ناسنامەی تاکی وەك هاوولاتی کۆمەڵگای دیموکراتیك خستۆتە ژێر باڵی خۆیەوە, هەروەها قوت بوونەوەی لایەنی نیولیبراڵی، کە توخمەکانی کۆمەڵایەتی و ئابووریی چەمکی هاوولاتی وەلا دەنێن و جارێکی تر چەمکی هاوولاتیەتی تەنیا بۆ ماف دادەشکێن. سەرەڕای ئەمانە جیهانگیریی پێوەندی ئابووری و کۆمەڵایەتی و چکۆلە بوونەوەی بەردەوامی دەوڵەتی نەتەوەیی لە بواری جیاجیادا، پێویستی پێداچوونەوە بە چەمکی باوی هاوولاتی بە تایبەت لە باری مافی مرۆڤەوە بە گشتی هێناوەتە ئاراوە.

١-١٠. سەروەریی خەڵك

حاکمیەتی خەڵك یەکێك لە پرەنسیپە بنەڕەتییەکانی دیموکراسییە. مانای راستەقینەی سەروەریی خەڵکی ئەمەیە کە حکومەتگەل هێز و دەسەلاتی خۆیان لە سەرچاوەیەك، جگە لە خواست و هاوبیری و رەزامەندی خەڵکی، وەدەست ناهێنن و خەڵکی دەتوانن حکومەت بگۆڕن یان لە سەر کار لایان بەرن. بۆیە دەسەلاتی کۆتایی لە لای خەڵکە، گەرچی لە سەر ئەوەی کە ئەم دەسەلاتە چۆن بە کار بێت لە نێوان قوتابخانەکانی دیموکراسی جیاوازی بیرورا هەیە. دۆزێکی سەرەتایی لەم بارەوە ئەمە

بووه كه ئايا سەروەريی خەڵكی بە شێوەی ڕاستەوخۆ بەڕێوە دەچێ, یان لە ڕێگای نوێنەرانی ئەوان لە پارلەمان و دەوڵەتدا بەرجەستە دەبێت. شتێکی دیکە ئەوەیە کە بە ڕاستی خەڵك بۆ ئەوە دەبن سەروەر بن, یان لە ڕاستیدا گرینگترین تایبەتمەندیی دیموکراسی, داوەری خەڵك دەربارەی سیاسەتەکانی حکومەت و پەسندکردن, یان نەکردنی ئەم سیاسەتانەیە. هەر وەها خەڵکی دەبێ تەنیا شێوەی سەرەکی حکوومەت لە یاسای ئەساسی جێگیر بکەن, یان دەکرێت ڕەزامەندیی خۆیان دەربارەی سیاسەت و بڕیارەکان دەر ببڕن.

لە پلەی خوارتر پرسیاری تر دێتە ئاراوە: ئایا لە سیستەمی سەرۆکایەتیی سەروەریی خەڵك باشتر بەڕێوە دەچێ, یان لە سیستەمی پارلەمانیدا؟ ئایا لە سیستەمی دوو حزبیدا چاکتر سەروەریی خەڵکی دەچەسپێ, یان لە سیستەمی فرەحزبیدا؟ هەر وەها ئایا دامەزراوەی وەك حزبی سیاسی، تاقمی دەسترۆیشتوو، ڕاگەیەنە گشتیەکان کە ڕێکخراو و دامەزراوەی پێوەندیی نێوان خەڵك و حکوومەتن، ئایا جێبەجێ کردنی سەروەریی خەڵك سانا دەکەنەوە یان دژواری دەکەن؟ لە وەڵام بەم پرسیارانەدا دەبێ بوترێ کە پرەنسیپی سەروەریی خەڵك لە دیموکراسیدا لە ڕەنگ و شێوەی جیاجیا خۆی نواندووە و جێگیر بووە و هۆگەلی مێژوویی و کەلتووری لە دامەزرانی سیمایدا دەوریان هەبووە. کەوا بوو پرەنسیپی سەروەریی خەڵك بە شێوەیەك لە شێوەکان پرەنسیپی فەرمانڕەواو وەرگیراوی هەموو دیموکراسییەکانە، تا ڕادەیەك کە دەتوانین بڵێین ئەم پرەنسیپە لە دیموکراسییە ڕەسەن و کۆنەکاندا بووەتە بەشێك لە «نائاگایی»ی سیستەمی سیاسی لە خەباتی هەڵبژاردن و گوت و بێژی پارلەمانیدا دەربارەی هەبوون و گرینگی بۆ دیموکراسی، نایێتە باس کردن.

بە واتایەکی دیکە تێکۆشان بۆ سەروەریی خەڵکی، دەمێك پێشتر لە ڕۆژئاوا دەرکەوتووە. هەبوونی یاسای ئەساسی لە دیموکراسیدا خۆی گرینگترین دیاردەی پرەنسیپی سەروەریی خەڵکیە. بۆیە لەم بارەوە جیاوازیی بیروڕا نییە کە خەڵك مافی خۆیانە:

یەکەم: یاسای ئەساسی وڵاتی خۆیان بە شێوەی خۆیان بنووسن.

دووەم: لــە پەیوەنــدی لەگــەڵ گــۆڕین و دەســکاری یاســای ئەساســیدا پرســیان پــێ بکــرێ و بیــروڕای خۆیان دەر ببــڕن.

پرەنســیپی ســەروەریی خــەڵك پرەنســیپی دایکــە لــە دیــموکراسیدا کــە لــەو چــەمك و ئوسوڵگەلە کە پێشتــر باســمان لێــوە کــرد ، کــاڵ دەرکــەوتووە. بــە پێچــەوانەی ئــەو شــتەی کــە ســەبارەت بــە دیـــموکراسیی رەســەن و کــۆن باســـمان کــرد ، چــەمکی ســەروەریی خــەڵك لــە دۆخــی گــۆڕین لــە سیســتەمی پــێش دیـــموکراتیك و بــۆ دیـــموکراسی بەرجەســتە دەبێتــەوە و بــە زانیاریــیەوە دەخرێتــە بــەر بــاس. یــەکێك لــە ســتوونەکانی هــرزی سیاســی لــەم چــاخانەدا ئەوەیە کە خــەڵك لــە بەرانبــەر خواوەنــد ، داب و نــەریت، حــاکمی ســوننەتی، یاســای ئــاینی و هتــد تــا چ رادە لــە ســەروەری بــوون بەهرەمەنــدن. لــە ئــەورووپا لــە چــاخی بهــورین لــە سەدەکانی ناوەڕاست بۆ چــاخی تــازە، پادشــاکان کــە ســەرەتا رەوا بــوونی خۆیــان لــە کڵێســە وەر دەگــرت، ســەرەتا بــە مەبەســتی جــێ خســتنی ســەربەخۆیی خۆیــان لــە کڵێســە، رەوا بــوونی یاســای خۆیــان راســتەوخۆ بــە خــواوە بەســتەوە و دواتــر و هێــدی هێــدی ئەســڵی ئیــرادە و سەروەریی بوونی خەڵکیان وەك بنەمای رەوابوونی خۆیان قبوول کرد.

١-١١. مافــەکانی مرۆڤـــ

چــەمکی مافـــەکانی مرۆڤـــ وەکــو کۆمــەڵێك مــاف کــە مرۆڤـــ بــە حــوکمی مرۆڤـــ بــوونی خــۆی هەیــەتی، لــە ســەدەی هەڤدەهەمــەوە ســەری هەڵــدا و جێنشــینی چــەمکی کۆنتــری «مافــی سروشــتی» بــوو کــە مرۆڤـــ بــە حــوکمی «یاســای سروشــتی» لێــی بەهرەمەند بــوو. چەمکی مافــی مرۆڤـــ بــە مانایــەکی بڵاوتــر لــە مافــی سروشــتی بــەکار دەهات تا بە ئاســانی ئــەم مافانــەش بگرێتــەوە کــە بــە سروشــتی نایێنــە ئــەژمار و تــەنیا لــە کۆمــەڵگا و دەوڵەتــدا دیــاری دەدەن. بــە بــڕوای زۆر کــەس لــە لایــەنگرانی دیـــموکراسی، مافەکانــی مرۆڤـــ بــەم مانــا دوایــیە جەوهــەری دیـــموکراسی دروســت دەکــەن. بنــەماکانی دیکەی دیـــموکراسی وەك بەشــداریی گشــتی و حکوومــەتی زۆرینــە ریشــەیان بــۆ پــێش چــاخی نــۆژەن دەگەڕێتــەوە. ئەگەرچــی چــەمکی مــاڤی مرۆڤـــ شــتێکی تازەیــە و لــە چــاخی نوێــدا

سەری هەڵداوە. لە چاخی پێش مۆدێرندا ناوەڕۆکی وانەکانی سیاسی و ئەخلاقی لە سەر ئەرك و رەفتاری تاك پێ داگر بوون, دیارە مێژووی چەمکی کۆنی مافی سروشتی بۆ فەیلەسووفانی رەواقی یۆنان دەگەڕێتەوە کە بڕوایان بە مافی یەکسان و چۆنییەکی هەموو مرۆڤەکان بوو. بە بڕوای ئەوان مافی سروشتی سەرچاوە لە یاسای نەگۆڕی سروشتەوە دەگرێت.

مافی «رۆمی»ش هەر وەها لە سەر برێك مافی گشتی و جیهانی سەرەڕای مافی هاوولاّتیانی هەر ولاّتێك پێ داگر بوو.

سەرەڕای هەموو ئەمانە لە دنیای قەدیمدا، فەیلەسووفگەلێکی وەك ئەرەستوو و تۆماس ئەکوینی دژی مافی یەکسان بۆ هەمووان بوون و برێك لە خەڵکیان بە شێوەیەکی سروشتی بە کۆیلە دەزانی. دوای رێنسانس و لە سەدەکانی نوێدا فەیلەسووفانی سیاسی لیبراڵ بۆچوونێکی تازەیان لەمەڕ مافی سروشتی پەرە پێدا و دەلیلیان دەهێنایەوە کە مرۆڤ لە راستیدا لە مافی ژیان، ملکایەتی و ئازادی لە ئیرادەی زۆرەملی خەڵکانی دیکە، بەهرەمەندە و دوای بەستنی پەیمانی کۆمەڵایەتی و چوونە ناو کۆمەڵگای مەدەنییەوە، تەنیا مافی بەڕێوەبردن مافی سروشتی دامەزراو لە سەر یاسای سروشتی لە دەست دەبێتەوە. بۆچوونی تازە لەمەڕ چەمکی مافی سروشتی لە سەدەی ١٨دا بۆ ولاّتە داگیرکراوەکانی ئامریکایی تەشەنەی سەند و لە بەیاننامەی سەربەخۆیی ١٧٧٦ی ئەمریکادا رەنگی دایەوە. بە پێی ئەم بەیاننامەیە «هەموو خەڵکی بە شێوەی هاوسان خولقاون و خواوەند مافێکی روونی پێداون کە لێیان داگیر ناکرێت. گرینگترینی ئەو مافانە ئەمانەن: مافی ژیان، ئازادی و پەیجۆری کامەرانی و سەربەرزی کەوتن. بەم حاڵەیشەوە برێك لە لایەنگرانی چەمکی مافی مرۆڤ هەڵهێنجانی مافی مرۆڤ لە یاسای سروشتی، وەبەر رەخنە دەگرن. لەو کەسانە جان ئیستوارت میلە کە دەلیل دەهێنێتەوە کە مافی مرۆڤ

لە سەر خێر راوەستاوە. یەعنی کەرەسەی پێش خستنی شادی و کامەرانی مرۆڤە، ئەگینا هیچ جۆرە یاسایەکی سروشتی دەسگر و زاتی هەبوونی نییە. بەم حاڵەیشەوە تیۆری یاسای سروشتی گرینگترین تیۆری بۆ بەیانی سەرچاوەی مافی مرۆڤ بووە، ئەگەرچی لێکدانەوەی جیاواز لە چەمکی یاسای سروشتی هۆی پێگەشتنی ئەم چەمکەیش بووە.

ساناترین و کۆنترین لێکدانەوە لە یاسای سروشتی، لێکدانەوەی رەواقییەکان بوو کە بەو پێیە، هەموو جیهان پەیڕەوی یاسای سروشتین و گیانلەبەران لە رووی زەروورەت، یان بە پێی غەریزە لەم یاسایانە پەیڕەوی دەکەن. هەر چەند مرۆڤ وەك بوونەوەرێکی خاوەن ئاوەز دەتوانێ لەم یاسایانە پەیڕەوی بکات, یان نەیکات.

بەڵام عەقڵی خودی مرۆڤ بەشێك لە یاسای سروشتیە. بەم پێیە ئەگەر مرۆڤ پەیڕەوی لە یاسای سروشتی بکات لە راستیدا پەیڕەوی لە عەقڵی خۆی کردووە، ئەم لێکدانەوەیە بە روونی دوو مانای یاسا لەگەڵ یەکتریدا تێکەڵ دەکات. بە مانایەك یاسا بە واتای چەند خاڵێکی زەرووریی سروشتی لە بەرچاو دەگیرا و بە مانایەکی تر وەك چەند خاڵێك بە حیساب دەهات کە مرۆڤ دەیتوانی بە مەیلی خۆی پەیڕەوی لێ بکات. بە مانایەکی دیکە چەمکی یاسا لەم لێکدانەوەدا، هەم بونیادی سروشت و هەم بەندی ئەخلاقی لە ئامێز دەگرێ. بەم پێیە تیۆری دووەم لە ژێر ناوی تیۆری سروشتی تایبەتی مرۆڤ هاتە ئاراوە کە بەو پێیە یاساگەلی سەبارەت بە سروشتی مرۆڤ لە یاساگەلی سروشتی شت و مەك و بوونەوەران جیا دەکردەوە.

بەم پێیە مرۆڤ خاوەنی سروشتێکی تایبەتە و خاڵەگشتییەکانی یاسای سروشتی بە یەك مانا عەقڵی مرۆڤ وەری دەگرێ. دۆزی سەرەکی لەم لێکدانەوەیەدا بە سەرنج دان بە گۆڕانکاریی مێژووی دۆخی مرۆڤ ئەوەیە کە ناتوانین لە تەبعی وەستاو و نەگۆڕی مرۆڤ و بەم پێیە لە یاسای سروشتی و

بەردەوامی مرۆڤ قسان بکەین. لەم روانگەیەوە تێگەیشتنی سێیەم لە چەمکی یاسای سروشتی هاتە ئاراوە کە بەم پێیە، سروشتی مرۆڤ هەمان عەقڵی مرۆڤە و یاسای سروشتی هەمان عەقڵی راست و دروستی مرۆڤە. دیارە دۆزی ئەم لێکدانەوەیە ئەمە بوو کە ئایا ئەو شتە عەقڵ دەیدۆزێتەوە، بەرچاو و دەرەوەییە یان دروست کراوی عەقڵە کە لەم حاڵەدا ئیتر ناتوانین لە چەمکی سروشت بە مانا گشتییەکەی سوود وەرگرین. لە کۆتاییدا بە سەرنج دان بە ناتەواوی لێکدانەوەی جیاواز، یاسای گشتی وەك راستییەکی مێژوویی و بگۆڕ لێکدرایەوە.

لە لێکدانەوەی یاسای سروشتی بە ناوەرۆکی بگۆڕەوە، لەگەڵ گۆڕانی کۆمەڵ و پێداویستی مرۆڤ, بەندەکانی یاسای سروشتی دەگۆڕێن. بەم شێوەیە دەتوانین مانای یاسای سروشتی بۆ مافی مرۆڤ بە مانای بگۆڕ وەربگرین. لە راستیدا سروشت لەم لێکدانەوەیەدا هەمان فەرهەنگە. سروشتی مرۆڤ لە کۆمەڵگا سەردەکەوێ و بەردەوام لەگەڵ ئەوەدا پانایی مافی مرۆڤ پەرە دەسێنێ. گەورە بوون و سەرکەوتنی فیکری و کەرەسەی مرۆڤ, تەنانەت مافی تازەتریش دروست دەکات.

بەشی دووەم

پێشڕەوانی بیری دیموکراسی

پێشڕەوانی بیری دیموکراسی

بە گشتی دیموکراسی وەکو سیستەمی حکوومەتی، بەر لە سەدەکانی نوێ لە لای هەموو فەیلەسووف و بیرمەندانی سیاسی بە سیستەمێکی نابەدڵ و وێرانکەر دەژمێردرا. ئەفلاتوون کە بۆ خۆی لایەنگری حکوومەتی فەیلەسووفان و پیتۆڵان بوو, دیموکراسی بە حکوومەتی خەڵکی نەزان و بێ خەبەر لە راستییەکان دەزانی. ئەرەستۆش گەرچی باسی سوودمەندیی هەموو جۆرە حکوومەکانی دەکرد, دیموکراسی بە حکوومەتی هەژاران دەزانی کە لە تایبەتمەندیی ناوەنجیخوازی و هاوسەنگی بە دوورن. حکوومەتی خوازراوی ئەرەستۆ, حکوومەتی چینی نێوەنجی بوو کە لە روانگەی ئەوەوە هێدی و میانەڕەون.

بیرمەندانی دیکەی چاخی کۆن و سەدەکانی ناوەڕاست، دیموکراسیان بە لانی زۆرەوە وەکو یەکێك لە بەشەکانی سیستەمی سیاسیی تێکەڵاو وەردەگرت کە لەگەڵ تێکەڵاویی توخمی حکوومەتی پاشایی و خانخانیدا دەبێتە هۆی هاوسەنگی و پارسەنگی سیستەمی سیاسی دەپارێزێ. بە پێچەوانەوە لە سەدەکانی نوێ بەملاوە، دیموکراسی بە شێوەی بەربڵاو وەك باشترین شێوە ژیانی سیاسی لە قەڵەم دراوە. دیارە جیاوازی بیروڕا دەربارەی تەعریف و ناسنامەی دیموکراسی لە نێوان تیۆریسیەنگەلدا، زۆر بەربڵاو بووە. بەڵام چاکبوونی دیموکراسی لە دنیای نۆژندا تا ئەو رادەیە چووەتە پێش کە نادیموکراتیکترین وڵاتان خۆیان بە دیموکراتیك لە قەڵەم دەدەن.

بەگشتی ئەو تیۆریگەلەی کە دەربارەی دیموکراسی لە کۆنەوە تا ئێستا سەریان هەڵداوە بۆ دوو دەستەی گەورە دابەش دەبن. یەکیك دڵخوازنەیە و یەکێك ریالیستانەیە. روانگەی دڵخوازانە یان دیموکراسی زۆرینە، هەمان روانگەی کلاسیکە دەربارەی دیموکراسی کە پێ لە سەر ئازادیی تاك، بەشداریی گشتی لە سیاسەت، چاکەی مەدەنی، ئازادیی پۆزەتیڤ، لایەنگری لە بەرژەوەندی گشتی و حکوومەتی زۆرینە، دادەگرێ. لەم روانگەوە دەنگی خەڵکی، دەنگی خواوەندە و زۆرینە هیچ کات هەڵە ناکات.

بیـــرورای گشـتی هەمیشـە راسـت و سـەرکەوتووە و دەتـوانرێ بـاوەڕ بـە عـەقڵ و چـاکەی خەڵك بكرێت. عـەقڵی خـەڵك هـەمان عـەقڵی سـاغ و دروسـتە. لـەم روانگەیـەوە هـەموو پلـە و پایەیـەك دەبـێ لـە رێگـای هەڵبژاردنـەوە بێـت و لـە رێـی رفرانـدۆم و پـرس بـە رای گشـتی وەك یـەکێ لـە گرنگتـــرین ئامێرەکـانی حکومـەتی دیـموکراتیك، بـەردەوام کـەڵك وەربگیرێت.

لە هەنبـەردا، راسـتیخوازان بـەردەوام گومانیـان لـە سـەر هەڵـدانی دیکتـاتۆریی زۆرینـە، سـەرکوتی کەمینـە هزریـەکان، لادانـی سیاسـەت بـۆ لای تیـژڕەوی بـە هـۆی بەشـداریی بەردەوامی خەڵکی رەشۆکی و دروست کردنی حکوومەتێکی زۆرملیێ کردووە.

ئـەم حکومەتـە زۆرەملێیـە کـە بـە نـاوی ئیـرادەی گشـتی و چـاکەی مـەدەنی دروست دەبـێ و لەمیانـەی لـە دەسچـوونی کـۆت و بەنـدی یاسـایی لەسـەر دەسـەڵات راسـتیخوازەکانی نیگـەران کـردووە. راسـتیخوازان لـە بەرانبـەردا لـە مافـی تـاك، دەوری زانسـت و زانیـاری و روونـاکبیـری لە هاوسـەنگیی حکومـەتی زۆرینـە، ئـازادیی نیگـاتیڤ بـە مانـای رزگـاری لـە ئـیرادەی لاسـاری تـاك و گـروپ و زۆرینـە، پرەنسـیپی بەرژەونـدی و سـوودی تـاك، پارێزگـاری دەکـەن. لـە روانگـەی راسـتیخوازانەوە دەسـەڵات هەرچـۆنێکی بـێ شـتێکی سـامناکە و دەبـێ بە شێوەی یاسـایی پەرچیـن بکرێـت و دیـموکراسی لـە راسـتیدا حکومـەتی یاسـایە. هێـزی بێ ئەملا و ئەولای زۆرینە رێك بـە ئەنـدازە و رەنگـە زیـاتر لـە هێـزی رەهـای گروپـی کەمینـە بـۆ مـاف و ئـازادی ترسـناك بێـت. بۆیـە لـەم روانگەیـەوە لـە سـەر گرنگـی پـەروەردە و فـێرکردنی دیـموکراسی، دروسـت کردنـی هـۆگری بـۆ دۆزە گشـتییەکان، دامـەزرانی «زۆرینـەی کاریگـەر» لـە جیـاتی زۆرینـەی عـەددەدی و بـێ لایـەن، تەسـك کردنـەوەی دیـموکراسی بـۆ پـرس کـردن بـە خـەڵك و دادوەری ئـەوان، لـە جیـاتی حکوومـەتی خـەڵکی رەشۆکی و پێویستی پەروەردەکردنی کارزانی سیاسی پێ دادەگرن.

یـەکێك لـە لکـە ئەسـڵیەکانی روانگـەی راسـتی خـوازان، تیۆریگـەلی فرەخوازانـەی هاوچـەرخە. لـەم روانگەیـەوە جەوهـەری دیـموکراسی لـە جیهـانی ئـەمڕۆدا نـەك لـە بـەر حکومـەتی زۆرینـەی خـەڵك، بـەڵکو لـە بـەر حکومـەت و کێبـەرکێی چـەندین گروپـی بژاردە یان هێـزی سیاسـییە. بـەم پێیـە پێوانـەی دیـموکراسیی تـاك نییـە، بـەڵکو تـاقم یـان

گروپـه. فرەخـوازان پـێ لـه سـەر زۆرینـه و فرەبـوونی تاقمگـەلی هێـز لـه دیــموکراسیدا و مەیلی هێزی سیاسی بۆ جیاوازی، دادەگرن.

کێبـەرکێ لـه دیــموکراسیدا نـه لـه نێـو خـەڵك و تاقمگـەلی دەسـەڵات، بـەڵکو لـه نێوخودی ئەم تاقمگەله دایـه. دیـارە ئـەم کێبەرکێیـه دیــموکراتیکه لـه بـەر ئەوەیـه «یاسـای گەمــەی دیــموکراسی»، تێـدا لـه بەرچـاو دەگیــرێ. تاقمێـك لـه تیۆریکـاران، دیــموکراسی لەم رەنگەیان بـه پـۆلی گارشـی «حکوومــەتی چـەند تـاقم» نـاودێر کـردووە. لـەم روانگەیـەدا دیــموکراسی لــه راسـتیدا رێگایەکـه بـۆ هەڵبـژاردنی کاربەدەسـتان و بڕیـاردان کـه لـه بۆچـوونی کلاسـیکدا وەك بایـەخی دیــموکراتیك «بـۆ وێنـه وەك ئـازادیی تـاك، بەشـداریی گشـتی، هەسـتی ئـەرکی مــەدەنی و هتــد لــه بەرچــاو گیــرابوون، پەیوەنـدی نییـــه. دیـموکراسی له بازاڕی ئـازاد دەچـێ کـه تیایـدا یاریکـاران بـۆ بـه دەسـتهێنانی دەنگـی زیـاتر لەگەڵ یەکتری کێبەرکێ دەکەن.

لـه کۆمـەڵگای ئـەمڕۆدا، ئـازادی و هەڵبـژاردن، مافــی هەڵبـژاردنی تـاك و حکوومــەتی زۆرینـەی شـارەزا گەرچـی چـاکه، بـەڵام نامومکینـه. تـەنیا لـه رێگـای بـەڕێوەبردنی یاسـای گەمەی دیــموکراسیەوە، هاوسـەنگیی هێزەکـان لـه مەیـدانی سیاسـیدا دەسـتەبەر دەبـێ و لـه سـێبەری ئـەم هاوســەنگییەدا، لــه مافــی تـاك پارێزگـاری دەکـرێ. تاکـەکان بـه شـێوەی سروشـتی حـەزی چـوون یـەکیان بـۆ بەشـداری لـه سیاسـەتدا نییـه و هـەر وەهـا لـەم بـارەوە ئـامێرو و زانیـاری چـوون یـەکیان لـه بەردەسـتدا نییـه. بـەم پێیـه دۆزی ئەسـڵی لـه دیــموکراسییەکانی ئــەمڕۆدا، نــەك ئــازادیی تــاك و حکوومـــەتی زۆرینەیـــه، بـــەڵکو هاوسەنگیی نێـوان هێـزه سیاسـییەکانه تـا لـه رێگـای دەسـت بەسـەر داگـرتنی سەرچـاوەکانی دەسـەڵات، بـڵاو ببنـەوە و رێگـای کێبـەرکێ لـه نێـوان هێـزی سیاسـیی رێکخـراودا خـۆش بکــەن. لــەم روانگەیــەوە دیــموکراسی بونیـادی حکوومــەتێکی تایبەتــه کــه پێویســتییەکی ئەوتۆی به هاوولاتی دیـموکرات و خاوەن چاکەی مەدەنی به مانا کلاسیکەکەی نییه.

تەنانــەت لــه بونیــادی فرەخــوازی دەســەڵاتدا، دەوڵــەتان لــه ژێــر تــەوژمی داخــوازی راسـتەوخۆ و تونـدڕەوی حەشـامەتی خـەڵك رزگاریـان نابـێ و سیاسـت بـۆ لای هاوسـەنگی دەئـاژوێ. لـەم بۆچـوونەدا بەشـداریی راسـتەوخۆ و بـێ سـەرە و بـەرەی خـەڵکی رەشـۆکی لـه

سیاسـەتدا، هـۆی خـەڵك فریـودان و گێـڕە شـێوێنی و زاڵبـوونی بۆچـوونی بـێ سـەرە و بـەرە پێك دێنێ.

بەشداریی تەسـك بـەڵام بـە حیسـاب و کیتـاب و عـەقڵانی خـەڵك باشتـرە لـە بەشـداریی دەیـمی و تێکـەڵ بـە هەسـتی ئـەوان. لـەم بەشـەدا بـە کـورتی باسـی بۆچـوونی گرنگتـرین بیـرمەندانی کۆن و نوێی دیـموکراسی دەکەین.

٢-١. ئەرەستۆ «٣٨٤-٣٢٢ پ.ز»

ئەرەستۆ وەك بیـرمەندی سیاسی دەستی بـە لێکۆڵینـەوە لـە سـەر دەوڵـەت - شارەکانی «Polis» یۆنـان دەکـرد. لـە پـەنای ئـەم لێکۆڵینـەوەدا ئەرەسـتۆ سەرەنـجی دابـووە پەیوەنـدیی نێـوان دیـموکراسی و سروشـتی سیاسـیی ئینسـان، بـە رای ئەرەسـتۆ مرۆڤـ حەیوانێکی سیاسییە کـە لـە دەوڵـەتشـارا دەژی و تـەنیا خواگـەل و گیانلەبـەران دەتـوانن لـە دەرەوەی ئەم دەوڵەتشـارانەدا بـژین. مرۆڤـ بـە هـۆی ئـەوەی کـە لـە هێـزی تاقانـەی قسـە و گوتـار بەهرەمەنـدە, دەتـوانێ دەربـارەی راسـتی و دروسـتی، قـازانج و ژیـان، حەقیقـەت و خراپی کارەکان قسە بکـات. بۆیـە ژیـنی مرۆڤـ پێویستی بـە ژیـان لـە کۆمەڵێکـدا هەیـە کـە مرۆڤـ بـە ئـازادی بتـوانێ دەربـارەی کاروبـاری گشـتی قسـان بکـات. لـە فەلسـەفەی سیاسـیی ئەرەسـتۆدا، تـاك بەرابـەرە لەگـەڵ گیانلەبـەر، بنەماڵـە بەرانبـەرە لەگـەڵ گـژوگیا، گونـد بەرانبـەرە لەگـەڵ حـەیوان و دەوڵـەت شـار بەرانبـەرە لەگـەڵ ئینسـان. مرۆڤـ وەك هـاووڵاتی کەسـێکە کـە بەشـداریی لـە بڕیـاردان سـەبارت بـە کاروبـاری گشـتیدا هەیـە و جارناجارێـك لـە بـە کارهێنـانی هێـزدا بەشـداری دەکـات. بێجگـە لەمانـە مرۆڤـ، تـەنیا حـەیوانێکی بەسـتەزمانە. بـەکارهێنانی مافـی هاووڵاتیـەتی تـەنیا لـە دەوڵەتێکـدا بـەڕێوە دەچـێ کـە لەوێـدا زۆرینـەی خـەڵك بەشـدار بـوون. دەوڵـەت شـار, یـان کۆمـەڵگای سیاسـی خـوازراو کـە لـەم دەوڵەتـەدا، مرۆڤـ لـە هێـزی ئـاوەز و گوتـاری خـۆی بـەهرە وەردەگـرێ، دەوڵەتێکە کە تیایدا جـەماوەرێکی زۆر لـە خـەڵك لـە بـەر قازانـجی گشـتی, حـوکم دەکـەن، بـەڵام دیـموکراسی، حکوومەتێکـە کـە تیایـدا جـەماوەرێکی زۆر لـە خـەڵك بـە قازانـجی

خۆیان کار دەکەن و لە بەر ئەوەی زۆربەی خەڵکی هەژارن، دەتوانین بڵێین دیموکراسی، حکوومەتی هەژارانە. لە کۆتاییدا باشترین حکوومەتی مومکین لە روانگەی ئەرەستۆوە حکوومەتێکە کە تیایدا تایبەتمەندیی ناسراوی حکوومەتی دیموکراسی و ئۆلیگارشی تێکەڵ کرابێ. ئەویش بەم لەونە کە جەماوەرێکی زۆر لە خەڵك بەشداری لە حکوومەتدا بکەن، بەڵام ئەم جەماوەرە ئەوندە زۆر نەبن کە حکوومەت بخەنە دەستی هەژارانەوە.

٢-٢. بنكدیت دو سپینۆزا (١٦٧٧-١٦٣٢)

سپینۆزا، فەیلەسووفی هۆڵەندی، لە بیرمەندە هەوەڵینەکانی بۆچوونی دیموکراسی لە چاخی تازەدا بە ئەژمار دێت. لە چاوی ئەمەوە باشترین حکوومەت، حکوومەتێکە کە لە سەر ئەساسی دەنگی زۆربەی خەڵك دامەزرا بێ و لەوێ هەر کەس بتوانێ ئازادانە بیر بکاتەوە و قسە بکات. سپینۆزا لە نێوان دیموکراسی و زانست و زانیاریی عەقڵانیدا پەیوەندییێکی قووڵی بەدی دەکرد. لە بیری پێشینیاندا، دیموکراسی وەك هۆی دەسەڵاتی هەژاران لە بەرچاو دەگیرا کە چاکەی مەدەنی و رەوشت و لە کۆتاییدا قازانجی گشتی دەخستە مەترسییەوە. ئازادیگەلی دیموکراتیك گەرچی لە لایەن بیرمەندانی کۆنەوە دەبوونە هۆی سەرهەڵدانی بیر و فەلسەفە لە کورت خایەندا، بەڵام سەمەرەی خەراپیان لێ دەکەوتەوە. بەم بۆنەوە ئەو بیرمەندانە پێیان باش بوو دیموکراسی لە تیکەڵاوی توخمگەلێك لە حکوومەتی ئاریستوکراسی، مۆنارشی و ئۆلیگارشی دروست بکرێت، لە بەر ئەوە هۆی پێکهاتنی پەروەردەکردنی سیاسەتمەدار و هاوولاتی زانا و هەڵکەوتوو پێك بێنێت. لەم رووەوە فەیلەسووفانی سیاسی پێشوو، دیموکراسی تۆخیان لە سەرجەمدا بە دوژمنی بیر و فەلسەفە لە قەڵەم ئەدا.

سپینۆزاش وەکو بیرەمەندانی پێشوو پێی وابوو کە ژیانی فەلسەفی دڵخۆشکەرترین ژیانە، بەڵام بە پێچەوانەی ئەوانەوە لە سەر ئەوە سوور بوو کە دیموکراسی باشترین شێوەی حکوومەتە بۆ پێشخستنی ئازادیی بیر و فەلسەفە و

چاکەی راستەقینە. بە بڕوای سپینۆزا دیموکراسی، سروشتیترین و ژیرانەترین شێوەی حکوومەتە، لەبەر ئەوەی وت و وێژی ئازاد, رێگا بۆ بیر و بۆچوونی جیاواز و دژ بە یەك خۆش دەكات.

ئامانجی سەرەکی دەوڵەت, دابین کردنی هۆی بەردەوامی ژیانی مرۆڤە کە تەنیا لە چوارچێوەی حکوومەتێکدا کە خۆیان دایان نابێت بە شێوەییێکی عەقلانی بە کەماڵ دەگات و ئەم چلەپۆپەیە تەنیا لە دیموکراسیدا مرۆڤ پێی دەگات.

بناغەی حکوومەتی دیموکراسی لە چاوی سپینۆزاوە پەیماننامەیەکە کە تیایدا تاکگەل بۆ دابین کردن و پاراستنی بوون و هەستی یەکتری، مۆری دەکەن، تەنیا لە دیموکراسیدا هاوولاتیان بۆیان هەیە لە دانانی سیاسەتی گشتیدا بەشداری بکەن.

٢-٣. جۆن لۆك (١٧٠٤-١٦٣٢)

جۆن لۆك بە یەکێك لە دامەزرێنەرانی سەرەکی دیموکراسیی لیبراڵ دادەنرێ. ئەو مامۆستای پزیشکی بوو لە زانستگای ئاکسفۆرد. لە ژیانی سیاسی ئەو دەمی بەریتانیادا دەوری کاریگەری هەبوو و بە هۆی دژایەتی لەگەڵ دەرباری سەڵتەنەتی بۆ چەندین ساڵ ئینگلتەرای بەجێهێشت و لە هۆڵەند گیرسایەوە. توخمە سەرەکییەکانی لیبرالیزمی لۆك بریتی بوون لە پێ داگرتن لەسەر ئازادی و بەرابەریی مرۆڤ، مافی ژیان و دارایی، حکوومەتی تەسك و بەسراوە بە یاسای سروشتی و رەزابوونی خەڵکی، لێبوردەیی ئایینی، جیا کردنەوەی دەسەڵاتەکانی حوکم، رەسانەیەتی کۆمەڵ لە بەرانبەر دەوڵەتدا، مافی سەرهەڵدان بە دژی سەرانی دیکتاتۆر. ئەم بیرانە بە تایبەت لە دوو پەرتووکی حکوومەت (١٦٨٩) بەرهەمی گەورەی لۆك هاتە ئاراوە. ئەو لە پەرتووکی یەکەمدا تیۆری مافی خوایی پاشاکانی خستە بەر رەخنە و بە درۆی خستەوە. بە تایبەت رەخنەی لە روانگەی پارێزگاران و سەڵتەنەتخوازان دەگرت کە پێیان وابوو حکوومەتی پادشاکان لە سەر کتێبی پیرۆز دامەزراوەو لەگەڵ لقی باوکسالاری بنەماڵە کۆکە. لۆك دواتر لە پەرتووکی دووەمدا، بنەماڵەی حکوومەتی لە عەقڵی مرۆڤ

هەڵێنجاوە و پێی وایە مرۆڤ لە هەڵبژاردنی شێوەی جۆراوجۆری حکوومەتدا ئازادە و بنەماڵە و سیاسەت دوو بەشی جیاوازی ژیان و تێکۆشانی مرۆڤ پێک دێنن. لەم پەرتووکەدا، لۆک دۆخی سروشتی بە دۆخی پێش دامەزرانی دەوڵەت لە بەرچاو دەگرت کە تیایدا ئینسانەکان ئازاد و بەرانبەرن، مرۆڤ لە دۆخی سروشتیدا تەنیا پەیڕەو و بەرفەرمانی عەقڵی خۆیەتی و فەرمانەکانی عەقڵ، هەمان یاسای سروشتین. بە مانایەکی تر لەم دۆخەدا پەیڕەو و بەرفەرمانی ئیرادەی کەسێکی تر نییە.

وەکیەکی سروشتی مرۆڤ لە دۆخی سرۆشتیدا لەمپەری دەسەڵاتی یەکێك بە سەر یەکێکی تر دایە. لە دۆخی سرۆشتیدا، یاسای سروشتی یان ئاوەز، مرۆڤ وا لێدەکات کە ڕێزی مافی یەکتری بگرن. پێش لە دامەزرانی حکوومەت، مرۆڤ لە دۆخی سروشتیدا لە ڕێگای کار و هەوڵی خۆیەوە، دەبووە خاوەن دارایی و لە ڕێگای پەیمانەوە بنەماڵەی پێکەوە دەنا و منداڵەکانی بەخێو دەکرد. بۆیە چوارچێوەی ژیانی ئابووری و بنەماڵەیی، لە پێش سنووری ژیانی سیاسی بووە و سەربەخۆیش بووە. بۆیە جەوهەری ژیان و هێزی سیاسی لە بنەڕەتدا لەگەڵ جەوهەری ئابووری و ژیانی بنەماڵەییدا جیاوازە.

هێزی سیاسی, ملك و ماڵێك نییە کە سەر بە خاوەنەکەی بێ و بۆ وەدەست هێنانی قازانج وەگەڕ خرابێ. هەر وەها هێزی سیاسی لەگەڵ دەسەڵاتی بنەماڵەدا کە ئامانجی پەروەردە کردنی منداڵی چکۆلە و بێ ئەزموونە، لە لایەن کەسانی عاقڵ و گەورەوە، یەکسان نییە. مرۆڤ لە دۆخی سروشتیدا بە حوکمی عەقڵ و یاسای سروشتی, مافی ژیان، ئازادی و دارایی هەیە. بەڵام لەو دۆخەدا جیاوازیی گچکە ڕەنگە شەڕی گەورە و بێ سەرەنجامی لێ کەوێتەوە و بەم پێیە بەهرەمەند بوون لە مافی ژیان، ئازادی و دارایی پشتی پێ نابەستری. لە بەر ئەمە مرۆڤگەل دۆخی سروشتی بەجێ دەهێڵن و «کۆمەڵگای مەدەنی» چێ دەکەن. بەڵام لە بەر ئەوەی مرۆڤ بە شێوەی سروشتی ئازاد و بەرانبەرە و سروشت یەکێکی ژێر چەپۆکەی یەکێکی تر دانەناوە، حکوومەتێك کە لە دۆخی مەدەنیدا دێتە ئاراوە، ناتوانێ پێچەوانەی سروشت و یاسای سروشتی بێت و دەبێت بە ڕەزامەندیی تاکگەل بەرپا بکرێت.

مرۆڤـــ تـەنیا لـە کۆمـەڵگای مەدەنیـدا مافـی تۆڵەسـەندنەوە وەلا دەنـێ و لـە ئـازادیی خۆی تا ئەو جێگایـە چاوپۆشـی دەکـات کـە بـۆ مانـەوەی ژیـانی خـۆی و ئـەوانی تـر پێویست بـێ. ئـەو پـەیمان و رەزامەندییـە کـە تاکگـەل بـە ئەنـدامی بـەردەوامی کۆمـەڵگای مـەدەنی هەڵ دەبژێرێ و رەوا بوون بـە حکوومـەت دەبەخشـێ، دەبێـت لـە لایـەن بـەرەی نـوێی خەڵکـەوە دیسـانەوە وەربگیـرێتەوە. بۆیـە تـەنیا رەزامەنـدیی پێشـینیانی ئـەوان بـەس نییـە. بۆیـە ئـەو حکوومەتانەی کە رەزامەندانە خەڵك وەریان نەگرتوون شایانی حوکمڕانی نیـن.

ئامانـــجی سـەرەکی حکوومـــەت لـە دیـدی لۆکـەوە، پارێزگـاری و پاراسـتنی مافـی ژیان، ئازادی و دارایی تاکە کـە مرۆڤـــ لـە دۆخی سروشـتیدا لـەوان بەهرەمەنـد بـووە، بـەڵام دەسـتەبەری بـەڕێوە بردنیـان لـە ئـارا نـەبووە. بۆیـە ئامانـــجی حکوومـــەت تـەنیا چـاوەدێری کردن لە دارایی خەڵکـە کـە ئـەویش گیـان و مـاڵ و ئازادییـان دەگرێتـەوە. بـە جـۆرێکی تـر و بە پێچەوانەی بیـری رابـردووان، حکوومـەت ئیشـی بـە سـەر دابیـــن کردنـی ئـازادیی رۆحیـی خەڵك و رێ نیشـان دانـی هـزری ئـەوان و راگەیانـدن و پڕۆپاگەنـدی حەقیقـەت و ئـەو شـتانەوە نییـە. بـەم بۆنـەوە لـۆك لـە نامەیێکـدا دەربـارەی لێبـوردەیی (١٦٨٩) دەڵێـت: حکوومـەت دەبێت سەبارەت بە هـەموو جـۆرە بیـــر و بـاوەڕ و ئایینێـك ساناگیـــر بێـت. جگـە لـەو بیـــر و بڕوایانە کـە مافـی مـەدەنی تاکگـەل بنکـۆڵ دەکـەن یـان زەربـە لـە بنـەماکانی کۆمـەڵگای مـەدەنی دەدەن.

هـەر وەهـا بـە بـڕوای لـۆك، حکوومـەت لـە چوارچـێوەی ئـەم ئامانـــجە بەرتەسـکەدا، ناتوانێـت خـاوەنی هێـزی بـێ ئـەملا و ئـەولا بـێ. هێزێـك کـە ئامانـــجی پاراسـتنی دارایـی خەڵکە ناتوانێ لە جەوهەری خۆیـدا ملهوڕانـە و رەهـا بێـت. بـەم بۆنـەوە لـە روانگـەی لۆکـەوە یاساگەلی سروشـتی لـە پێشتـــر و گرینگتـــرن لـە یاسـا دانراوەکـانی حکوومـەتی، بۆیـە ئـەم یاسـا دروسـتکراوانە نـاتوانن یاسـا سروشـتییەکان وەلا نـێن. گەرچـی یاسـاگەلی سروشـتیی نەنووسـراویش بـن. بۆیـە لـە روانگـەی لـۆك وە کۆمـەڵ و خـەڵك لـە پێشتـــر و سـەرتر لـە حکوومـــەت و دەوڵـەتن. ئەگەرچـی لـۆك بـە پێچـەوانەی زانایـانی تـر وەك «ژان ژاك رۆسـۆ» باسـی سـەروەریی خـەڵکی وەك سەرچـاوەی هێـزی رەهـا ناکـات. بۆیـە دەتوانیـــن بڵـێین لـۆك «یاسـاخواز» بـوو نـەك «خـەڵکخواز». خـەڵکی بـە بڕیـاری زۆرینـە و رەزامەنـدیی خۆیـان،

شـێوەیەك لــە حكوومـــەت دادەمـــەزرێنن كــە لــۆك نــاوی دەنــێ «یاســا, یــان حكوومـــەتی یەكەمیـن», یاسایەك كە لە هەموو یاساكانی دیكە لە پێشتـرە.

كاتێك خـەڵك هێـزی خۆیـان لـە رێگـای ئـەو یاسـایەوە بـە حـوكمڕانی دەسـپێرن، تـا ئـەو كاتـەی كـە حكوومـەت لــە سـەر پێیــە، نـاتوانن هێــزی خۆیــان وەربگرنــەوە. بـەڵام وەك ئاماژەمان پێی كـرد، لـۆك مافــی شۆڕشـی بـۆ خـەڵكی لـە بـەر چـاو گرتبـوو. لـۆك لەسـەر شێوەی جۆراوجۆریی حكوومـەت پێـی وابـوو كـە زۆرینـە لەوانەیـە خـۆی دەسـەڵاتی یاسـادانان بـەڕێوە ببـات و بـەم شـێوەیە ((دیـــموكراسیی تـەواو)) چـێ بكـات, یـان رەنگـە ئـەو دەسـەڵاتەی, بـە تـاقمێكی گچـكە «ئۆلیگارشـی» و تەنانـەت بـە «پاشـا» بسـپێرێ. بۆیـە لەوانەیـــە دامـــەزرانی حكوومـــەتێكی نادیـــموكراتیك (لــە عـــەینی كاتـــدا بەڕێوەبـــەری داخـوازی زۆرینـــە) لـــە خوێـدا دیـــمەنێك لـــە دیـــموكراسی بێــت. بـەم حاڵەیشـەوە لــۆك سـەڵتەنەتی رەهـای لەگـەڵ مافـــی ئەساسـی و سروشـتی مرۆڤـــ بـە نـاكۆك دەزانـی. هـەر چـۆنێكی بـێ لـۆك پێـی وابـوو كـە جیـاواز لـە بیچـمی حكوومـەت، هێـزی یاسـادانان و بـەڕێوەبردن ناكرێـت لـە دەسـتی تـاقمێكی یەكسـاندا بێـت، ئـەگینا ئەوانـەی یاسـا دادەنیـن خۆیان لە بەڕێوەبردنیدا كەمتەرخەمی دەكەن.

٢-٤. مۆنتسكیۆ (١٧٥٥-١٦٨٩)

شـــارل لـــویی مۆنتســـكیۆ تیۆریســـیەنی سیاســـی فەڕانســـە، بیـــری جیاكردنـــەوە و هاوسـەنگیی هێزەكـانی دەوڵـەتی لـە كتـێبی بـەناوبانگی رۆحـی یاسـاكان (١٧٤٨)دا هێنایـە ئـاراوە. مۆنتسـكیۆ لـەو كتێبـەدا سـێ دەلیلـی سـەرەكی خسـتە روو: یەكـەم دابـەش كردنـی كلاسـیكانەی رژێـــمگەلی سیاسـی بـە مۆنارشـی و ئاریستوكراسـی و دیـــموكراسیی تـەواو نییـە، بـەڵكو دەبێـت حكومەتگـەل بـە مۆنارشـی، ئیسـتبدادی و كۆمـاری «دیـــموكراتیك یـان ئەشرافـی» پـۆلێن بكرێـت. بنـەمای ئـەم پـۆلێن كردنـە پرەنسـیپەكانی هـەر یـەك لـەم رژێـــمانە دروسـتی دەكـەن كـە بریتییـە لـە: شانازیـــخوازی «ئەساسـی مۆنارشـی», تـرس

«ئەساسی ئیستبداد» و چاکەی مەدەنی «ئەساسی کۆماری». ئەسڵ و ئەساسی هەر رژێمێك کەرەسەی حکومەتی تایبەتی ئەو رژێمە, دیاری دەکات.

دووەم: حکومەتگەلی میانەڕەو و پەسەندکراو ئەوانەن کە لە نێوان سێ هێزی: بەڕێوبەر، یاسادانەر و دادوەردا، سنوور و هاوسەنگی دروست بکات. ئازادی گرێ دراوە بە جیا کردنەوەی هێزەکانەوە. هەر کام لەم سێ هێزە دەبێ لە لایەن دامەزراوەی سەربەخۆوە بەرێوە بچێ و نوێنەری پلەو رێ و شوێنی کۆمەڵایەتی جیاواز بێت. رێ و شوێنی ئەشرافی دەبێ چاودێریی هێز و کردەوەی گشتیی خەڵك بێت و خەڵکیش لە بەرانبەردا هێزی چاوەدێریی ئەشرافییەتی لە بەر دەست دابێت. هەر وەها پێویستەی جیاکردنەوەی بەردەوامی هاوسەنگیی هێزەکان، هەبوونی رێکخراو و دامەزراوەی مەدەنی نێوانی خەڵك و دەولەت وەکو کلیسا و ئەنجومەنی پیشەیی و خەڵکانی جیاجیایە. هاوسەنگیی هێزەکان لە ئاستی نەتەوەییدا, هۆی دابین کردنی ئازادی و لە ئاستی نێونەتەوەییدا هۆی دەستەبەر کردنی ئاسایشە.

سێیەم: بە بۆچوونی مۆنتسکێو، رەفتار و کرداری تاك و حکومەت لە هەر کۆمەڵگایەکدا تەنیا لە رێگای یاساوە دابین ناکرێت، بەڵکو پەیرەوی کۆمەڵێك هۆی تێکەڵاوی وەك ئایین، داب و نەریت، خوو و رەوشت، ئاو و هەوا و هۆی جوگرافییە کە رۆحی یاسا, یان جۆری سیستەمی سیاسی دروست دەکەن.

حوکمرانانە واقعیینەکان ئەوانەن کە لە خووی نەتەوەیی و رۆحی کۆمەڵی خۆیان بگەن و بە پێی هەل و مەرج هاورێی بکەن, یان بە دژی بجوولێنەوە. بە بڕوای مۆنتسکیۆ، ئایین ئامێرێکی سیاسیی گرنگە کە سیاسەتمەدارە زاناکان نابێت خێر و بێری وەپشتگوێ بخەن.

مۆنتسکیۆ هەر وەها لە خێر و شەڕی جۆرەکانی رۆحی سیاسییەکان دەکۆڵێتەوە. بۆ وێنە حکومەتی پاشایەتی, ئازادیی بەربلاو بە تاك دەبەخشێ بەڵام لە بەر ئەوەی بەستراوە بە ئارەزووی پاشاوە، بەسیستەمیکی قورس و قایم لە قەڵەم نادرێت. دیموکراسی, داخوازیی خەڵك و سەبارەت بەوەکیەکی و بەکارهێنانی هێز لە یاسادانانادا دابین دەکات بەڵام گەر دانەمرکێتەوە، داخوازیی بەرابەری بۆ لای توندڕەوی دەئاژوێ و

خەڵك داخوازیی بەڕێوەبردنی ڕاستەوخۆی یاسا و بەڕێوەبردنی ئیدارەی حکوومەت دەکەن. بە بیری مۆنتسکیۆ حکوومەتی باش، حکوومەتێکە تێکەڵاو لە پێکهاتەی پاشایەتی، ئەشرافی و کۆماری. بە بڕوای ئەو باشترین نموونەی ئەم حکوومەتە لە بەریتانیا بوو کە لە سەر جیا کردنەوە و هاوسەنگیی هێزەکان دامەزرابوو و بەم پێیە دابینکەری ئازادی و چاکەی مەدەنی بوو.

خراپترین جۆری حکوومەت لای مۆنتسکیۆ، ئیستبدادییە. لە حکوومەتگەلی ئیستبدادیدا، ترس بنەمای ژیانی سیاسی پێك دێنێت و ژیانی خەڵکی بۆ ئاستێکی حەیوانی دادەبەزێنێ. خەڵکانی حکوومەتی ئیستبدادی بەردەوام لە حاڵەتی دوورەپەرێزی، ترس و دڵەخورپە، نەزانی، ڕەشبینی و بەدگومانی و تەسلیم و ڕەزامەندی دان. بە رای مۆنتسکیۆ خۆ بە زلزانانی (ئەم جۆرە حکوومەتە) وەك ئەو دڕندانەن کە لە بەر خواردنی میوە، دار لە ریشەوە دەردێنن، لە بەر پتەو کردنی حکوومەتی خۆیان، هەموو بنەماڵە ناسراوە گەورەکان ریشەکێش دەکەن. هەندێ لە توێژەران وتوویانە مۆنتسکیۆ لە راستیدا لە جیاوازی دەسەڵات و فیودالیسم لە بەرانبەر دەوڵەتی رەهای فەڕانسەدا بەرەنگاری دەکرد و لە بەر هەمان مەبەست بوو کە لە تێکەڵاوی توخمی حکوومەتی تاکی، ئەشرافی و خەڵکی بەرەنگاری دەکرد. گرینگترین تایبەتمەندی ئاوا حکوومەتێك جیاوازی دەسەڵات و چاوەدێری ئەوانە بە سەر یەکتری دا کە بە سەرهەڵدانی بونیادی دەوڵەتی نۆژەن خۆی دەنواند.

٢-٥. ژان ژاك رۆسۆ (١٧٧٨-١٧١٢)

رۆسۆ فەیلەسووفی فەڕەنسی لە پارێزەرانی گەورەی ئازادیی تاك، خەڵکی و دیموکراسیی راستەوخۆ بوو. لە هەمان کاتدا ئەو لە رەخنەگرانی سەرەتایی و ئەساسی ئاوەزخوازی و رۆشنگەریی رۆژئاوا بوو کە تیایدا رەخنەی لە سەرپاکی کۆمەڵگا و مرۆڤایەتی نوژەن دەگرت. ئەگەرچی رۆسۆ ئەو رێگایەی کە پێشنیازی دەکرد لە سەر هەمان ئاوەزخوازی و رووناکخوازی دامەزرا بوو. حکوومەتی دڵخوازی رۆسۆ

دیــموکراسیی راســتەوخۆ و کۆخوازانــە بــوو کــە لــە لایــەك لــە ســەر ئــازادی و تــاکخوازی و بیــری پەیــمانی کۆمەڵایــەتی و لــە لایــەکی تــرەوە لــە ســەر چــاکەی مــەدەنی، ئــیرادەی گشــتی و خێــری گشــتی دامــەزرا بــوو. رۆســۆ لــە کتــێبی وتارێــك دەربــارەی ریشــەی نابەرابەرییــەوە دەلیلــی هێناوەتــەوە کــە سروشــتی مرۆڤــ لــە دوو غــەریزەی ســەرەکی دروســت کــراوە، یەکــەم غــەریزەی خۆپاراســتن و خۆخــوازی و دووەم غــەریزەی مرۆڤــ دۆســتی. تــەبعی مرۆڤــ بــە شــوێن ئــەم دوو غــەریزە دژیەکــەدا وێڵــە و تــەنیا ویــژدان دەتــوانێ ئــەم دووە ئاشــت کاتــەوە. مرۆڤــی سروشــتی، کەســێکە ویــژدانی ئــەو لــە نێــوان دوو غــەریزەی ســەرەکیدا هاوســەنگی پێکهێنابێــت. عــەقڵ و فەرهــەنگ و کۆمــەڵگا یارمــەتی ویــژدان دەدەن و هاوســەنگی رۆحیــی مرۆڤــ قــورس دەکــەن. مرۆڤــ لــە دۆخــی «سروشــتی»دا «پــێش مــەدەنی» بــوون گیــرۆدەی خۆپاراســتن و خۆخوازیــە, بــەڵام لــە دۆخــی مەدەنیــدا هەســت بــە ئــەرکی سەرشــانی خــۆی دەکات و غــەریزەی مرۆڤــدۆستی پــەرە دەســێنێ، بــە لام دۆخــی مــەدەنی بــە مانــا باشــەکەی هێما, جێ نەکەوتووە و لە دۆخــی مــەدەنی ئێستاشــدا غــەریزەی یەکــەم بــە ســەر مرۆڤــدا زاڵــە و عەقڵ و فەرهەنگ و کۆمەڵگای داگیــر کردووە.

سروشــتی مرۆڤــ ئــەو کاتــەی گەشــە ســەندووە کــە لــەودا غــەریزەی یەکــەم رام و بەرفــەرمان دەبێــت و لــەودا ئیــرادەی گشــتی یــەعنی خواســتی خێــر و بەرژەوەنــدی گشــتی و چــاکەی مــەدەنی پێڕەوکــە بووبــێ. دەوڵــەتی دڵخــوازی رۆســۆ لــە کتــێبی پەیــمانی کۆمەڵایەتیــدا دەوڵەتێکــە کــە تیایــدا هاووڵاتیــانی خــاوەنی ئــیرادەی گشــتی و چــاکەی مــەدەنی بە مانای ناوبراو بن.

پەیــمانی کۆمەڵایــەتی رۆســۆ، پەیــمانێك نییــە کــە بــەو پێیــە لــە مێــژوودا یەکەمیــن کۆمەڵگا و دەوڵــەت پێــك هاتبــن، بــەڵکو پەیــمانێکە کــە بــەو پێیــە کۆمــەڵگا و دەوڵــەتی دڵخواز و دیــموکراتیك لــە داهــاتوودا پێــك دێــت. لــە کۆمــەڵگا و دەوڵــەتێکی ئــەوتۆدا، یاســا نیشــانەی ئیــرادەی گشــتییە و بــەم پێیــە عــەینی ئازادییــە. رۆســۆ دژایــەتی لەگــەڵ پارلــەمانتاریزم و ئەســڵی نوێنەرایەتییــە. بــە رای رۆســۆ پارلــەمان نــاتوانێ نوێنــەری ئــیرادەی گشتی بــێ. خــەڵکی بــە پێشــکەش کردنــی مافــی خۆیــان بــە نوێنــەران، ئــازادیی خۆیــان لــە

دەست ئەدەن. تەنیا هەموو خەڵکی و بە شێوەی ڕاستەوخۆ دەتوانن ئیرادەی گشتی دەربڕن. بەم پێیە «دەنگی خەڵکی، دەنگی خوایە».

٢-٦. ئالکسی دوتۆکڤێل (١٨٥٩-١٨٠٥)

تۆکڤێل ، مێژوونووس و بیرمەندی سیاسیی فەرەنسی لە بنەماڵەیەکی ئەشرافی بوو و سەرەڕای ئەوەی کە بنەماڵەکەی لە بزاوی شۆڕشی فەڕانسەدا زیانی زۆریان لێ کەوتبوو، پێی وابوو ئەندێشەی ئەساسیی دیموکراسی, واتا ئازادی, ئەوندە پەرەی گرتووە کە دژایەتی لەگەڵیدا بێسوودە. تۆکڤێل بە دژایەتی لەگەڵ سەڵتەنەتی لیبرالی لۆیی فلیپ، لە رابردووی ئەشرافی خۆی دوور کەوتەوە و کەوتە بەرەی پارێزگاری لیبرالیزم و دیموکراسییەوە. تۆکڤێل لە ساڵانی ١٨٣٩ تا ١٨٥١ ئەندامی مەجلسی نوێنەران بوو و بە هۆی دژایەتی لەگەڵ کودەتای لۆیس ناپلیۆن ناچار بە لە لادان لە کاری سیاسی کرا. گرنگترین بەرهەمی ئەو دەربارەی دیموکراسی، دوو بەرگی کتێبی دیموکراسی لە ئامریکا (٤٠-١٨٣٥)دا بوو. دەلیلی سەرەکی تۆکڤێل لەم کتێبەدا، ئەوەیە کە دنیای نوژەن، دنیایێکی دیموکراتیکە و لەمەو بە دوا دامەزرانی دەسەڵاتی نادیموکراسی، رەوایی نییە. بە مانایەکی دیکە خواستی بەرابەریی، گرنگترین تایبەتمەندیی دنیای نوژەن و سیاسەتیی تازەیە، گەرچی لەوانەیە سیستەمی دامەزراو لە سەر ئەندیشەی بەرابەری مرۆڤ, ئاکامی وەك کامەرانی, یان وێرانی ژیانی مرۆڤی لێ بکەوێتەوە.

خواستی بەرابەری لە لایێك رەنگە هەر جۆرە ئیمتیاز و سەربوونێکی تاك لە نێو بیات و لە زۆرینەی حاکمدا مەیلی دروست کردنی ئیستبداد زیاد بکات. ئاوا تێگەیشتنێك لە وەکیەکی دژی تاکایەتییە کە خۆی لە چەمکگەلی سەرەکی دیموکراسییە. ئیستبدادی زۆرینە بە رای تۆکڤێل دەبێتە هۆی کزی و لاوازی رێکخراو و دامەزراوەی مەدەنی، کە کۆڵەکەی سەرەکی بەرەنگارییە لە بەرانبەر دەسەڵاتی دەوڵەتدا، و ئەمەش لە خۆیدا دژی دیموکراسییە. دیموکراسی پێویستی بە بازنەی مەدەنی و دامەزراوەی کۆمەڵایەتی بۆ پەیوەندی نێوان خەڵك و دەوڵەت هەیە, کە نەبوونی

کۆمــەڵگای مــەدەنی و دامــەزراوەی کۆمەڵایەتییــە ، دۆخێــك دێتــە ئــاراوە کــە تۆکڤێــل «تــاك کەوتنــەوە»ی نــاو دێــر دەکــات و مەبەســتی ئــەو نــە تاکایــەتی بــەڵکو گۆشەگیــری و هەڵوەرانی تاکــە لــە کۆمەڵــدا کــە دواتــر نــاوی «کۆمــەڵگای تــودەیی» لێنــا. تــاك کەوتنــەوە رەنگــە بــە شــێوەیێك تاکایــەتی لاواز بکــات، کــە تاکگــەل بــە ســانایی گیــرۆدەی ســەیتەرەی بیــروڕای گشــتی و تەنانــەت گیــرۆدەی حکومــەتی رەهــای زاڵمانێــك بــێن کــە تــەنیا بــەڵێنی بەرابــەریی کۆمەڵایــەتی و ئابووریــان پــێ دەدەن. لــە لایــەکی تــرەوە خواســتی بەرابــەری لــە کۆمــەڵگای مودێرنــدا دەتــوانێ ئاکــامی باشــی لــێ کەوێتــەوە و لای تاکگــەل بــۆ خواســتی بەرابــەریی سیاســی و ئــەخلاقی بگــۆڕێ کــە بــۆ شــێوەی ژیــانی خۆیــان یاســا دادەمــەزرێنن. ئازادی و بەرابــەریی دیــموکراتیك تــەنیا لــە بەشــداریی حکوومەتــدا دەردەکــەوێت. لــەم بــارەوە تۆکڤێــل بــە قــووڵی لــە ژێــر کاردانــەوەی رۆســۆ دایــە. دەربــارەی دیــموکراسیی ئامریکــایی، تۆکڤێــل پێــی وابــوو سیســتەمی سیاســیی ئامریکــا نــاتوانێ ترســی ئیســتبدادی زۆرینــە لــە کۆتاییدا لە بەین ببــات. بــەم حاڵەیشــەوە زیرەکــی خــەڵکی ئامریکــا لــە دامــەزرانی رێکخــراو و دامــەزراوەی مــەدەنی لــە هــەموو بوارەکانــدا، ئــەم بۆچــوونە کــەمڕەنگ دەکاتــەوە و پێشگیــری لــە دۆخــی «تــاك کەوتنــەوە» دەگرێــت. دامــەزراوەکانی کۆمــەڵگای مــەدەنی لــە ئامریکــایی دا وەك قوتابــخانەیێکە کــە خــەڵکی لەوێــدا فــێری وانــەی دیــموکراسی دەبــن. لــە سیســتەمی دیــموکراسیی ئامریکاییــدا لــە نێــوان بیــری وەکیــەکی دیــموکراتێك و دامــەزراوەی کۆمــەڵگای مــەدەنی بــەم جــۆرە پەیوەنــدی ســاز دەبێــت. بــەڵام ئــەو چێشــتی مــجێورەی کــە لــە دامــەزراوەی سیاســی و کۆمەڵایــەتی لــە ئامریکــادا پێــك هــاتووە لــە وڵاتانی دیکــەدا بــە ئاســانی دروســت نابێــت، لــە بــەر ئــەوەی بــە شــێوەی سروشــتی لــە نێــوان ســـەروەریی گـــەل، کـــە مـــەیلی ئیســـتبدادی زۆرینـــەی هەیـــە و دامـــەزراوە و رێکخـــراوی کۆمەڵگای مــەدەنی کــە مــەیلی بــەرەنگاری لەگــەڵ ســەروەریدا هەیــە، ناتــەبایی دێتــە پــێش. بــە رای تۆکڤێــل ئــەو چێشــتی مــجێورە تــا رادەیێکــی زۆر بەرهــەمی پێکهــاتنی ئــایینی پروتستان و رۆحــی ئازادییــە. لــە بــەر ئــەوەی ئــایینی پرۆتســتان پــێ لــە ســەر پــێ گەیشتـــن، ئــازادی، تێکۆشــان و خولقــانی مرۆڤـــ لــە جیهانــدا، دادەگــرێ. ئــازادی، پێویســتی بــە چــاکەی مەدەنییە و چاکەی مەدنی بە رای تۆکڤێل لە رێگای ئایینی پرۆتستانەوە دابیــن دەکرێت.

٢-٧. تۆماس جفرسۆن (١٨٢٦-١٧٤٣)

تۆماس جفرسۆن سێیەمین سەرۆك کۆماری ئامریکا و لایەنگری سەربەخۆیی ئامریکا لە بەریتانیا و هەر وەها نووسەری سەرەکی بەیاننامەی سەربەخۆیی ئامریکا و دامەزرێنەری سوننەتی ئەساسی دیموکراسیی ئەمریکی، یەعنی دیموکراسیی جفرسۆنی بوو. بیروڕاکانی دەربارەی ئازادی، بەرابەری، بەشداریی هاوولاتیانی بلیمەت لە سیاسەت و بەرپرسایەتیی حکومەت، بنەماکانی دیموکراسیی ئامریکایی دادەمەزرێنن. جفرسۆن پێی وا بوو مرۆڤەکان لە راستیدا سیاسی و کۆمەلایەتین و پێویستیان بەوە هەیە بەشداری حکومەت بن تا لەو رێگایەوە توانا سروشتییەکانی خۆیان پەرە پێ بدەن. بە رای ئەو بەشداریی سیاسی, پێویستی بە دەولەمەندیی ئابووری هەیە. لەم سۆنگەوە جفرسون لایەنگری لە دیموکراسی وەرزێران و خاوەن ملکانی نێوەنجی دەکرد. جفرسۆن چوار پرەنسیپی بۆ دیموکراسی لە بەر چاو گرتبوو: یەکەم: بەشداریی سیاسی، دووەم: وەکیەکی ئابووری، سێیەم: فێرکردنی چاکەی مەدەنی و چوارەم: نوێنەرایەتی خەلك لە لایەن ئەشرافییەتی سروشتییەوە. ئارمانی جفرسۆن دامەزرانی دەولەتشاری گچکە بوو کە لە هەر دەولەت شارێکدا نزیکەی سەد بنەمالە جێگە بگرێت و هۆی دیموکراسیی راستەوخۆ دابین بکات. بەم حالەیشەوە جفرسۆن بە سەرەنج بەوەی کە دەولەتێکی گەورەی وەك ئەمریکا ناکرێت لە رێگای دەولەتشاری ئاوا بچکۆلەوە ئیدارە بکرێت، پێشنیاری سیستەمی فیدرالی کرد کە تیایدا ئاوا دەولەتشارگەلێك لە دەروونی کۆماری گەورەتردا کۆ بکرێنەوە. نوێنەرانی خەلکی لەم کۆمارگەلەدا دەبێت لە نێوانی «ئەشرافییەتی سروشتی زانست و بژاردە»دا هەلبژێرێن تا لە سەیتەرەی دەسکردی پێشینەی بنەمالە و سامان پێشگیری بکەن. بەم جۆرە جفرسۆن دەیویست دیموکراسیی راستەوخۆی کلاسیك لەگەل سیستەمی دیموکراسیی نوێنەرایەتی نۆژەندا تێکەل بکات. جفرسۆن هەر وەها خوازیاری پێشگیری کۆی زەویی وەزیران لە دەستی تاقمێکی بچووك دابوو هەر وەك نەیشی دەویست زەویی لە نێوان خەلکانی بێ ملکدا دابەش بکرێت. بە بڕوای ئەو بەشداریی سیاسی, بێ خاوەنی دارایی نامومکین بوو. لەم رووەوە بە جفرسۆنیان وتبوو لایەنگری «دیموکراسی- وەرزێرانی ئازاد».

٢-٨. جیمز مادیسۆن (١٨٣٦-١٧١٥)

مادیسۆن لە دامەزرێنەرانی دیموکراسیی ئامریکا و چوارەمین سەرۆك کۆماری ئەوێ بوو. سەرەڕای ئەمەش وەك تیۆریسیەنی گەورەی دیموکراسیش ناسرا بوو. کاتێك یاسای ئەساسی نوێی ئامریکا بۆ پەسەند کردن بۆ پارێزگاکان دەنێردرا، ئەلکساندر هامیلتون داوای لە جیمز مادیسۆن وەك نوێنەری گوێرجینیا لە کۆنڤانسیۆنی یاسای ئەساسیدا کرد تا لەگەڵ جان جی وتارگەلێك لە رۆژنامەکانی نیویۆرکدا بۆ پارێزگاری لە پەسەند کردنی یاسای ئەساسی بنووسن. هەشتا و پێنج وتار بەم شێوەیە نووسرا، کە دواتر وەك «فدرالیست» ناوبانگیان دەرکرد. مادیسۆن بیست و نۆ وتاری نووسیبوو. مادیسۆن لەم وتارانەدا نووسیبووی کە حکومەت دەبێ نەك هەر خەڵکی بەڵکو کونترۆڵی خۆیشی بکات. سیستەمی نوێنەرایەتی و پارلەمانی بەرپرسایەتیی حکومەت لای خەڵکی دابین دەکات، بەڵام ناتوانێ لە کردەوەی زۆر و ئیستبدادی زۆرینە بە سەر کەمینەدا پێشگیری بکات. بە رای مادیسون کۆمەڵگا پڕە لە چین و گروپی کۆمەڵایەتی و بەرژەوەندی گروپی کەمینە لە بەرانبەر زۆرینەدا لە مەترسی دایە. بە رای مادیسۆن لە کۆمارێکی دامەزراو لەسەر سیستەمی فیدراڵی، فرەبەرژەوەندی و فرەگروپی ئەوندە زۆر دەبن کە پێشگیری لە دروست بوونی زۆرینەی تۆکمە و یەکگرتوو دەکەن. مادیسۆن ئەم بیرەی لە بەرانبەری دەلیلی ئەوانەدا دەهێنا ئاراوە کە پێیان وابوو حکومەتی دیموکراسی تەنیا لە وڵاتی بچکۆلەدا درێژخایەن دەبێ. ئەو دەورێکی بەرچاوی لە پەسەند کردنی یاسای ئەساسی ئامریکا و لە چاکسازیی یەکەمی یاسای ئەساسی دا هەبووە.

٢-٩. ئەندرۆ جەکسۆن (١٨٤٥-١٧٦٧)

جەکسۆن حەوتەمین سەرۆك کۆماری ئامریکا بوو و لە بەرانبەر سوننەتی دیموکراسیی مادیسونیدا، پشتیوانی لە ئارمانی بەرابەری لە دیموکراسیدا دەکرد.

هەر وەها لە پەرەسەندنی مافی دەنگدان بۆ چینی هەژار لایەنگری دەکرد و تێدەکۆشا سوننەتی کۆماری بە چەمکی رۆسۆیی زیندوو بکاتەوە. بەم حاڵەش دیموکراسیی جەکسۆنی تەنیا خوازیاری مافی بەرابەر بۆ پیاوانی سپی پێست بوو و ژنان و کۆیلەکانی نەدەگرتەوە. جەکسۆن لە ماوەی سەرۆك کۆماری خۆیدا لە مافی خەڵکی گشتی لە بەرانبەر گروپی دەسترۆیشتو و کاربەدەستدا پارێزگاری دەکرد. بەم هۆیەوە ئەو خوازیاری هەڵبژاردنی راستەوخۆی سەرۆك کۆمار لە لایەن خەڵکەوە «بە جێی کۆلێژی هەڵبژاردن» بوو و هەر وەها جم و جوولّی بۆ کۆنترۆڵ کردنی گروپە دەسترۆیشتووەکانی نێو ئیدارەکانی ئەمریکا دەست پێکرد. جەکسۆن بە تایبەتی پێی وابوو کە دەسەڵاتداری و ئیمتیازاتی یاسای بانکەکانی ئامریکا ئەسڵی بەرابەری نێوان هاوولاتیانی ئەمریکی ژێر پێ دەنێ و هێزی روو لە زیادی بازرگانی و ئابووری بە سەر ژیانی خەڵکی ئاساییدا زاڵتر دەکات. لەم سونگەوە کەوتە شەڕ لەگەڵ ئەو ئیمتیازگەلە و لە کۆتاییدا سەریش کەوت. جەکسۆن لە سەرەی دووەمی سەرۆك کۆماریدا، هێرشی خۆی بۆ سەر بانکەکان پەرە پێدا و ئەوانی بە هاوڕێیانی چینی چەوسێنەر و دوژمنی چینی هەژار لە قەڵەمدا. لەسەریەك دیموکراسیی جەکسۆنی سەرەڕای کەم و کورتیش زەربەری لە دیموکراسیی بلیمەتخوازی ئامریکایی وەشاند.

٢-١٠. جان ئستیوارت میل (١٨٧٣-١٨٠٦)

جان ئستیورات میل فەیلەسوفی سیاسی بەریتانی لە تیۆریسیەنگەلی کەڵەی ئازادی و دیموکراسی بوو. میل هەوڵیدا چاکسازیی کۆمەڵایەتی بۆ چەسپاندنی دیموکراسی وەك بەشێك لە سوننەتی لیبرالیزم پاساو بدات.

بیرۆکەی سەرەتایی ئستیوارت میل دەربارەی دیموکراسی لە ژێر کارتێکردنی بیری جرمی بنتهام فەیلەسوفی قازانجخوازی بەریتانیدا بوو. ئەو لە سەرەتا پێی وابوو کە مافی دەنگدانی گشتی، هەڵبژاردنی ئازاد و دەنگدانی نهێنی بۆ دانانی بناغەی دیموکراسی تەواوە. بە بیری ئەو، کەرەسەی ئاوا رێگە لە خراپ بوونی

حکوومـــەت کـە هـۆی سـەرەکی شـوێن کـەوتنی قازانجـە لـە لایـەن کاربەدەسـتانەوە، دەگرێـت. بۆیـە لـە روانگـەی قازانجخوازانـەی ئیسـتوارت میلـەوە، دیـــموکراسی ئـەم خێـرە بنەڕەتییـەی بـە دواوە بوو کە گەندەڵی سیاسی لە نـاو دەبـرد و هـەر بـەم هۆیـەوە پاسـاو دەدرا، نـەك بـەم دەلیلـەی کە دیــموکراسی, ئازادی و تاکایەتی, یان مافـی ئەساسی مرۆڤـ باشتر دابیـن دەکات.

بـەڵام دوای ماوەییـێـك میـل لـە روانگـەی قازانــجخوازانە دوور کەوتــەوە و کەوتــە ژێــر کاریگـــەریی ســــوننەتی سوســـیالیزمی فەرەنســـی و هـــەر وەهــا فەلەســـفەی مافـــی ئینگلیزییەوە. پرسیارێك کە دوای ئەمە زەیـنی میلـی تەنیـەوە ئـەوە بـوو، کـە ئایـا خـەڵك بـە راسـتی لـە دیـــموکراسیدا ئەوەنـدە خـاوەنی زانیـاری و توانـایی هـزری پێویسـت، بـۆ دانـانی یاسـا و بـەڕێوەبردنی سیاسـەتی دروسـت و کاریگـەر هـەن یـان نـە؟ بـە رای میـل خـەڵك لـە نەخۆشـگەلێك دەچـن کـە هەسـت بـە ئـازار دەکـەن و خۆیـان دەرمـانی خۆیـان ناناسـن. دیـارە خـەڵك دەتـوانن دەرمـانی پێشـنیارکراوی سیاسەتـمەداران وەر بگـرن, یـان وەری نـەگرن. کـەوا بوو لە سیاسەتیشدا کەسانێك هەن کە سیاسەتی دروست بۆ خەڵك بە کار بێنن.

بۆیـە میـل لـە کتـێبی چـەند تێبـینی سـەبارەت بـە حکوومـەتی دامـەزراو لـە سـەر نوێنەرایـەتی (١٨٦١) دەلیـل دێنیتـەوە کـە نوێنـەرانی خـەڵك و خـودی خەڵکەکـەش توانـایی و شـایانی ئـەوەیان نییـە یاسـا دانـێن و کـردەوەی حکوومـەت دیـاری بکـەن. بـەم حاڵەیشـەوە پێـی وایـە، هـەبوونی پارلـەمان و نوێنـەران بـۆ کۆنتـرۆڵ کردنـی کردەکـانی حکوومـەت پێویستن. بۆیە دیـــموکراسی, پێگەیشـتووترتان حکوومەتێکـە کـە لـە لایـەك لـە سـەر دەنـگ و رای زۆرینـە و نوێنـەرانی ئـەوان دامـەزرا بـێ و لـە لایـەکی تـرەوە خـاوەنی دەنـگ و شـیاوی «کەمینەی بلیمەت» لـە یاسـادانان و کـارگێڕی دابێـت. بـەم پێیـە میـل پێشـنیازی ئـەوە بـوو کـە کۆمیسـیۆنێك بـۆ یاسـادانان دامـەزرێت کـە ئەنـدامانی لـە بـەینی روونـاکبیـران و بلیمـەتان بـژاردە کـرابن و گەڵاڵـەی یاسـایی بـۆ دەنـگ وەرگـرتن بـۆ پارلـەمانێك بنێـرین کـە ئەندامانی لە هەڵبژاردەکانی خـەڵکی پێـك هـاتوون. میـل هـەروەها پێشـنیاری ئـەوە بـوو کـە خـەڵکانی خوێنـەوار و دەرس خوێنـدوو مافـی دەنگـدانی زیاتریـان پـێ بـدرێ. بـە رای میـل سیسـتەمی نوێنەرایـەتی رێـژەیی، بـە مەبەسـتی دابـین کردنـی مافـی کەمینـەکان لـە پارلەمانـدا، بـە تایبـەت تـاقمی روونـاکبیـر و بلیمـەت, ئەسـڵی زۆرینـە هاوسـەنگ دەکـات.

بۆیە میل پیێ لە سەر پێویستیی تێکەڵ کردنی زانست و پیشە و زۆرینەی ئەژماری لە دیموکراسی دا دادەگرت و پێی دابوو دیموکراسی راستەقینە ئەبێت لە تێکەڵی ئەوتۆ پێک هاتبێت. بە پێچەوانەوە دیموکراسی لە سەر بنەمای زۆرینە، بە رای ئەو دیموکراسییێکی فشەیە کە باشترین وێنەی دیموکراسیی ئەمریکی پێک دێنێ. بە رای میل زۆرینە ئەژماری، پێک هاتوو لە خەڵکانێکی بۆرەپیاو کە خاوەنی ڕا و دەنگی خۆیان نین. بۆیە دیموکراسی زۆرینەی خوێڕیلە، وریایی و تاکایەتی بلیمەتان لە پێش چاو ناگرێ و حەز و شیرینکاری خەڵکانی ڕەشۆکی لە کۆمەڵگادا پەرە پێ دەدا.

دیموکراسیی ئەژماری، دیموکراسیی درۆیە، لە بەر ئەوەی جیاوازی سروشتی نێو خەڵکی لە بەرچاو ناگرێ. لە بەرانبەردا، دیموکراسیی راستەقینە بۆ توخمی جۆراوجۆری کۆمەڵگا، دەور و دەسەڵاتی شیاو لە بەرچاو دەگرێ. بۆیە دیموکراسیی راستەقینە لە باتی نوێنەرایەتی تاکگەلی بێ ئەژمار و پرژ و بڵاو، هۆی نوێنەرایەتی تاقم و ئامانجی جۆراوجۆری لە دامەزراوە سیاسیەکاندا پێک دێنێ.

٢-١١. ویلیام جیمز (١٩١٠-١٨٤٢)

ویلیام جیمز فەیلەسووفی ئەمریکی و یەکێک لە دامەزرێنەرانی قوتابخانەی پڕاگماتیزم لە بەرهەمە گرنگەکانی خۆی وەك پڕاگماتیزم (١٩٠٧) و مانای راستی (١٩٠٩) تیۆری و فەلسەفەی بە کەرەسەی تێگەیشتنی واقعیەتی بگۆڕ دەناسی. پەیوەندی نێوان زەینی مرۆڤ و راستی دەرەوەیی شتێك نییە لە پێشەوە دیاری کرابێت. بەڵکو مرۆڤ بەردەوام تێبینی خۆی لە راستیی دەرەوەی چاك دەکاتەوە و پێوانەی ئەم چاککردنەوەیە، هێز و بڕشتی ئەو تێبینییە لە سەر خستنی ژیانی رۆژانەی مرۆڤ. بە واتایێکی دیکە، خێروبێری ئەو تێبینیەیە. بۆیە تێبینی مرۆڤ لە راستی بەسراوە بە پێوەندی چێکراوی نێوان زەین و راستییەوە هەیە یەعنی لە ئاکامدا بەسراوەیی بە فایدەمەندی ئەو شتانەوە هەیە کە پێش هاتوون. جیمز لە روانگەی ئەم بۆچوونە فەلسەفییەوە کەوتە پارێزگاری لە لیبرال - دیموکراسی. لە بەر ئەوەی راستییەکان

بەردەوام بگۆڕن و دەگـۆڕێن. مرۆڤـــ لـە دەشـتی ئازادیـدا دەژیـت و پێبەنـدی هـیچ راسـتییێکی تۆکمە و نـەگۆڕ نییـە. تـاك دەتـوانێ بـۆ جێبـەجێ کردنـی کاروبـاری خـۆی هـەر بیــروباوەڕێك وەرگرێ و تـەنیا پێوانـەی بـۆ راسـتی ئـەو بیــروباوەڕە، بەهرەمەنـدیی ئـەو بیــروباوەڕەیە. ئـەم فرەڕەنگــی و بگــۆڕی راســتییە، پاســاودەری گرینگتـــرین بنــەمای بیــری دیــــموکراسیی لیبــراڵ یەعنی ئەسڵی لێبوردەیی و ساناگیــریە.

٢-١٢. جۆن دیوی (١٩٥٢-١٨٥٩)

جـۆن دیـوی فەیلەسووفــی پراگماتیســتی ئــەمریکی، بــە یــەکێك لــە تئۆریســیەنەکانی گەورەی دیـــموکراسی بـە ئـەژمار دێـت. دیـوی مامۆسـتای فەلسـەفەی زانسـتگای شـیکاگۆ و دواتر زانستگای کولۆمبیـا بـوو. بـە رای دیـوی سروشـتی مرۆڤـ نـەگۆڕو پتـەو نییـە، بـەڵکو بـەردەوام لـە گـۆڕان دایـە. مرۆڤـــ بـەردەوام لـە حـاڵی گـۆڕان و سـەرکەوتن دایـە و رووی لـە ئامانــجێکە کــە پێناســە ناکرێــت. بــە بــڕوای نــاوبراو بــۆ گەیشــتن بــە ئامانـــجەکانی دیـــموکراسی یـــەعنی ئــازادی، بەرابــەری و پێشــکەوتن، تــەنیا دەتــوانرێ لــە کەرەســەی دیـــموکراتیك کـەڵك وەرگـیرێ. لـە چـاوی دیویـەوە، لـە نێـوان دیـــموکراسی، فـــێر کـردن و زانستدا، پەیوەندی دوو لایەنە و هاوپشتیوان هەیە.

پـــەرە پێـــدانی دیـــموکراسی، پێویســـتی بـــە فـــێرکاریی دیـــموکراتیك هەیـــە. دیـــموکراسیش بـۆ خـۆی, زەمینـەی سـەرهەڵدانی زانسـت و پێشـکەوتن دابیـــن دەکـات. بـە رای دیویی بەرابـەری, ئەساسـی دیـــموکراسییە. دیـموکراسی لـە سـەر ئـەم بڕوایـە دامـەزراوە کـە هـەموو خـەڵکی خـاوەنی عـەقڵن و هـیچ تـاك و گروپێـك نـاتوانن بـە دەربـڕینی زانـایی و سەربوونی ئاوەزەوە، بە سەر ئەوانی دیکەدا حکومەت بکەن.

دیویی جیـاوازی لـە نێـوان ئـازادیی نگـاتیڤ (نـەرینی) و پـوزەتیڤ (ئـەرێنی)دا، تۆفـیری دادەنـا و ئـازادی پـوزەتیڤی بـە شـەرتی دیـــموکراسی دەزانـی. ئـازادیی نیگـاتیڤ تـەنیا بـە مانـای ئـازادی لـە دەسـتدرێژی و دەسـتتێوەردانی خـەڵکانی دیکەیـە، بـەڵام ئـازادیی پـوزەتیڤ بــە مانــای تێکۆشــان بــۆ پێگەیانـدنی خۆیـە. وەك وتــرا، دیـــموکراسی بایــەخی فــێرکردنی

هەیە لە بەر ئەوەی وت و وێژی ئازاد زەینی گشتی پەروەردە دەکا و خەڵکی بۆ ژیانی بە کۆمەڵ تەیار دەکات. لە نێوان دیموکراسی و زانستدا پەیوەندیی قووڵ هەیە. لە بەر ئەوەی شێوەی دڵخوازی دیموکراسی تاقی کردنەوە و ئەزموون و گەڕانی بەردەوام لە ئەندیشە و باوەڕ و سیاسەت دایە و ئەمەش رێك رێگای زانستە.

٢-١٣. هارۆڵد لاسکی (١٨٩٣-١٩٥٠)

تیۆرسیەنی سیاسیی ئینگلیسی، مامۆستای زانستگاکانی هارڤاردو و لەندەن و خاوەنی بەهرەی فراوان وەك قەیرانی دیموکراسی (١٩٣٣) دەوڵەت لە بیر و کردەوەدا (١٩٣٥) و دەسەڵاتی دەوڵەتی نوژەن (١٩١٩) بووە. لاسکی پێی لە سەر بنەمای فرەخوازی دیموکراسی و گرنگی تاقمە کۆمەڵایەتییەکان لە سیستەمی دیموکراسیدا دادەگرت و لەم بارەوە سەبارەت بە دەوڵەتی بە هێز و ناوەندخواز دوو دڵ بوو. بە رای ئەو تاکگەل لە بنەڕەتدا سەبارەت بە تاقمگەلی کۆمەڵایەتی و دامەزراوەی نادەوڵەتی وەك کلیسا و کۆمکار، هەستی وەفاداری و لایەنگرییان هەیە و ئەم هەستە بۆ دەوڵەتی گەورە و ناوەندیخواز نییە.

بەم پێیە بنەمای دیموکراسی هەر ئەم گروپ و دامەزراوانەن و بە مەبەستی پاراستن و بەهێز کردنیان، هێزی دەوڵەتی دەبێ کز و ناناوەندی بکرێت. وەفاداریی سیاسیی خەڵك چوون یەك نییە، بەڵکو وەفاداریی ئەوان چەند لایەنە و شەرتی پاراستنی ئازادی، پاراستنی ئەم وەفاداریانەیە.

سەرەڕای ئەمانەش لاسکی لە بەرهەمەکانی دیکەیدا، لە سەر بیری کز کردنەوەی دەوڵەت بە مەبەستی بە هێز کردنی تاقمە کۆمەڵاتییەکان بە وەفا نەمایەوەو دەلیلی هێنایەوە کە دەوڵەت بە مەبەستی پێگەیاندنی ئامانجی بەرابەری و ئازادی، دەبێ بۆ دابین کردنی توانا مادییەکانی چینەکانی خوارێی کۆمەڵ دەست لە کار وەردا. بەم جۆرە لاسکی هێدی هێدی لە بیری لیبرالی دوور کەوتەوە و هۆگری بۆ سۆسیالیزم زیادی کرد. لە دوا بەرهەمی گرنگی خۆیدا واتە: دیموکراسی لە ئەمریکا (١٩٤٨)

ئیستدلالی کرد کە دیموکراسی لە دنیای مودێرندا لە بەر زاڵبوونی سەرمایە لە هەموو بوارەکانی ژیاندا، پیفەڵ بووە و بۆیە دیموکراسی لە ئەساسدا، لەگەڵ سەرمایەداریدا ناخوێنێ.

٢-١٤. هارۆڵد لاسول (١٩٧٨-١٩٠٢)

لاسول، زانای سیاسیی ئەمریکی و مامۆستای زانستگاکانی شیکاگۆ و ییل پێی وابوو کە دەکرێ لە ڕێگای سەرخستنی مەعرەفەتی زانستی لە کایەی سیاسیدا بۆ جێخستنی بنەماکانی دیموکراسی و پێشگیری لە دابەزینی لە قەیراندا هیوادار بوو. ئەو لە کتێبی گەنناسی دەروونی و سیاسەت (١٩٣٠) دەلیلی هێناوە کە تاك لە کردەوەی پێکهاتن لەگەڵ دەور و بەری بگۆڕ کە تایبەتکاری «خۆ» یان «ئیگۆ»یە لەگەڵ دەست تێوەردان و لەمپەری سۆزاوی و سەرەتایی لە لایەن «من» و «بان خۆ»وە ڕووبەڕوو دەبێ.

هەرچی «خۆ» گەورەتر دەبێ، تاك تێدەگا کە سەبارەت بە دەسەڵاتی باوك شتەکان گەورە کراوەتەوە. بەم حاڵەیشەوە مرۆڤی تاك بە هۆی هەمان پێویستی بە باوکی ئارمانی و بەهێز، کە لە پێنەزانراوا شاراوەیە، لە ڕێبەر یان حاکم و دامەزراوەی سیاسی باوك ڕەنگدا دەر دەکەوێ. بۆیە پێویستیی پەرەپێدانی «خۆ» لە هەنبەر داخوازی «من» و «بان خۆ» دایە. «خۆ» کردەوەی عەقلانی رادەپەڕێنێ، «خۆ» پێویستی بە بڵاوکردنەوەی بەشی زانایی و بیرکردنەوەیە کە دادگەری بایەخی و ئەخلاقی لە سەر ئەساسی ئەو دامەزراون. بەم بۆنەوە زانایان لە سەر خستنی دیموکراسیدا بەرپرسایەتی قورسیان لە سەر شانە. ئامانجی فێرکاری لە زەمینەی دیموکراسیدا ئەبێ هەستی بەرپرسایەتیی تاك، لە دژی بەکار هێنانی هێزدا بێت. بەم حاڵەیشەوە فێرکاریی هزری و دەروونی تەواو نابێت، بەڵکو ئامانجەکانی دیموکراسی پێویستی بە کاروباری سیاسی وەك جیاکردنەوەی هێزەکان و چاوەدێریی

ئەو هێزانە لـە سـەر یەکتـری هەیـە. بـە رای ئـەو دەسـەڵات هـۆی سـەرەکی دڵـەڕاوکێ و کێشـەی کۆمەڵایەتییـە و تـەنیا ڕێگـای رزگـاری تـاك و کۆمـەڵ لـەوە دایـە هەرچـی لـە توانایان دایە بیکەن تا بونیادی دەسەڵات لاواز بکەن.

٢-١٥. ژۆزف شومپیتـر (١٩٥٠-١٨٨٣)

شومپیتـر لە ئـوتریش لـە دایـك بـوو و لـە زانسـتگای ڤیـەننا ئـابووری تـەواو کـرد و لـە سـاڵی ١٩٣٢ بـۆ ئـەمریکا کۆچـی کـرد و لـە زانسـتگای هارڤـارد دەسـتی بـە دەرس وتنـەوە کـرد. ئـەو لـە کتـێبی بـەناو بـانگی سـەرمایەداری، سوسـیالیزم و دیـموکراسی (١٩٤٣) باسی لـە دیـموکراسی وەك شـێوەیێك لـە هەڵبـژاردنی ڕێبـەرانی سیاسـی کـرد، لـە کاتێکـدا بیـرمەندانی پێشـوتر وەك ئامانـجێك لـە دیـموکراسییان دەڕوانـی، بـە وتـەیێکی دیکـە روانگەی شۆمپیتـر سەبارەت بە دیـموکراسی راستیخوازانە بوو، نە ئارەزووخوازانە.

بۆچـوونەکانی شۆمپیتـر لـە سـەرهەڵدانی قوتابـخانەی فرەخـوازی سیاسـی، یـان دیـموکراسی تاقمگـەلی بـژاردە لـە ئامریکـا کاریگـەرییان هـەبوو. شۆمپیتـر لـە ژێـر کـارتێکردنی لێکدانـەوەی ئـابووری خۆیـدا، سیاسـەتی بـە بـازاڕی رکەبـەری دەنرخانـد کـە لـەودا خـەڵك شـوێن قازانـجی خۆیـان دەکـەون و یاریکـارانی سیاسـی بـۆ وە دەسـتهێنانی دەنگـی خـەڵك لەگـەڵ یەکتـری کێبـەرکێ دەکـەن. لـە تیۆریـە کلاسـیکەکاندا، دیـموکراسی وەك نـموونەی باشتـرین شـێوەی حکومـەت بـۆ دابیـن کردنـی چـاك یـان خێـر و خۆشـی گشـتی لـە قەڵـەم دەدرا. هـەموو فەیلەسـوفانی ئارمانـخواز وەکـوو رۆسـۆ و هـەر وەهـا بیـرمەندانی راسـتیخوازی وەك بنتهـام، دیـموکراسیان وەك ئـامێری دابیـن کردنـی چـاکە, یـان خێـر و خۆشـی گشـتی لـە بەرچـاو دەگـرت. بـەڵام بـە رای شۆمپیتـر چـەمکی چاکەی گشـتی، چـەمکێکی شـلوێ و خـەیاڵ پـڵاوە. سـەرەڕای ئەمـەش شومپیتـر یـەکێك لـە گریـمانە ئەساسـییەکانی تئۆریـە کۆنـەکانی دیـموکراسی وە درۆ دەخسـتەوە، کـە رەفتـاری مرۆڤـ لـە سـنووری سیاسـەتدا عەقڵانییـە، ئـەو پێـی وابـوو هاووڵاتیـان بـە گشـتی دەکەونـە بـەرکارتێکردنی دنـەی ناعـەقڵانی سیاسـییەوە. دیـارە بۆچـوونی ئـەوتۆ، لەگـەڵ بۆچـوونی

سەرەکی شۆمپیتـردا کە پێی وابـوو بـازاڕی سیاسـەت لـە بـازاڕی کـاڵا دەچـێ ناتـەبایی هەیـە. بـە رای شۆمپیتــر دیــموکراسی لـە بنەڕەتـدا شـێوەییێکە بـۆ هەڵبـژاردنی سیاسەتــمەداران، یـان بـە وتـەییێکی تـر دیــموکراسی رێبازێکـە بـۆ بڕیـاردانی ئـەو رێبەرانـە کـە دەسـەڵاتی خۆیان لە رێگای کێبـەرکێی دەنگدانـەوە وەدەسـت دەهێـنن. بـەم پێیـە هـەموو ئـەو شـتانە کـە لـە دیــموکراسیی کلاسـیکدا وەك بایـەخ دادەنـران «وەك چـاکەی گشـتی، تاکایـەتی، ئـازادی، بەرابـەری» جێگـای خـۆی بـۆ دیــموکراسی وەك چاکتــرین و دڵنیـاترین رێبـازی هەڵبـژاردنی رێبـەران، بـە بـێ شـەڕ و ئـاڵۆزی، چـۆڵ کـرد. دیــموکراسی باشتــرین و تـەنیا رێبـازی مومکیـنە بۆ دوورکەتنەوە لە پاوانـخوازی.

٢-١٦. ریمون ئارۆن (١٩٨٣-١٩٠٥)

ئـارۆن, فەیلەسـوف و نووسـەری فەڕەنسـی، لـە لایـەنگرە تۆخـەکانی دیــموکراسی و باوەکوشـتەی کمـونیزم و فاشـیزم و توتالیتـاریزم بـوو. ئـەو پێـی وابـوو کـە ئـازادی و بایـەخی مرۆڤـ تـەنیا لـە سـێبەری بیـری بەرابەریـخوازی چـاخی مۆدێرنـدا، دابیــن دەبێـت. ئـارۆن لـە کتـێبی دیــموکراسی و توتالیتاریزمـدا پارێزگـاری لـە سیسـتەمی فرەخـواز و دیــموکراتێکی هاوچـەرخ، وەك سیسـتەمی یاسـامەند و مـەدەنی دەکـرد. بـە رای ئـارۆن, تایبـەتکاری ئـەم سیسـتمگەلە، نـەك پـاك کردنـەوە و سـڕینەوە، بـەڵکو هاوسـەنگ کـردن و کـەم کردنـەوەی کێشـە کۆمەڵایەتییەکانـە. رکەبـەری، یاسـامەندی، فرەرەنگـی و فرەحـەزی و ئامانـجی کۆمەڵایـەتی، جەوهـەری دیــموکراسی دروسـت دەکـەن. لـە بەرانبـەردا، سیسـتمگەلی تۆتالیتـار هـەوڵ ئـەدەن بـە شـێوی ئـارەزووخوازی کێشـە کۆمەڵایەتییـەکان ریشـەکێش کـەن و لـەم سـۆنگەوە، ئـازادی و بەشـداری و رکەبەری لە نێو بەرن. بە رای ئـارۆن، دیــموکراسی لـە چـاخی نوژەنـدا بـە بـێ دامـەزرانی دەوڵـەتی خێرومـەن، کـە کـەل و پـەلی پێویسـت بـۆ بەهرەمەنـدبوونی تـاك لـە ئازادییـە دیــموکراتییەکان دابیــن بکـات، بێمانایـە. بـەڵام لـە لایێکـیترەوە بـە رای ئـارۆن،

دامەزرانی وەکیەکی لە کۆمەڵگای نۆژەندا مەحاڵە. لە بەر ئەوەی لەمپەری بونیادیی گەورە لە سەر ڕێگای کۆمەڵگای بەرابەردا هەیە. بە ڕای ئارۆن هەوڵ دان بۆ دامەزرانی بەرابەریی تەواو لە کۆمەڵگا، ئاکامی تەنیا پاوانخوازی و توتالیتاریزم دەبێ.

۲-۱۷. ئایزایا برلین (۱۹۹۷-۱۹۰۹)

برلین, فەیلەسووفی سیاسیی هاوچەرخ لە لاتفیا هاتە دنیاوە. لە بەریتانیا دەرسی تەواو کرد. وتاری بەناوبانگی برلین لە ژێر ناوی «دوو چەمکی ئازادی» (۱۹۵۸) کە دواتر لە کتێبی چوار وتار دەربارەی ئازادی (۱۹۶۹)دا بڵاو کرایەوە، بنەماکانی بیروباوەڕی برلین دەربارەی ئازادی و دیموکراسی دەگرێتە خۆ. ئەو لەم کنێبەدا دوو چەمکی ئازادیی نەرێنی و ئەرێنی (نگاتیف و پۆزەتیڤی) لە یەك جیا کردەوە. ئازادیی نیگاتیڤ کە بە مانای، ڕزگاری لە دەست تێوەردان و ئیرادەی زۆرەملی خەڵکانی ترە، جەوهەری لیبرالیزم چێ دەکات. لە بەرانبەردا، ئازادیی پۆزەتیڤ بە مانای ئازادی کردەوە لە چوارچێوەی عەقڵی گشتی دایە، بنەمای ئیستبداد و توتالیتاریزمە.

بە وتەیێکی دیکە ئازادیی پۆزەتیڤ پێویستی بە هەڵبژاردنی بەشی عەقڵانی دەروون بە سەر بەشی ترسناك و ناعەقڵانی ئەو دایە. ئەو شتەی کە ژیرانە و عەقڵانییە، بە گشتی لە لایەن کۆمەڵگا یا خەڵکانی ترەوە دیاری دەکرێ و مانا دەکرێتەوە و بەم پێیە ئازادیی پوزەتیڤ لە ئاکامدا بە مانای پاڵ دان بە ئیرادەی خەڵکانی دیکەوەیە، ئەوانەی کە چاکەی «ڕاستەقینە» و «عەقڵانی» تاك مانا دەکەنەوە. هەر ئەم بیرەیە کە بنەمای تۆتالیتاریزم و ئیستبدادی بەربڵاوی مودێرن دروست دەکات. لە ڕاستیدا لایەنگرانی ئازادیی پوزەتیڤ، تاك بە ئازادبوون مەجبوور دەکەن. بە گشتی برلین لە سەر ئەو بڕوایە بوو کە دیموکراسی سیستەمێکە کە لەودا ئیمکانی هەڵبژاردن لە نێوان بەربژاری جوراوجۆر، بۆ تاك مسۆگەرە. دیارە لە نێوان بایەخە باشەکانی مرۆڤدا بەردەوام ناتەبایی هەیە و ئەم ناتەباییە بە هیچ شێوەیێك، تەنانەت بە دیموکراسیش، حەل

ناکرێت، بەڵام دیموکراسی ئیمکانی هەڵبژاردن لە نێوان بایەخگەل و ئامانجی ڕەنگاوڕەنگی ژیان بۆ تاك دابین دەکات.

٢-١٨. موریس دووڕژە

دووڕژە, لە ساڵی ١٩٥٥ تا ١٩٨٥ مامۆستای کۆمەڵناسیی سیاسیی زانستگای پاریس بوو. ئەو لە کتێبە بەناوبانگەکەی خۆیدا بە نێوی «حیزبە سیاسییەکان» لە نێوان سیستەمی هەڵبژاردن و سیستەمی حزبیدا پەیوەندییەکی دۆزیەوە کە بە «قانوونی دووڕژە» بەنێوبانگە. بەم مانایە کە سیستەمی هەڵبژاردنی زۆرینەیەکی ساکار لە سەر ناوچەیەکی یەك نوێنەری بەندە. لەوێدا ئەو پاڵێوراوەی کە زۆرترین دەنگ وەدەس بهێنێ، کورسی پارلەمان وەدەست دەهێنێ، ئەمەش دەبێتە هۆی بونیادنانی سیستەمیکی دوو حزبی. بە رای دووڕژە لە لایەکی ترەوە، سیستەمی نوێنەرایەتیی رێژەیی بە پێگرتنی زیاتر لە دوو حزب یارمەتی دەگەیێنی. بە گشتی بە رای دووڕژە لە نێوان کورسیەکانی هەر ناوچەیێ دەنگدان و ژمارەی ئەحزابی گەورەی نیشتماندا پەیوەندییەك هەیە. ئەو پێی وایە هۆی ئەمەش دوو شتە: هویَ فەننی و هۆی دەروونی: بێدەسەلاتی ئەحزابی بچکۆلە لە وەدەست هێنانی دەنگ لە سیستەمی زۆرینە بە ناوچەی یەك نوێنەریەوەیەو هۆکاری دووەم بێ مەیلی ئەو دەنگدەرانەیە بۆ بە فیڕۆچوونی دەنگیان بەو حزبانەی کە هێزی سەرکەوتنان نییە. لە ئاکامی ئەم هۆیەوە، دەنگی ئەم حزبانە بەر یەکێك لە دوو حزبی سەرەکی دەکەوێت. بەڵام کاتێك سیستەمی هەڵبژاردن رێژەیی بێ، هیچکام لەو دوو هۆیە کاریگەر نابن و لە ئاکامدا توانایی ئەحزابی گچکە بۆ وەدەست هێنانی کورسی پارلەمان زیاتر دەبێ. لەم سیستمەدا، ناوچەکانی هەڵبژاردن چەند پاڵێوراوین. هەر چەند ژمارەی کورسییەکانی ناوچە زیاتر بێت, ژمارەیەکی زیاتر لە حزبەکان دەتوانن نوێنەر وەدەست بێنن. نووسەرانی دوای دووڕژە بە پێ لێنان لە رای ئەو، ئاماژەیان کردووە کە دوو هۆکاری ناو براو لەوانەیە تا رادەیەك لە سیستمگەلی رێژەیشدا کاریگەر بن. بۆیە ئەم نووسەرانە «قانوونی دوورژە»یان بە شێوەی خوارەوە خڕ کردۆتەوە: کاتێك ناوچەی هەڵبژاردن یەك کورسی هەیە, یان یەك پاڵێوراوی بێت، ژمارەی ئەحزاب

لـه دوو زیـاتر نابێـت، بـەڵام هەرچـی ژمـارەی کورسـییەکان و پـاڵێوراوان لـە ناوچـەی هەڵبژاردن زیاد بکات, ژمارەی ئەحزابی گەورەش زیاد ئەکات.

٢-١٩. کارل پۆپر (١٩٩٤-١٩٠٢)

پـۆپر، فەیلەسووفـی زانسـت و زانـای گـەورەی ئوتریشـی, دەربـارەی دیـموکراسیش خـاوەن را بـوو. لـە راسـتیدا هـەموو بەرهەمـەکانی پـۆپر وەرگێـراو لـەم بیـرە سـەرەکییە وەرگـیراوە کـە ئـازادی و حەقیقـەت پێکـەوە بەسـراون. گرنگتـرین بەرهـەمی سیاسـیی پـۆپر کۆمـەڵگای کـراوە و دوژمنـانی ئـەوە، ئـەو لـەم کتێبـەدا کەوتـە هـەوڵ سـەنگاندنی بیـروڕای دوژمنـانی ئازادییـە دیـموکراتییەکان و کۆمـەڵگای کـراوە و فەیلەسـوفـی گـەورەی وەك ئـەفلاتوون، ئەرەسـتۆ، هیگـل و مارکسـی بـە بەرپرسی جێبـەجێ کردنـی کۆمـەڵگای داخـراو و ئیسـتبدادی سیاسـی لـە قەڵـەم دا. ئـەو ڕێبـازی عەقلانیـەتی رەخنەگرانـەی خـۆی لـە سنووری زانستەوە کێشـایە سـنووری کۆمـەڵگا و سیاسـەتەوە. هـەر بـەو جـۆرە کـە زانسـت لـە ڕێگـای وەدرۆ خسـتنەوەی تیـۆری جێگرتـووەوە پـێش دەکـەوێ، کۆمـەڵگا و سیاسـەتیش بـۆ پێش کەوتنیان پێویستیان بە رەخنەی بەردەوام هەیە.

کۆمـەڵگای داخـراو، کۆمەڵگایەکـە کـە لەوێـدا هـەموو حەقیقـەتێك، دۆزراوە لـە قەڵـەم دەدرێـت، لـە کاتێکـدا پـۆپر پێـی وایـە, هـیچ کـات ناکرێـت حەقیقـەتی کۆتـایی بدۆزرێتـەوە. ئێمـە ناتوانیـن پرۆسـەی داهـاتووی مێـژوو بناسیـن، لـە بـەر ئـەوەی ناتوانیـن مەعریفـەی زانسـتی داهـاتوو لـە ئێسـتاوە دەسـت نیشـان بکـەین، جیـا لەمـە ئەبوایە زانستی داهاتوو هەر لـە ئێسـتاوە لـە بـەر دەسـتدا بوایـە. کۆمـەڵگای داخـراو لـە سەر بنەمای ئەو ئیدعایەی کـە پێبەنـدە بـە حەقیقـەتی لـە پێشدا دارێـژراوە و هـەلێ بـۆ هەڵسـەنگاندن و درۆ خسـتنەوەی سیاسـەت نارەخسـێنێ. گرینگتـرین ئیمتیـازی دیـموکراسی لەچـاو حکومـەتـەکانی تـر لـەوە دایـە کـە لـە دیـموکراسیدا مرۆڤـ دەتـوانێ کاربەدەسـتانی گەنـدەڵ و ناشایسـت وەلا بنـێ. بـە گشـتی پـۆپر پێـی وایـە، دیـموکراسی لەگەڵ ئەسڵی گشـتی و هـەموو لایەنـەی زاڵ بـە سـەر بیـری ئـەودا، یـەعنی

کراوەبـــوونی دنیـــا و ناحەتـــمی و ناتـــەواو بـــوونی هـــەموو راســـتییەکان، پەیوەندیـــەکی بنەڕەتی هەیە.

٢-٢٠. رابرت داڵ

داڵ، تیۆریســـیەنی گـــەورەی دیـــموکراسی، یەکێکـــە لـــە زانـــا سیاســـییە مەزنـــەکانی سیاســـی ئـــەمریکا، چـــەمکی «پـــۆلی گارشـــی» کـــە بـــۆ نیشـــاندانی سیســـتمگەلی دیـــموکراسیی هاوچـــەرخ وەگـــەڕ خســـتووە. ئـــەو پێـــی وایـــە دیـــموکراسی بـــە مانـــا ئارەزوومەندانە و کلاسـیکەکەیەوە وەدەسـت نایێـت. بـەڵکو تـەنیا دەکـرێ بـۆ پێوانـەی نزیکـی دیـموکراسیگەلی ئارا بـە دیـموکراسی ئارەزوومەندانـە لـە بـەر چـاو بگیـرێ. بـە واتـایێکی دیکـە، تیـۆری داڵ دەربـارەی دیـموکراسی، تیۆریـەکی راستیخوازانەیە کـە بـە تایبـەتی لـە روانگەی بلیمەتـخوازانەوە کـاری تێکـراوە. ئـەو لـە یەکـەم کتـێبی گرنگـی خـۆی پاشـکۆیەك لـــە ســـەر تیـــۆری دیـــموکراسی (١٩٥٦)، تیۆرییـــەکانی زۆرینـــەخوازی و بەشـــداریکارانە و ئارەزوومەندانـەی وەبـەر رەخنـە دا و لـە بەرانبـەردا چـەمکی پـۆلی گارشـی بـۆ خسـتنەڕووی دیـــموکراسی ئێســـتا و مومکیـــن بـــەکار هێنـــا. پـــۆلی گارشـــی بـــە مانـــای زۆر بـــوونی کاربەدەسـتانی حـوکمڕانی، رادەی دڵخـوازیی بەشـداری و رکەبـەری سیاسـی دروسـت دەکـات و لـە سـەرهەڵدانی ئیسـتبداد پێشگیـری دەکـات. حکوومـەتی دیـموکراسیی راسـتەقینە نـە حکوومـــەتی زۆرینـــە و نـــە حکوومـــەتی کەمینەیەکـــە، بـــەڵکو حکوومـــەتی چـــەندین کەمینەیـە. بۆیـە تیـۆری پـۆلی گارشـی، تیـوری پلـورالیزم یـا فراوانـخوازیی سەرچـاوەکانی دەسـەڵاتە. داڵ لـە کتـێبی بـە سـەنگی دواتـری خۆیـدا دەربـارەی تیـۆری دیـموکراسی یـانی پـۆڵی گارشـی (١٩٧١) کەوتـە لێکدانـەوەی هـەل و مـەرجی مێـژوویی، کۆمەڵایـەتی و فەرهـەنگی کـە رێخۆشـکەرن بـۆ سـەرهەڵدانی دیـموکراسی. بـە پێـی لێکدانـەوەی داڵ سـەرهەڵدانی دیـموکراسی بـە بەرهـەمی بـەدیهاتنی هاوکـاتی کۆمـەڵێك هـەل و مـەرج دەزانی کە بە دەگمەن کـۆ دەبنـەوە. بـە گشـتی لـە روانگـەی داڵـەوە دیـموکراسی وەك رێبـازی بژاری رێبەران و دەسـتەبەر کردنـی چـاوەدێری هاوولاتیـان بـە سـەر رێبەرانـدا گرینگـی زیـاتری

هەیە تا وەکو سیستەمیك بۆ دابیــن کردنــی مــاف و ئــازادیی تــاك و بەشداری و رکەبــەری تەواو و تۆکمە و پتەو.

٢-٢١. سیمۆن مارتین لیپست (-١٩٢٢)

لیپیست, کۆمەڵناســی هاوچــەرخی ئــەمریکی، لێکۆڵینەوەیــەکی بــەربڵاوی دەربــارەی هــەل و مــەرجی پێکهــاتنی دیــموکراسی لــە بەرهەمــە جۆربــەجۆرەکانی خۆیــدا وەك مرۆڤــی سیاســی (١٩٨١) و هــاودەنگی و کێشمەکێشــدا (١٩٨٥) کــردووە. ئــەو لــەم کتێبانــەدا لــە نێــوان شــێوەی ژیــانی دیــموکراتیك، حکومــەتی یاســا، نابەرابــەریی تەســك کــراوە، هێــزی چــینی نێوەنــجی و فەرهــەنگی سیاســیی هــێمن، هــاو پەیوەندییــەکی قــووڵی پەیــدا کــردووە. یــەکێك لــەو باســانەی کــە لیپیســت هۆگریــەتی، لێکدانــەوەی ئــەو هۆکارانەیــە کــە کێشــەی سیاسی لە چوارچێوەی گشــتی تــری یــەکگرتن و هاوبیــریدا کونتــرۆڵ دەکــات. بــەم پێیــە لــە دیــموکراسییەکاندا، کــەلێن و کێشــە و تەنگــژەی کۆمەڵایــەتی و سیاســی بــە جۆرێــك لەگــەڵ هاوبیــری و یەکیەتیــدا هاوژینــە. یــەکێك لــە هۆکارەکــانی راگــرتنی نــەگۆڕیی کۆمەڵایــەتی و سیاســی، کــەلێنی چــەپ و راســتە کــە (یەکتــری) دەپــێکن و ئەمــەش پێشگیــری لــە کەڵەکــە بــوونی هێــڵ و لایــەنی کێشــەکان دەکــات. کــەلێنی راســت و چــەپ, تونــدیی کێشــەکان و هەســتی سیاســی کــەم دەکەنــەوە و ئــەو هــەل و مەرجــە دروســت دەکــەن تــا ئــەو کەســانەی لــە بارێکــەوە کەمینــەن لــە بــارێکی تــرەوە زۆرینــە بــن. بــە رای لیپیســت، یــەکێك لــەو هــەل و مەرجانــەی کــە بنــەمای بــە پێــوە وەســتانی دیــموکراسییە، وجــوودی ئــەو دامەزراوانەیە کە رێگا هەم بە کێشە، هەم بە هاوبیــری دەدەن.

٢-٢٢. ئانتۆنی داونز

داونــز نووســەری کتــێبی تیــۆریی ئــابووریی دیــموکراسی (١٩٥٧) دەورێکــی بەرچــاوی لە گەشە پێــدانی تیــۆریزە کردنــی دیــموکراسی بــە تایبــەت «تیــۆری هەڵبــژاردنی گشــتیدا»

بـووه. بـه رای داونـز سیاسه‌تـمه‌داران و حزبـه سیاسـییه‌کان لـه هه‌ڵبژاردنـدا بـه شـێوه‌ی به‌رچاو لـه بـیری هه‌ڵبـژاردنی خۆیانـدان و ئه‌مانـه لـه ئاکامـدا سیاسـه‌تگه‌لێك وه‌گـه‌ڕ ده‌خـه‌ن کـه له‌گـه‌ڵ داخـوازی و چـاوه‌ڕوانی ده‌نگـده‌ران یـه‌ك بگرنـه‌وه. ئـه‌و لـه کتـێبی نـاوبراودا، وێنه‌یـه‌کی سـاکار ده‌ربـاره‌ی رکه‌بـه‌ریی سیاسـی ده‌خاتـه روو. بـه پێـی ئـه‌م وێنه‌یـه ئـه‌حزابی رکابـه‌ر بـه پێچـه‌وانه‌ی تیـوری و بـۆ چـوونه‌کانی پێشـوو، حـه‌زی بـه هێزیـان بـۆ ده‌رخسـتنی سیاسـه‌ت و گفـتی یه‌کسـان و لێکچـوو هه‌یـه. داونـز بـه‌م شـێوه‌یه ره‌فتـاری یاریکـه‌رانی سیاسـی لـه سـه‌ر چـه‌مکی «بـژاری عـه‌قڵانی» راڤـه ده‌کـات. وێنـه‌ی رکه‌بـه‌ری سیاسـی - حزبی له تیوری ئه‌ودا لـه سـه‌ر چـه‌ند گریـمانه‌ی بنـه‌ڕه‌تی دامـه‌زراوه: هـه‌موو حزبـی سیاسـی و پـاڵێوراوانی حیزبـی لـه بیـری قازانـجی خۆیـان، واتـه سـه‌رکه‌وتن دان. هـه‌ر ده‌نگـده‌رێك ده‌نـگ بـه حـزب, یـان پاڵێوراوێـك ده‌دات کـه سیاسـه‌تی دڵخـوازی ئـه‌و بـه‌ڕێوه ببـات، سیاسه‌تی هـه‌ر حیـزب و پاڵێوراوێـك تـه‌نیا بـه مه‌به‌سـتی سـه‌رکه‌وتنی سـانا لـه هه‌ڵبژاردنـدا داده‌رێـژرێت. لـه سـه‌ر ئـه‌م گریـمانانه، داونـز بـه‌و ئاکامـه ئـه‌گات کـه لـه سیسـته‌می دوو حزبیـدا، سیاسـه‌تی ئـه‌حزاب و پـاڵێوراوان لایه‌نگریـخواز و حـه‌زی «ده‌نگـده‌ری نێوه‌نـجی»ه. له ئاکامـدا، حـزب و پـاڵێوراوی سـه‌رکه‌وتووی هه‌ڵبـژاردن بـه مه‌ودایـه‌کی که‌مـه‌وه بـه سـه‌ر رکه‌به‌ره‌کانیدا سه‌ر ده‌که‌ون. ره‌خنـه‌گرانی داونـز پێیـان وایـه کـه نـاتوانرێ بـاس لـه وێنه‌یـه‌کی عـه‌قڵانیی تـاك لـه رکه‌بـه‌ری حزبگه‌لـدا بکـرێ. بـه‌ڵکو ده‌تـوانرێ وێنـه‌ی عـه‌قڵانیی جۆربه‌جۆر بدۆزێته‌وه.

بەشی سێیەم

پێشینەی مێژوویی و زەمینەی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی دیموکراسی

پێشینەی مێژوویی و زەمینەی
کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیی دیموکراسی

گەرچی دیموکراسی بە شێوەییەکی تەسک، شتێکی لە مێژینەیە و بۆ سەردەمی یۆنان و رۆمی کۆن دەگەڕێتەوە، بەڵام دیموکراسی لە چەمکە نۆژەنەکەیدا بەرهەمی گۆڕانکارییە فیکری و کۆمەڵایەتییەکانی سەدەی نوێیە. زۆر لە خاوەنڕایان لە نێوان دیموکراسی، سەرمایەداری، کۆمەڵگای پێشەسازی، نوێخوازی و فەرهەنگدا پەیوەندییەکی نزیک بەدی ئەکەن. لە ئەورووپای رۆژئاوا، هۆکاری جۆراوجۆری وەك فئۆدالیسم و پرژوبلاوی دەسەڵاتی سیاسی، بزاڤی چاکسازیی دینیی مەسیحی، سەر هەڵدانی چینی بازرگانی نوێ و دەرکەوتنی شێوەی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری، شۆڕشگەلی دیموکراتیك و پیشەسازی لە پێگەیشتن و سەقامگیربوونی دیموکراسیدا دەوری بنەڕەتییان بووە. ئەم کۆمەڵە هۆکارە لە ناوچەکانی تری دنیادا پێنەگەیشتن و بۆیە لە ئاکامدا دیموکراسیی رۆژئاوا لەوێ دووپات نەبووەوە. دیموکراسی لە رۆژئاوا بۆ خۆی چەن پلەیەکی پێواوە و لە شێوەی تەسك و سەرمایەدارانەوە بۆ شێوەگەلی گشتگیرتر و هێمنانەتر رۆیی و پێگەیشت. لەم بەشەدا سەرەتا ئاماژە بە هەندێ لە پێشینە مێژووییەکانی دیموکراسی لە دنیای باستاندا دەکەین و دواتر زەمینەگەلی کۆمەڵایەتی، ئابووری و فەرهەنگی سەرهەڵدانی دیموکراسی لێك ئەدەینەوە.

٣-١. زەمینەگەلی مێژوویی

یەکەمین دامەزراوەی دیموکراتیك لە یۆنان و رۆمی باستاندا پێڕەوکە بوون. هەر وەها یەکەمین هزرەکانی فەلسەفی سەبارەت بە دیموکراسی لە لایەن فەیلەسووفانی ئەوێوە هاتنە بەر باس. لە چاخی رێنسانس لە ئەورووپا، ئەزموونی بە کردەوە و تیۆری دیموکراسی چاخی باستان جارێکی تر بەر سەرنج کەوتەوە و لە نێوان ئامانجی

کۆماری نوێ و دیموکراسیی کۆندا پەیوەندی دۆزرایەوە. بیرمەندانی رێنسانس لە سەر لاسایی کردنەوەی ئەزموونی یۆنان و رۆم پێ داگر بوون و هەر بۆیە بناغەکانی دیموکراسیی ئەتینا سەر لە نوێ کەوتنە بەر سەرنجی بیرمەندانی سیاسییەوە.

دیموکراسیی یۆنانی، ئەزمونێکی سیاسی بوو کە لە نێوان سالآنی ٥٠٨ تا ٣٣٨ پێش زایینەدا جێگیر بوو. ئەتینا گەورەترین دەوڵەتشاری یۆنانی و بەهێزترین دەوڵەتشاری دیموکراتیك بوو لە نێوان دەوڵەتشارەکانی یۆناندا. گەرچی سیستەمی ئولیگارشی هۆکاری دروست بوونی مەجلیسی بۆ راوەرگرتن لە کاروباری سیاسیدا رێك ئەخست، بەلآم بەشداریی سیاسی لەو مەجلیسەدا تەنیا بۆ تاقمێکی کەم لە دەوڵەمەندان بوو. لە بەرانبەردا دیموکراسی ئیمکانی بەشداری ئەژمارێکی بەرچاو لە هاوولآتیان لە ژیانی سیاسیدا رێك ئەخات، دیارە ژنان، کۆیلەکان و نامۆیان «بێگانە» بە هاوولآتی ئەتینا لە قەڵەم نەئەدران. گۆڕانکاریی سەرەتایی لە سیستەمیی سیاسیی ئەتینادا لە ئەرستۆکراسییەوە بۆ دیموکراسی لە ئاکامی چاکسازیی سۆڵۆن، رێبەری هەڵبژاردەی ئەو دەوڵەتشارە لە ساڵی ٥٩٤وە دەستی پێ کرد. بۆ ئەم مەبەستە، سۆڵۆن کەوتە هاوسەنگیی دابەش کردنی سەروەت، کۆنترۆڵی خواردن و رواڵەت کاری، رزگار کردنی هەندێ لە کۆیلەکان و هەر وەها کەوتە دابین کردنی بەشداریی بەربلآوی سیاسیی خەڵکەوە. بەلآم چاکسازیی سۆڵۆن زۆری نەخایاند و جێگای بۆ حکوومەتی زۆرداران چۆلکرد. یەکێکی دیکە لە دامەزرێنەرانی دیموکراسی ئەتینا, کلیستن بوو. ئەو لە کۆتایی سەدەی شەشەمی پێش زایینەدا کەوتە بەهێز کردنی دامەزراوە دیموکراتییەکان و هەر وەها کەوتە چاکسازیی شاری ئەتینا و بنەڕەتی عەشیرەتی ئەویی گۆڕی. لە ئاکامی ئەم گۆرانکاریانەدا، ئەتینا لە سەدەی پێنجەمی پێشزایین شایەتی پەرەگرتنی دامەزراوە مەدەنی و دیموکراتیکە سەرەتاییەکان بوو. مەجلیسی هاوولآتیان، جێگای مەجلیسی ئەشرافی گرتەوەو بەشداری لەو مەجلیسەدا بۆ هەموان ئازاد کرا. شورایەکی بەڕێوەبەرەیی تایبەت، شێوەکاری هەر کام لە دانیشتنەکانی مەجلیسی شاری دادەڕشت. مەجلیس هەر ساڵێ نزیك ٤٠ دانیشتنی هەبوو. ئەندامەتی لە شۆرای بەڕێوەبەریدا بە پێی پشك بوو و هەر مانگە دەگۆڕا، سەرۆکی شوراش بە پێی

پشك دیاری دەكرا. نزیكە ١٠٠٠ پلە لە هەر ساڵدا بەم شێوەیە دەگیرا. كاربەدەستانی گشتی لە كۆتایی هەر ساڵێكدا لێپرسینەوەیان لەگەڵ دەكرا تا ئەوە دەركەوێ داخۆ تووشی لادان و كەمكارییەك بە تایبەت لە باری ماڵییەوە نەبوونە. گرینگترین كاربەدەستانی هەڵبژێراوی شار، (١٠) فەرماندەی لەشكری بوون. پریكس، رێبەری گەورەی دیموكراسی ئەتینا، خۆی یەكێك لەم فەرماندە هەڵبژێراوانە بوو كە بۆ ماوەی بیست ساڵ لە لایەن خەڵكەوە بۆ ئەو پلەیە هەڵبژێراوە. دیموكراسی ئەتینا لە سەر یەك ١٧٠ ساڵ درێژەی كێشا و كاتێ فیلیپ مەقدوونی لە ساڵی ٣٣٨ پ.ز یۆنانی گرت كۆتایی پێهات. لە رۆمدا ئەزموونی دیموكراسی لە چوارچێوەی حكوومەتی كۆماریدا دەركەوت. بە پێی نووسراوەكانی پۆلیب نووسەری یۆنانیی مێژووی رۆم، سیستەمی كۆماری ئەو وڵاتە لە سێ توخمی شایی «كنسوول گەل», ئەشرافی «پیران» و دیموكراسی «مەجلیسی خەڵكی» پێكهاتبوو. كاتێك شاكان لە نزیك ساڵی ٥٠٩پ.ز سەرنگوون كران، دەسەڵات كەوتە دەستی مەجلیسی ئەشرافییەوە. ئەندامانی پیران لە لایەن خەڵكەوە و بۆ هەتا هەتایی هەڵ دەبژێران و هەر بەم پێیە، پیران سەرچاوەی لە خەڵكییەوە بوو. بەڵام ئەندامەتی لە پیران بەرتەسك كرابووەوە بۆ ئەژمارێكی كەم لە خانەدانە دەوڵەمەندەكان. پیران تا سەدەی یەكەمی پێش زایین بەردەوام دەسەڵاتی لە دەستا بوو، هەر چەندە مەجلیسگەلی خەڵكی لەم چاخەدا زۆر دەسرۆیشتوو بوون. هەر وەها دادگەی قەزایی وەك دامەزراوەی پشتیوانی لە مافی خەڵكی دامەزران. هەموو كاربەدەستان بە كونسولەكانیشەوە بۆ ماوەی یەك ساڵ لە لایەن مەجلیسی خەڵكەوە هەڵدەبژیران. كونسوولەكان بە نوێنەری دەوڵەتی رۆم لە لای وڵاتانی دەرەوە دەژمێردران و پیرانیان بە رەسمی دروست دەكرد، بەڵام هیچ جۆرە دەسەڵاتێكیان بە سەر رەوەندی راوەرگرتندا نەبوو, كونسوولەكان لە دۆخی قەیرانیدا دەیانتوانی ئەو پیشنیازە بدەن كە دەسەڵات بۆ ماوەی شەش مانگ لە دەستی یەك كەس وەك «دیكتاتۆر»دا دەبێت. كاربەدەستانی لەشكری و دەوڵەتی مافی ئەوەیان هەبوو ئەو یاساگەلە بە پێچەوانەی مافەكانی خەڵكی بزانن و ڤیتۆی بكەن و ئەنجوومەنی میللی بۆ رادەبڕێن بانگ

هێشتن بکەن. بیرورِای ئەنجومەنی خەڵکی بەم شێوەیە «پلبیسیت» دەبوو بە یاسا و پێویستی بە دان پیانانی پیران نەبوو.

ئەنجومەنە گشتییەکان خاوەنی بەرپرسایەتی تایبەت بوون. مەجلیسی ئەشراف کاربەدەستان و قازییان هەڵدەبژارد، شەرِ و ئاشتییان رادەگەیاند و دەنگیان بۆ پێشنیازەکانی کونسوولەکان ئەدا. لەو مەجلیسەدا باسی گشتی نەئەهاتە پێش و لە پێشدا دەوڵەمەندان دەنگیان ئەدا و دوای ئەوەی زۆرینەی دەنگ وەدەست ئەهات، دەنگدان کۆتایی پێئەهات. لە «مەجلیسی قەبیلە»یی کە هێدی هێدی قورسایی و گرینگیان زیادی دەکرد هەندێ یاسایان پەسەن دەکرد و هەندێ کاربەدەست هەڵدەبژێردران. لە کۆتایی سەدەی دووەمدا، کۆماری رۆم تووشی گەندەڵی و دارِووخان هات، حیزبە سیاسییەکان کەوتنە کێبەرکێوە و هەوڵی چاکسازی، کەلێنی لە نێوان رێبەرانی سوننەتی پیراندا دروست کرد و کۆنترۆڵی ئەوانی لە سەر چارەنووسی وڵات کەمرەنگ کردەوە. لە سەدەی یەکەمی پ.ز دا بە زیاد بوونی تەنگەژەکان، رێبەرانی کۆمار هەر یەکە بۆ خۆی سوپایەکی تایبەتی پێکەوە نا و کەوتنە شەرِ و تەڵەکە بە دژی یەکتری و هەندێ لەو رێبەرانە بە شێوەی کاتی دەسەڵاتی بێ هاوتایان وەدەست هێنا.

لەساڵی ٤٤ پ.زدا دوژمنانی سزار لە ترسی ئەوەی نەکا ئەو، هێزی پیران لاواز بکات و حکوومەتی زۆرەملی دامەزرێنێ کوشتیان، بەڵام دوای ئەوەی کە کورِی کۆڵەوەسی سزار لە ساڵی ٣١ پ.ز بە سەر دوژمنانیدا سەرکەوت سیستەمی کۆماری و پیران و مەجلیسی خەڵکی جێگای خۆیان بە حکوومەتی ئیمپراتۆری سپارد.

هەندێ لە نووسەرانی شێوەکانی حکوومەت، باسیان لە سەدەکانی ناوەڕاست، یازدە تا هەڤدە وەك زەمینەی سەرهەڵدانی دامەزراوە دیموکراتیکەکان کردووە، بە تایبەت باسیان لە دەوڵەتشارەکانی باکووری ئیتالیا، فلۆرانس، ونیز، کۆنفدراسیۆنی سوویس و کۆماری هۆڵەند کردووە. لەم سیستمگەلەدا پرەنسیپی سەروەریی خەڵك و سیستەمی نوێنەرایەتی لە شێوەی جۆراجۆردا بەرِێوە دەچوو، گەرچی حکوومەت لە دەستی کەمینەیەك لە ئەشرافی خاوەن ملك و بازرگاندا بوو و ئەمەش نەك دیموکراسی، بەڵکو ئۆلیگارشی بوو. بە زۆر دەلیل لە سەرەتای سەدەی یازدەوە، شارەکانی ئەورووپا

قورسایی و گرینگی ئابووری و سیاسی زیادیان پەیدا کرد. ئەم دۆخە بە تایبەت لەو شوێنانە هاتە پێش کە دەوڵەتەکانیان بەهێز نەبوون وەك باکووری ئیتالیا، ناوچەی راین و هۆڵەند و بەلژیکا. لە ئاکامدا شارە نۆیکان بوونە خاوەنی خودموختارییەکی بەرچاو و پاساوی نەزەری و یاسایی جۆر بە جۆریان بۆ سەربەخۆیی ڕێژەیی خۆیان دەهێنایەوە.

دەوڵەتشارەکانی ئیتالیا، «کۆمۆن»یان پێ دەوترا کە بە مانای مڵك و ماڵی هاوبەش بوو. کمۆنگەلی ئیتالیایی لە سەدەکانی یازدە و دوازدەدا شارەکانی وەك بۆلۆنی، جنیوا، پیزا، پیزتورا دروست بوون. لە سەرەتاوە بەشداریی سیاسی لە حکوومەتدا، تەنیا بۆ خاوەن مڵك و ماڵ کرابووەوە. بە گشتی هەر شارێك کاربەدەستێکی «پودستا»ی لە شارێکی دیکە دەعوەت دەکرد تا وەك دادوەر و حاکم، بۆ ماوەی شەش مانگ بە شێوەی عادلانە چاوەدێری کاروباریان بکات. لە سەدەی سێزدەدا چینی بازرگان و پیشەساز کە بزاڤی جۆربەجۆریان ڕێکخستبوو، هێزیان گرتە دەست و کاربەدەستانی بەڕێوەبەریان بە ناوی «سەرکردەکانی خەڵك» دروست کرد کە هاوشان لەگەڵ «پودستا» لە سامانی چینی بازرگانی پشتیوانیان کرد. بەشداری بە کردەوەی خەڵك لە کاروباری حکوومەتی کمۆندا کەم بوو. لە کۆماری ونیز کە لە سەرەتای سەدەی چواردەدا نزیك ۱۲۰۰۰۰ کەس دانیشتوانی هەبوو، کاربەدەستانی سیاسی لە دەستی ۲۰۰ بنەماڵەی ئەشرافیدا بوو کە ئەندامی شۆرای گەورە بوون. هەر وەها لە کۆماری فلۆرانس کە لە سەرەتای سەدەی شانزەدا خاوەنی نزیك ٦۰۰۰۰ کەس بوو، نزیکە ۳۵۰۰ پیاوی چینی سیاسی و خاوەن پلەیان پێکدەهێنا. هەڵبژاردن بەم شێوەیە بوو کە پێرستێك لە کاندیدی ساڵح لە لایەن دەستەی هەڵبژاردنەوە بۆ وەرگرتنی پۆستە دەوڵەتییەکان دیاری ئەکران. دواتر ناوی کاندیدەکانیان لە سەر نەواری جیا ئەنووسی و ئەیانخستە نێو کیسەیەکی چەرمیەوە و دواتر بە پێی پشك کار بەدەستانیان هەڵدەبژارد. زۆر جار سەبارەت بەوەی چ کەسانێك بە ئەندامی دەستەی هەڵبژاردن وەربگیرێن هەرای سیاسی گەورە ئەهاتە ئاراوە. هەندێ لە بنەماڵە دەسترۆیشتووەکان کاریان لە سەر دیاری کردنی ئەندامانی دەستەی هەڵبژاردن ئەکرد. لە درێژەی سەدەی چواردەدا زۆر لە دەوڵەتشارەکانی ئیتالی کەوتنە بەر هێرشی داگیرکارانی دەرەکی, یان کەوتنە بەر شەپۆلی کاربەدەستانی زۆرەملێی نێوخۆییەوە, یان

ئـەوەی کـە هێـدی هێـدی تایبەتـــمەندیی کۆمـاری و دیـــموکراتیکی خۆیـان لـە دەسـت دا و بۆ ئۆلیگارشی ئەشرافـی گۆڕان.

مێـــژووی کۆمـــاری و دیـــموکراسی لـــە ســـۆییس کـــە وەك کۆنفدراســـیۆنی ســـۆییس بەناوبانگە، بۆ ساڵی ١٣٩١ دەگەڕێتـەوە, ئـەو کاتـەی کـە سێ کـانتۆن یـان ئەیالـەتی گـەورە بـە مەبەسـتی سـەربەخۆیی خۆیـان لـە بەرانبـەر سـوڵتانەکانی هامبۆرگـدا یـەکیان گـرت. کانتۆنـەکانی سـۆییس بـە پێچـەوانەی کۆمارەکـانی ئیتالیـا زیـاتر لـە کۆمـەڵێ گونـدی و وەرزێـری پێکهـاتبوون. بـەم حاڵەیشـەوە شـاری و لادێـی هـاووڵاتی هاوشـان بـە حیسـاب ئەهاتن. هـەر کـام لـە کانتۆنـەکان دەسـەڵاتی قـانوون دانانیـان هـەبوو و حکوومـەت لـە هـەر کامیانـدا بـە پێـی داب و نـەریتی خۆمـاڵی بـەڕێوە ئەچـوو. بـەڵام کۆنفدارسـیۆن خـۆی لـە هێزێکی ئـەوتۆ بـۆ کۆنتـــرۆڵی ئەنـدامانی خـۆی بەهرەمەنـد نـەبوو. لـە سـەدەکانی شـانزدە و هەڤـدەدا خـەڵکانی سـۆیس بـۆ پێشگیـــری لـە رووخـانی کۆنفدراسـیۆنەکەیان، بەرانبـەر بـە سیاسـەتی دەرەوە بـێ لایـەنی خۆیـان دەربـڕی. هــەر لــەم ســەدەیەدا مــەیلی دەروونــی کانتۆنەکان بۆ وەرگرتنی ئۆلیگارشی میـراتی زیادی کرد.

٣-٢. سەرمایەداری و دیـموکراسی

دیـــموکراسیی مـۆدێرن لـە ژێـر کارتێکـەریی هـەل و مـەرجی جۆراوجـۆردا پێگەیشـتووە و هۆکاری جۆراوجۆر لـە سـەر هەڵدانیـدا بەشـدار بوونـە. زۆر جـار دەوتـرێ کـە سـەرمایەداری یـەکێك لـە هۆکـارە بنەڕەتییـەکانی بـەرفراوان بـوونی دیـــموکراسی بـووە. بـەم حاڵەیشـەوە سـەرمایەداری لەگـەڵ رژێـــمی سیاسـیی رەنگاوڕەنگـدا پێکـەوە ژیـاوە. پێوەنـدیی نێـوان سـەرمایەداری و دیـــموکراسی بـاس و خواسـی زۆری لـە سـەر بـووە. یـەکێك لـە روانینـە بـەهێزەکان، سـەرمایەداری و دیـــموکراسی بـە دوولایـەنی یـەك راسـتی دەزانـێ. تـان و پـۆ ئەسڵییەکانی دیـــموکراسی یـەعنی، ئـازادی، پەیـمان، کێبـەرکێ، بەشـداری و هتـد, تـار و پـۆی ئەساسـی سەرمایەداریشـن. لـە بـاری مێژووییشـەوە سـەرمایەداری و دیـــموکراسی کـەم و زۆر پێکـەوە لـە دایـك بوونـە و یەکتـــرییان بـەهێز کـردووە. لـە چـاوی خوێندنـەوە

سەرەتاییەکانەوە، پەیوەندیەکی نزیك لە نێوان سەرکەوتنی ئاستی پەرەسەندنی سەرمایەداری و سەرهەڵدانی دیموکراسیدا دیتراوە. بەم حاڵەیشەوە پەیوەندیی نێوان دیموکراسی و سەرمایەداری زۆر ئاڵۆزە. سەرمایەداری لەگەڵ سیستمگەلی دیکتاتۆری، فاشیستی و دەسەڵاتخوازدا، هاوڕێ و هاوئاهەنگ بووە. لە لایەکی ترەوە نەریتی دیموکراسی لەوانەیە لە دۆخی زیاد نەکردنی سەرمایەداریدا جێگیربێ، هیندوستان وێنەیەکە لەم بارەوە. جۆرەها دیموکراسی کۆن وەك باسمان کرد لە هەل و مەرجی پێش شێوە بەرهەمهێنانی سەرمایەداریدا پێڕەوکە بوونە. سەرەڕای ئەمانە پارێزەرانی پەیوەندیی ئەساسی لە نێوان دیموکراسی و سەرمایەداریدا دەڵێن کە تەنیا سیستەمی دیموکراسی دەتوانێ لە گۆڕی ئەو دۆزە سیاسی و ئابوورییە ئاڵۆزانە بێت کە لە سیستمگەلی سەرمایەداریدا قوت ئەبنەوە. بێجگە لەمانە، لەم روانگەیەوە لە نێوان هەڵبژاردنی کالا لە بازاڕی ئابووری و هەڵبژاردنی سیاسی لە بازاڕی دەنگەکاندا، پەیوەندییەکی جەوهەری هەیە. بە واتایەکی دیکە بێ ئازادیی ئابووری، ئازادیی سیاسی بێ مانایە و بێ ئازادیی سیاسی، ئازادیی ئابووری بە چڵەپۆپەی خۆی ناگات. سەرمایەداری و دیموکراسی لە سەر یەك گوتار و عەقڵانییەت بەندن و شوناس و کردەوەی چوون یەك بۆ مرۆڤ لە بەرچاو ئەگرن.

هەر وەها لە نێوان دیموکراسی و سەرمایەداریدا لە باری چینایەتییەوە رێژەیەکی ئەساسی هەیە، لە بەر ئەوەی لە هەر دوودا، بۆرژوازی وەك هۆکاری کەڵەکە بوونی سەرمایە و پارێزەری ئازادی دەور و بوونێکی ئەساسی هەیە. لانی کەم دیموکراسیی بورژوایی بێ سیستەمی سەرمایەداریی ئازاد مومکین نییە. هەر چەندە چینی بورژوا پشتەوانی لە بەشداریی گشتی لە سیاسەتدا نەئەکرد، بەڵام جەوهەری پشتیوانی لە هزری ئازادی، زەمینەی بۆ بەشداریی سیاسی هەموو چینەکان خۆش کرد. بۆچوونێکی دیکە لە هەمان ئیستدلالدا ئاوایە کە لە نێوان دیموکراسی و هێزی چینی نێوەنجیدا رێژەکارییەك هەیە. بە پێی ئەم بۆچوونە چینی نێوەنجی بە پێچەوانەی چینی سەروخوار، زۆر جار رۆحیەیەکی هێمن، لێبوردن، ساناگیر و میانەڕەوی هەیە و رێگای پەرگیری و بنەیی ناگرێتە بەر. لانی کەم لە نێوان چینە گەورە کۆمەڵایەتییەکاندا، چینی نێوەنجی

زیاتر لە چینی زەویداران، وەرزێران و کریکاران مەیلی بۆ لای سەرمایەداری و دیموکراسی هەیە.

بە گشتی نووسەرانی جیاواز بە هاوئاهەنگی و ناهاوئاهەنگی جۆربەجۆر لە نێوان سەرمایەداری و دیموکراسیدا، ئاماژەیان کردووە. لەسەریەك دەتوانین بڵێین کە دیموکراسی و سەرمایەداری کاتێ هاوئاهەنگییان هەیە کە هەردووکیان بۆ سەرخستنی ئامانجی بەرابەریی ڕێژەیی لە کۆمەڵگا لە باری ئابووری، سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە یارمەتی بدەن. سەرمایەداری کاتێك ئەبێتە هۆی سەرهەڵدانی نابەرابەریی بنەڕەتی و بەرچاو، دیارە لەگەڵ ئامانجی دیموکراسیدا ناهاوئاهەنگ ئەبێت.

هەر وەها دیموکراسی کاتێك جێگیرتر ئەبێ کە دەسەڵاتی سیاسی تا رادەیەکی زۆر لە دەسەڵاتی ئابووری، سەربەخۆ بووبێتەوە. بە پێی بنەما، سەرمایەداری هۆیی سەربە خۆیی هێزو دەسەڵاتی سیاسی لە ملکایەتی ئابووری پێك دێنی، بەڵام بە کردەوە ئەبێت ئەم سەربەخۆییە ببینرێ تا بزانرێ جێگیر بووە یان نە.

٣-٣. زەمینە کۆمەڵایەتییەکان

لە کاتێکدا پەیوەندیی سەرمایەداری و دیموکراسی باس و قسەی گەورە و قورسی لێ کەوتوەتەوە، باسی نوێتر دەربارەی زەمینەی کۆمەڵایەتیی دیموکراسی تەسکتر و روونتر بوونە. تیۆرییەردازی سەبارەت بە هەل و مەرجی سەرهەڵدان و پێگەیشتنی دیموکراسی لەم بوارەدا یەکێك لەسەر ئێشە رۆژانەییەکانی زانایانی سیاسی نوێ بووە و لەم تیۆری دارشتنانەدا، لە سەر دەور و هۆکاری رەنگاورەنگ لە سەر سیستەمی سیاسی پێ داگیراوە. کاتێك پەیوەندیی ئەم هۆکارە رەنگاورەنگە لە بەرچاو بگیرێ، نەزەریەی ئالۆزتر دێتە ئاراوە. زەمینەگەلی ئابووری، کۆمەڵایەتی و چاندی زیاتر لە هۆکارەکانی تر وەك سەرەتایەکی پێویست بۆ سەرهەڵدانی دیموکراسی لە بەرچاو گیراوە تا ئەو جێگایەی کە جێگایەك بۆ زەمینەی سیاسی نەماوەتەوە. یەکێك لە روانگە گشتییەکان لە سەر پەیابوونی دیموکراسی، روانگەی ساختی - کارکردی «بنەڕەتی - کردەوەیی»

تالکۆت پارسۆنز، کۆمەڵناسی گەورەی ئەمریکایی بوو کە ئەو لەوێدا لە سەر پەیوەندیی وەکیەکی نێوان سیستەمی سیاسی و سیستمەکانی تری کۆمەڵگا پێداگربوو. لەم رووەوە پێگەیشتنی دیموکراسی پێویستی بە گۆڕانگاری لە سنوورەکانی تر هەیە. ئەم جۆرە ئیستدلالانە گشتین و بۆ وێنە لە نێوان پەرەسەندنی ئابووری و سەرهەڵدانی دیموکراسی پەیوەندیی پێکەوە بوونی مانادار دەبینێ. لە بەکار هێنانی روونتری ئەم روانگەیەدا ئیستدلال کراوە کە کۆمەڵێك گۆڕانگاری لێك گرێدراو لە سنووری ئابووری، فێرکاری و پەیوەندییەکان، سەرەتاییەکە بۆ سەرهەڵدان و سەقامگیربوونی دیموکراسی. سیمون مارتین لیپیست کۆمەڵناسی دیموکراسی لە نێوان گۆڕانگاری لە سنووری هۆکارەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سەرهەڵدانی نیشانەکانی دیموکراسیدا، پەیوەندییەکی نزیکی پەیدا کردووە. ئەو لە خوێندنەوەکانی خۆیدا بەم ئاکامە گەیشت کە بە بەراوردکردنی وڵاتانی جۆربەجۆر بە پێی نیشانەگەلی وەك، پەرەسەندنی پیشەسازی، فێرکاری و بە شاری بوون، ئەکرێ بڵێیت لە نێوان دیکتاتۆریی ناسەقامگیر و دیموکراسی سەقامگیردا جیاوازیی ئەساسی و مانادار هەیە. لە لێکۆڵینەوەییێکی تردا کە لە ژێر کاریگەریی ئەم تۆێژینەوەدا لە سەر ٧٥ وڵات ئەنجام دراوە، لە نێوان سەرهەڵدانی نیشانەکانی گەشەی ئابووری و زیادکردنی کێبەرکێی سیاسی وەك نیشانەیەکی ئەسڵی لە دیموکراسی, پەیوەندییەکی ئەرێنی و مانادار پەیدا بووە. لە خوێندنەوەی هاوچەشنی دیکەدا دەرکەوتووە کە سەقامگیر بوونی دیموکراسی لەگەڵ پەرەسەندنی دامەزراوەکانی ئابووریی نۆژەن، سیستەمی فێرکاری، سیستەمی پەیوەندی و رادەی شارنشینی، پێکەوە بوونی باڵای نیشان داوە. لێکۆڵینەوەی لەو جۆرە لە وڵاتانی ئەمریکای لاتین دەری خستووە کە هەرچی دیاردەکانی گەشەی ئابووری سەرکەون، بەشداریی سیاسی و یاساخوازی خەڵکی سەردەکەوێت. ئەم جۆرە خوێندنەوانە گەرچی لە زیادی دان، بەڵام بەر رەخنەش کەوتوون. بۆ وێنە هەندێ لە رەخنەگران وتوویانە جگە لە ئاستی گەشەی کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکی دیاریکراو، هیچ پەیوەندییەکی روون و راستەوخۆ لە نێوان پەرەی دیموکراسی و دیاردەکانی گەشەی کۆمەڵایەتی و ئابووریدا بەدی ناکرێ. هەر وەها وتراوە کە ئەم جۆرە خوێندنەوانە تەنیا

پەیوەندیی پێکەوەبوون نیشان ئەدەن و بە شێوەی هۆکار و ئەنجام دەری ناخەن کە بۆ وێنە، پەرەسەندنی ئاسایش و فێرکاری، خەڵك بۆ بەشداری و کێبەرکێی دیموکراتیك ئامادە ئەکەن, یان ئەوەی کە خودی دیموکراسی، ئاسایش و فێرکاری باشتر دەکات. لە بەر تیشکی ئەم رەخنانەدا لێکۆڵینەوەیەکی تر ئەنجام درا تا پەیوەندییەکی دیاریکراو لە نێوان ئەو سنوورانەدا دەرکەوێت. بۆ وێنە دانیل لرنر کە یەکێ لە کۆمەڵناسە کلاسیکەکانی دیموکراسییە، پەرەسەندنی بەشداریی سیاسی وەك نیشانەیەکی بەرچاوی دیموکراسی, پێویستیی بە تێپەڕ بوونی چەن پلەی یەك لە دوای یەکی وەك پەرەگرتنی شارنشینی، پەرەگرتنی فێرکاری و گەشەسەندنی ئامرازەکانی پەیوەندییەوە هەیە. بە بڕوای لرنر لە هەموو جێگایەکدا پەرەگرتنی شارنشینی یارمەتی بە زۆر بوونی خوێندەواری و فێرکاری داوە و ئەمەش خۆی پەیوەندییەکانی پەرە پێداوە و پەیوەندییەکانیش پەرەیان بە بەشداریی سیاسی داوە.

لە خوێندنەوەی هاوچەشنی دیکەدا لە سەر دەوری دیاریکراوی پەرەگرتنی شارنشینی لە پەرەی ئابووری و خۆخستنی کۆمەڵایەتیدا پێ داگیراوە کە ئەم دوو دیاردەش لە سەر چێ بوونی سوودی گروپی تایبەت و حیزب و کێبەرکێی سیاسی دەوری کاریگەریان بووە. لەم جۆرە خوێندنەوانەدا بە گشتی دیموکراسی بە بەرهەمی گۆڕانکاریی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە قەڵەم دراوە. بەڵام لە روانگەی رەخنە گرانەوە، گەشە و پەرەگرتنی دیاردەکانی گەشەی شاری، کۆمەڵایەتی و ئابووری بە زۆری و لە خۆڕا - لانی کەم لە ماوەی کورت خایەندا - دیموکراسی سەقامگیر ناکات. یان ئەوەی کە دیموکراسی وەك لە هیندوستان هەیە کە لە باری ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە پێشکەوتوو نییە. لەم رووەوە وا بە بیر دادێ کە پێویستە، دەوری هۆکاری دیکە بە تایبەت ستراکتوری دەسەڵات لە سنووری سیاسیدا لە بەرچاو بگیرێ. بە واتایەکی دیکە بگۆڕەکانی دیاریکەری دیموکراسی تەنیا کۆمەڵایەتی و ئابووری نین، بەڵکو ستراکتۆری دەسەڵات لەم بوارەدا گرینگە. لە بەر تیشکی ئەم رەخنانەدا، هەندێ توێژینەوە نیشانیان داوە کە پێشینەی سەرهەڵدانی دیموکراسی لە رۆژئاوا بۆ پێش گەشەی ئابووری و کۆمەڵایەتی ئەگەڕێتەوە. لەم لێکوڵینەوانە روونیان کردوەتەوە کە دیموکراسی لەو وڵاتانە

سەقامگیـــرە کـــە خـــاوەنی وێنـــەی گۆڕانکـــاریی سیاســـی زوورەس و گۆڕانکـــاریی ئـــابووری دێرڕەســـن. بـــە پێچـــەوانەوە لـــەو وڵاتانـــەی کـــە پـــێش لـــە سەقامگیـــر بـــوونی بنـــەماکانی دیـــموکراسی، لـــە بـــاری ئـــابووری و کۆمـــەڵایەتییـــەوە پـــەرەیان ئەســـتاندبوو، دیـــموکراسی زۆر پێی نەگرتووە.

بۆچـــوونەکانی ســـەرەوە بـــە گشـــتی پێشـــاندەری روانگـــەی کلاســـیك لـــە کۆمەڵناســـی دیـــموکراسی دان و لـــە ســـەر دەوری هۆکـــارە نێوخۆییـــەکانی دیـــموکراسی پێـــداگرن. لـــە بەرانبەردا، ئەمڕۆکـــە لـــەو باســـانەدا کـــە لـــە ســـەر شـــەپۆلەکانی دیـــموکراسی دەکـرێ و دواتـر سەرەنـــجیان ئـــەدەینێ، دەوری هۆکـــارە ناوچـــەیی و جیهانییـــەکان لـــە پێشـــکەوتنی دیـموکراسیدا زیاتر بەرچاو بوونە.

٣-٤. کۆمەڵگای مەدەنی

هەنـدێ لـە نووسـەران لـە باسـی زەمینـە کۆمەڵایەتییـەکانی دیـموکراسیدا، و بـوونی کۆمەڵگـەی مـەدەنی بـەهێز بـە مـەرجی بنـەڕەتی بـۆ دەوام و سەقامگیـریی دیـموکراسی ئـەزانن. کۆمـەڵگای مـەدەنی کۆمـەڵێك نـەهاد و ئەنـجومەن و رێکخـراوی کۆمەڵایەتییـە کـە بـە حکوومـەت و دەسـەڵاتی سیاسـی بەنـد نیـن, بـەڵام دەورێکـی کاریگـەریان لـە شـێوەدانانی دەسـەڵاتی سیاسـیدا هەیـە. بـە بـڕوای زۆر لـە نووسـەرانی کۆمـەڵگای مـەدەنی، یـەکێك لـە بناغـە حاشـاهەڵنەگرەکانی دیـموکراسی، کۆمـەڵگای مەدەنییـەو کاتێـك ئـەو کۆمەڵگایـە دادەمـەزرێ نـەك هـەر لـە هێـزی سیاسـی سـەربەخۆیە و خودموختـارە، بـەڵکو چـاوەدێری بـە سـەر نـەهادەکانی دەوڵەتـدا دەکـات و دەستیشـی دەڕوات. کۆمـەڵگای مـەدەنی بە پێـی ناسیـن، پێویسـتە خـاوەنی کۆمـەڵێك کایـەو سـنووری گشـتی خودموختـار بێـت کـە لەوێـدا ئەنـجومەن و نـەهادە مەدەنییـەکان بتـوانن کاروبـاری خۆیـان راپـەڕێنن و پارێزگـاری لە سوودی ئەندامانی خۆیان بکەن.

هەر وەها ئەم کایـەو سـنوورانە پێویسـتە لـە بـەر دەسـتی هـەموو خـەڵك دابـن و خـەڵکی بەگشـتی بۆیـان هـەبێ لەوێـدا بەشـداری بکـەن. بـە گشـتی پێویسـتە لـە نێـوان خـەڵك و

دامــەزراوە مەدەنیــەکان لــە لایێــك و کۆمەڵــەی مــەدەنی و دەوڵــەت لــە لایــەکی تــرە پەیوەندییــەکی ئۆرگانێــك هــەبێت تــا دیــموکراسییەت بچەسـپێ. پــاوان کردنــی دەســەڵات و سەرچــاوەکانی فــەرمان لــە دەســتی هــەر تــاقم و نــەهادێکی سیاســیدا گــەر وای لــێ بــێ کــە لەمپەر بۆ بەشداری و رکەبــەری تــاقم و نــەهادی تــر دروســت بکــات، ئەبێتــە ئاســتەنگێك لــە بــەر دەم جێگیــر بــوونی کۆمــەڵی مــەدەنی و دیــموکراسیدا، پەیوەنــدی نــەهادی و لەشئاســا لــە نێــوان دەوڵــەت و کۆمــەڵی مــەدەنی زۆر جــار لــە چوارچێوەی دامــەزراوی پارلــەمانی و حیزبــی و پەیوەندییــە کۆمەڵایەتییەکانــدا مســۆگەر دەبــێ. مەجلیســی یاســادانان، حیزبــەکان، چاپەمەنی و راگەیێنــەکان، رەهەنــدی ناســراوی نێــوان کۆمــەڵی مــەدەنی و دەوڵــەتن. بنــەڕەتی کۆمــەڵی مــەدەنی بــە پێــی کۆمــەڵ و چــاخ بگــۆڕە و بــە هۆکــاری رەنگــاوڕەنگی وەك کــەلێنی کۆمەڵایــەتی، جــۆری خــەباتی هێــزە کۆمەڵایەتییــەکان، پێکــەوە بــوون, یــا رێکخــراو بــوونی چــینەکانی ئــابووری، جــۆری فەرهــەنگی سیاســی و نەریتــە مێژوییــەکان، رادەی درێــژ بوونــەوەی شوناســە ســوننەتییەکان، جەوهــەری کۆمەڵایــەتیی رژێــمی سیاســی، رادەی خەباتی سیاسی ئەندامانی کۆمەڵی مەدەنی پەیوەستە.

کۆمەڵگای مەدەنی بــەم مانایــە لــە ســەدەی حەڤــدە و هــەژدە لــە ئــەورووپا ســەری هەڵــدا و بــواری جێگیــر بــوونی بەشــداریی سیاســی و رکەبــەری و بنــەما ئەساســییەکانی تــری دیــموکراسی خۆش کــرد. کۆمــەڵێك لــە هێــز و تــاقمی چینایەتی، قــەومی، ئــاینی، پســپۆڕی و هــزری و... هتــد لــە یەکتــر و لــە دەوڵــەت ســەربەخۆ بــوون و بــۆ ســەر خســتنی ئامانــجەکانیان و بەشــداری لــە بــواری دەســەڵاتی سیاســیدا وەگــەڕ کــەوتن. شــارەکانی ئــەورووپا لــەم چــاخەدا خــاوەنی خودموختــاریی فەرهــەنگی و کۆمەڵایــەتی بــەرفراوان بــوون. جــۆری پەیوەنــدی لــە نێــوان کۆمــەڵی مــەدەنی و دەوڵــەت لــە وڵاتــانی ئــەورووپایی لــە ژێــر کاریگــەریی هۆکــاری جۆراوجــۆری وەك رادەی پێشــکەوتنی ئایــدیۆلۆژیای لیبــرالیزمی سیاســی و ئــابووری، بیــرکردنەوەی بــاو ســەبارەت بــە تایبــەتکاریی دەوڵــەت، جــۆری شــۆڕش, یــان چاکســازی کــە دێتــە ئــاراوە، رادەی بۆرۆکراتیــك بــوونی نــەهادە سیاســییەکان و دەوڵــەت لە باری مێژووییەوە، جــۆر و جەوهــەری بزاڤــە کۆمەڵایەتییــەکان و دەنــگ بــەرز کردنــەوە، کــزی و بەهێزیی چینی بــورژاو و هتــد, جێگیــر بــوو. لــە وڵاتــە یــەکگرتووەکانی ئــەمریکا لــە ژێــر

هۆکاری وەك پێداگرتن لـە سـەر بەرابـەری و ئـازادی، لاوازیـی مێـژووی پاشـایەتی، ئەشرافـی و فیۆدالّی و هۆکاری دیکـە، کۆمـەڵی مـەدەنی بـە باشـی شـنیا و دیـموکراسی لیبـرالّی لـە سەر ئەو بنەمایە گوڵی کرد.

جۆری کۆمەڵی مەدەنیش بـە سـەرەنج دان بـە ئیـدئیۆلۆژی سیاسـی تایبـەت، کـە لـە هـەر کاتێکـدا بـە سـەر دەوڵەتـدا زاڵـە گۆڕانکـاری بـە خۆیـەوە بـینی و لـە ئاکامـدا لـە سـەر ناسـنامەی دیـموکراسی جـێ پەنـجەی دانـا. ئیـدئیۆلۆژی و دەوڵـەتی لیبـرالّ زیـاترین بـەرەی تێکۆشـانیان بـۆ کۆمـەڵی مـەدەنی کـردەوە. لەگـەڵ قـەیران و سـەرەولێژ بـوونی لیبـرالیزم و دەوڵـەتی بچـکۆلە و بـێ بەرپرسـایەتی لـە کۆتـایی سـەدەی نـۆزدە و لەگـەڵ سەرهەڵدانی بیـری دەوڵـەتی بـەرپرس لـە بـاری کۆمەڵایـەتی و ئـابووری و پێویسـتیی دەست تێوەردانی دەوڵـەت، کۆمـەڵی مـەدەنی حاڵـەتی تەسکتـری بـە خۆیـەوە گـرت و دیـموکراسی سـیمایەکی نـوێی بـە خۆیـەوە گـرت. لەگـەڵ پـەرەگرتنی سـنووری تێکۆشـانی دەوڵەتیـدا، مـەودای سـەربەخۆیی تێکۆشـانی دامـەزراوەکانی کۆمـەڵی مـەدەنی بـە هـەمان رادە تەسکتـر بووەوە.

دامەزراوە بـوونی دەوڵـەتی خێرومـەن لـە رۆژئـاوا دوای شـەڕی جیهـانی دووەم، لـەم بـوارەدا بەرتەسـکی دروسـت کـرد. بـەلاّم لادان بـۆ ئیـدئیۆلۆژی نیولیبـرالیزم و پێـداگرتن لـە سـەر دەوڵـەتی بچـووك لـە دەیـەی ١٩٨٠ ژیـانێکی نـوێی بـۆ پـەرەگرتنی دامـەزراوە و رێکخـراوی کۆمەڵی مـەدەنی دەسـتی پێکـردووە هـەر چـۆنیکی بـێ, بازسـازی پەیوەنـدیی نێـوان دەوڵـەت و کۆمـەڵی مـەدەنی بـە مانـای دیسـان ناسـاندنی سـنووری دەسـەلاّت و خـەباتی دەوڵـەت و گۆڕانگـاری لـە جـۆر و بیچـمی دیـموکراسی دایـە. لـەم پەنـجەرەوە دەور و خـەباتی کۆمـەڵی مەدەنی، یـەکێك لـە پێوانـە ئەساسـییەکانی پۆلیـن کردنـی رژێـمگەلی سیاسـی بـە گشـتی و دیـموکراسی بـە تایبەتییـە. جیـا کردنـەوەی رژێمگـەلی دیـموکراتیك، شـێوە دیـموکراتیك، دەسەلاّتـخواز، تۆتالیتـار، فاشیسـتی و هتـد بـە پێـی پێوانـەی خـەبات و توانـایی کۆمـەڵی مـەدەنی و پەیوەنـدی لەگـەڵ دەزگـای هێـزی دەوڵەتـدا ئەنـدازە دەگیـرێ. جیـا کردنـەوەی دیـموکراسی لیبـرال، کۆمەڵایـەتی، خێرومـەن، ئەنـجومەنی و هتـد و هـەر وەها بە پێی مەودا و شکڵ و خەباتی کۆمەڵی مەدەنی دەناسێنرێ.

لە لێکدانەوەی تەسکتر لە پەیوەندیی دیموکراسی و کۆمەڵی مەدەنی، لە سەر گرینگی ئەنجومەنگەلی کۆمەڵایەتی وەك توخمەکانی پێکهێنەری کۆمەڵی مەدەنی لە پێگەیشتن و سەقامگیریی دیموکراسیدا پێداگیراوە. ئەنجومەنەکان ئەو دامەزراوانەن کە هاووڵاتی لە کۆمەڵگای نۆژەندا بۆ سەر خستنی حەز و ئامانجی هاوبەش دروستیان دەکەن. دیموکراسی بە بێ تۆڕێکی بەربڵاوی ئەنجومەنە کۆمەڵایەتییەکان لە بنەڕەتدا نامومکینە. هەرچی بنەڕەتی ئەنجومەنە کۆمەڵایەتییەکان پەرەگرتووتر و چڕتر بێ، دیموکراسی پێگەیشتووتر دەبێ. لەم روانگەیەوە هەندێ لە نووسەران، ئەنجومەنەکان بە ئەسڵی رێکخەری سیستەمی دیموکراتیك لە قەڵەم ئەدەن. بەم حاڵەیشەوە هەندێ لە لایەنگرانی دیموکراسی، فرە بوونی کۆمەڵ و ئەنجومەنەکان بە مەترسی بۆ سەر یەکیەتی سیاسی کۆمەڵگا دادەنێن. بە گشتی لایەنگرانی دیموکراسی ژاکوپنی و رۆسۆیی سەبارەت بە فرەبوونی دامەزراوە و ئەنجومەنی مەدەنی رەشبین بوونە و ئەمانەیان بە رێگر لەبەردەم جێگیربوونی ئیرادەی گشتی داناوە. بە رای ئەوان ئەنجومەن و یەکیەتییەکان بە پشتیوانی لە قازانجی تایبەتی خۆیان، چاکەی مەدەنی و وەفاداری بۆ دەوڵەت، وەك نوێنەری مەسڵەحەتی گشتی لاواز دەکەن و وەفاداری و ئەرکی تایبەت بە خۆیان دروست دەکەن. لە لایەکی ترەوە لایەنگرانی دیموکراسی لیبرال بە پێ داگرتن لە سەر ئیحتمالی سەرهەڵدانی زۆرەملی زۆرینە، لە فرەخوازی و ئەنجومەنگەلی مەدەنی وەك بنەمای دیموکراسی بەرنگاریان کردووە. بە رای ئەوان ئەم ئەنجومەنگەلە تەواوکەر و تەنانەت جێخۆشکەری کردەوەی دامەزراوە رەسمییە دیموکراتیکەکانی وەك مەجلیسی یاسادانان و ئەحزابن. سیستەمی فرەحیزبی بە بێ کۆمەڵگای تێکۆشەر و ئەنجومەنی کۆمەڵایەتی، بۆ بیر لێ کردنەوەش نابێ. وەك دەزانین لایەنگرانی دیموکراسی لیبراڵ و کۆمەڵی مەدەنی، بیرمەندانی وەك جیمز مادیسون، تۆکڤێل و جان ئیستوارت میل ئاماژەیان بە مەترسی ئیستبدادی زۆرینە کردووە. تۆکڤێل پێی وابوو کە ئەنجومەنەکان پارێزەری ئازادی و فرەڕەنگی لە دیموکراسی خەڵکی دان.

نەزەریەکانی لایەنگری دەوری ئەنجومەنە مەدەنییەکان وەك بنەمای دیموکراسی لە سەرەتای سەدەی بیستدا زۆر پەرەیان ئەستاند، بەڵام لە دەیەکانی دواتردا لە بەر پەرەگرتنی دەوڵەتی خێرومەن، لە کزییان دا، گەرچی جارێکی تر لە کۆتایی سەدەی بیستدا گەشەیان کردەوە. لەم روانگەیەوە، ئەنجومەنەکان لە باتی دەوڵەت، کرۆکی ئەسڵی ژیان و کۆمەڵگای دیموکراتیك دروست ئەکەن، لە کاتێکدا لە بۆچوونەکانی لیبراڵی کۆندا، بە بەراورد لەگەڵ دەوڵەت گرینگیان کەمتر بوو.

ئەنجومەنخوازان چەمکی دەوڵەت وەك سامانداری کۆمەڵگای دیموکراتیك وەرناگرن. بە رای ئەوان وەرگرتنی دەوڵەت لەگەڵ چەمکی ئازادی لە بیری لیبراڵیدا دژایەتی لێ دەکەوێتەوە. دیارە ئەوان هەبوونی جۆرێك سیستەمی سیاسی نا مەرکەزی و تەسك وەردەگرن، بەڵام ئەنجومەنەکان ئەبێ کاروباری کۆمەلایەتی هەڵسوڕێنن و مافی خۆ بەڕێوە بردنیان هەبێ. دەوڵەت تەنیا ئەبێ ئەو یاسا و نەزمە کە ئەنجومەنەکان بۆ خۆیان ناتوانن داییمەرزێنن، دابینی بکەن. گەر دەوڵەت لەمە زیاتر دەوری پێ بدرێ، بە مەترسی بۆ سەر ژیانی ئەنجومەنە مەدەنییەکان دێتە ئەژمار. بە رای ئەوان ئەنجومەنەکان بە مۆڵەتی دەوڵەت هەبوونیان نییە، بەڵکو ئەم مۆڵەتە لە زاتی خۆیاندایە. پێویستیی پاراستنی نەزم و یاسا تەنیا دەوڵەتێکی بچووك و لانی کەمە.

روانگەکانی ئەنجومەنخواز لە درێژەی سەدەی بیستدا، نەیانتوانی لەگەڵ ئیدئیۆلۆژییەکانی لیبرالیزم و سوسیالیزم بەربەرەکانێ بکەن و لە ئاکامدا لە کۆتایی سەدەی بیستدا لە پەل و پۆ کەوتن. ئەنجومەنخوازان، خوازیاری کزی و لاوازی دەوڵەت و لامەرکەزیی سیاسی بوون، لە کاتێکدا لە درێژەی سەدەی بیستدا چێ کردنی دەوڵەتی بەهێز بۆ بەرەنگاری دەرەکی و پێشکەوتنی ناوخۆ بە شتێکی پێویست ئەزانرا. دەوڵەتی خێرومەن خۆی یەکیك لە رواڵەتە بەرچاوەکانی دەوڵەتی بەهێز بوو، بۆیە ئەنجومەنەکانی کۆمەڵی مەدەنی دەورێکی گرینگ بەڵام پلەدوویان لە سیستەمی دیموکراتیکدا پێ درا. لیبرالیزم دەوری سەرەکی بۆ ئەنجومەنگەلی کۆمەڵی مەدەنی پەسەند نەدەکرد. بەڵام لە کۆتایی دەیەی ١٩٧٠دا، پێ داگرتن لە سەر دەوڵەتی گەورە، بووروکراسی و دەست تێوەردانی حکوومەت لە ژیانی کۆمەلایەتی و ئابووری، لەگەڵ پەرە

گـرتنی ئیـدیۆلۆژی نیولیبـــرالیزم لــە کزیـدا. لــە بــاری نێونەتەوەییـــەوە، جیهــانی بــوونی بازرگانی و بزاڤـە ماڵییـەکان، دەسـەڵاتی دەوڵـەتیان لـە بـەڕێوەبردنی ئابووریـدا کـەم کـردووە. بـە کۆتـایی هـاتنی شـەڕی سـارد، پاسـاو دانـی کۆکردنـەوەی هێـزی لەشـکری و ئـابووری دەوڵەت کـاڵ بـوەوە. هـەر وەهـا لـە بـاری ئابووریـەوە تیۆریـەکان لـە سـەر تایبەتـمەندیی روو لـە خێـری ناوەنـدی نێوەنـــجی و بچـکۆلەی ئـابووری پێیـان دادەگـرت. بەگشـتی لەسـەر دەوری ئەنـــجومەنە مەدەنییـــەکان لـــە جێگرکردنـــی دیـــموکراسیدا بـــە مانـــاییێکی تـــەواوتر، زیـــاتر پێدادەگیـرا.

٣-٥. زەمینەگەلی فەرهەنگی و کولتووری سیاسی

هەنـدێ لـە نووسـەران دیـموکراسی وەك كۆمـەڵێك روانـین، بـە بەشـێك لـە کولتـووری سیاسی لە قەڵـەم ئـەدەن. کولتـووری سیاسـی, کۆمـەڵی روانیـــن و بایەخـە، کـە بـە ڕەوەنـد و ژیانی سیاسی, سامان دەبەخشێ. باسی فەرهـەنگی سیاسـی لـە سـەدەی بیسـتدا بـە تایبـەت لــە پەیوەنـدی لەگــەڵ زەمینــە فەرهەنگییــەکانی دیـــموکراسیدا هاتــە بــەرباس. پرســیاری سـەرەکی ئەمـە بـوو چ جـۆرە فەرهـەنگێکی سیاسـی بـۆ پـەرەگرتنی دیـموکراسی بـە پیتـە؟ پرسـیاری لاوەکـی ئەمەیـە کـە کـام زەمینـەی کۆمەڵایـەتی و ئـابووری و مێـژوویی، هـۆی پێگەیشـتنی خـودی فەرهـەنگی سیاسـی دیـموکراتیکە. شـێوە روانـینی بـاوی هـەر فەرهەنگێکی سیاسیی، کـەم تـا زۆر شـێوە کـردەوەی دەسـەڵاتی دەوڵـەت نیشـان ئـەدات، بۆیـە دەکـرێ فەرهـەنگی سیاسـی وەك فەرهـەنگی گشـتی بکـرێ بـە دوو بەشـەوە: فـەرەنگی سیاسیی ئارمـانی و فەرهـەنگی سیاسـیی راسـتی. بـەم حاڵەیشـەوە مەبەسـت لـە فەرهـەنگی سیاسـی لـە باسـکردنی دیموکراسـیگەلی ئـەمڕۆ, هـەمان کولتـووری سیاسـی واقیعییـە. هەنـدێ لـە نووسـەرانی دیکـە خـودی فەرهـەنگی سیاسـیان کـردووە بـە دوو بەشـەوە، فەرهـەنگی سیاسـیی گروپـی بـژاردەی کاربەدەسـتان و دووەم فەرهـەنگی سیاسـیی خـەڵکی. باس کردن لە پەیوەندیی ئەم دوو فەرهەنگە لە باسی دیـموکراسیدا ئێجگار گرینگە.

به دەلیلی جۆراوجۆ رەنگە لە نێوان ئەم دوو فەرهەنگەدا ناکۆکی پێش بێت. رەنگە گرووپی بژاردە لە باری هۆگری بۆ دیموکراسی بە بەراورد لە خەڵك دواکەوتووتربن (وەك ئەوەی کە لە رژێمە سوننەتییەکاندا بینراوە) یان پێشکەوتووتربن (وەك ئەوەی کە لە رژێمە نوێخوازەکاندا دەبینرێ). هەر چۆنێکی بێ کەلێنی نێوان ئەم دوو بەشە فەرهەنگییە شتێکی هەتاهەتایی نییە.

نووسەرانی پێشوو کاتێك باسیان لە چاکەی سیاسی وەك پشتیوانی دیموکراسی، دەکرد لە راستیدا مەبەستیان فەرهەنگی سیاسیی دیموکراتیك بوو. هەندێ لە نووسەران فەرهەنگێکی ئەوتۆیان لە راستیدا بە هەل و مەرجی ژیانی چینیکی تایبەتی (وەك چینی نێوەنجی، چینی بازرگانی و هتد) دەزانی و ئەم شتەیان بۆ هەموو خەڵك بە راست نەدەزانی. بە پەرەگرتنی زانستی مرۆڤناسی, فەرهەنگی دوای شەڕی دووەمی جیهان، لێکۆڵینەوە لەسەر فەرهەنگی سیاسیی قەوم و نەتەوەکان بە گشتی پەرەی سەند. هەندێ لەم لێکۆڵینەوانە بۆ ناسینی خوو وخدە و تایبەتمەندیی نەتەوەکان تەرخان کرا بوون. نووسەرانی جیاواز باسیان لە سیماو خووی نەتەوەیی ئەمریکایی، رووسی، ژاپۆنی و ئەڵمانی کرد و لە نێوان ئەم خووە و دیموکراسی, یان دیکتاتۆری پەیوەندیان دۆزیەوە. خووی نەتەوەیی بە تایبەت بە پێی رەوەندی کۆمەڵوەرگیری سەرەتایی لە بنەماڵەدا دەناسێنرێ. لەم روانگەیەوە پەیوەندی نێوان کۆمەڵوەرگیری لە بنەماڵە و دیموکراسیدا بەر چەقی سەرەنجەکان کەوت. لەم روانگەیەوە ئەو روانییانە کە رەهەند و روانینی کۆمەڵوەرگیری سەرەتایی دروست دەکەن وەك بڕوا بەوانی تر یا بڕوا پێ نەکردنیان، هەستی باوەڕ بە خۆ و سەربەخۆیی تاك، چاوەڕوانی لەوانی دیکە.. هتد لە سەر روانین و کردەوەی سیاسی کاریگەرن. رەهەندی دواتری کۆمەڵوەرگیری وەك فێرکاریی گشتی و سیاسی، هەستی پیشەیی و هتد, رەنگە روانینی رەوەندی کۆمەڵوەرگیری سەرەتایی سەقامگیر بکەن, یان دژی ببنەوە. لە روانگەی خاوەنڕایانەوە سەبارەت بە بنەماڵە وتراوە، جۆری بنەڕەتی دەسەڵاتی باو لە بنەماڵەدا، لە سەر روانینی باش, یان خراپ سەبارەت بە بەشداری، رکەبەری و دیموکراسی کاریگەرە. زۆر جار سێ جۆر ستراکتۆری دەسەلات لە بنەماڵەدا جیا دەکرێتەوە.

١- دابەشکردنی دەسەڵات لە نێو ئەندامانـدا، یـان کۆنەبوونـەوەی دەسـەڵات لـە دەسـتی یەك کەسدا بە تایبەت باوك.

٢- کۆ کردنەوەی دەسەڵات لە دەستی باوکدا لەگەڵ پەیوەندی گەرم و دلۆڤانانە

٣- کۆکردنەوەی دەسەڵات لەگەڵ دیسیپلینی توند و تەمیێ کردن و لێداندا.

هەنـدێ لێکۆڵینـەوە نیشـاندنی داوە کـە بـاوك لـە بنەماڵەگـەلی رووسـدا تـەنیا ئـەو کاتـە تـەمیێ کـردن نیشـان دەدەن، لەگـەڵ منداڵـەکانی خۆیانـدا کایـە ناکـەن، منـاڵان مافـی شـەڕ کردنیـان نییـە و پێویسـتە هـەموو ناکۆکییـەکانیان بـخەنە بـەر دەسـتی باوکیانـەوە. بـە پێـی هەمان لێکۆڵینـەوە هـەل و مـەرج لـە بنەماڵـە ئامریکاییەکانـدا ڕێـك بـە پێچـەوانەیە. بـە پێـی توێژینەوەیـەکی دیکـە فەرهـەنگی خـەڵکی باشـووری ئیتالیـا کـە خـاکی مافـیایە، تـەوەرەی لـە سـەر بنەماڵەیـە، بـەم مانایـە کـە پەیوەنـدیی پێکـەوە بـوون و بـاوەڕ و پشـتیوانی لـە نێـو هـەر بنەماڵەیەکدا بە هێـزە، بـەڵام بنەماڵـەکان سـەبارەت بـە یەکتـری رەش بیـن و بـێ بـاوەڕن. هـەر ئەمـەش یـەکێك لـە گرێکـانی بـەردەم بەشـداری لـە ژیـانی گشـتی دایـە. هەنـدێ لێکۆڵینـەوە لەمەڕ فەرهـەنگی سیاسـی لـە وڵاتـە ئاسـیاییەکاندا دەری خسـتووە کـە لـە بنەماڵـەی خـەڵکانی ئاسیادا ئاکاری بـاوك و دایـك لـە نێـوان حـەزی رەهـا و قـینی رەهـا لـە هـات و چـۆدایە و منـداڵ بەم ئاکامە دەگات کە سەیتەرەی نییـە لـە سـەر ئاکـاری کەسـانی تـر بـە سـەر خۆیـدا. کـە وابـوو دنیـا لـە بـەر چـاوی, ناعـەقڵانی، ناوەسـتا و بـێ بـاوەڕ دەنوێنـێ و تـەنیا ڕێگـای دابیــن کردنـی ئاسـایش، بەرفـەرمانی کوێرانـەی باڵادەسـتان و سەرچـاوەکانی دەسـەڵاتە. منـداڵان زۆر جـار هەستی خۆیان سـەبارەت بـە بـاوك و دایـك, یـان بـۆ کۆمـەڵ و دەوڵـەت دەگۆزنـەوە و ئەمـەش بـۆ خـۆی یارمـەتی بـە پێگەیشـتن و بـەردەوامیی خـووی نەتـەوەیی ئـەدات. بـەڵام زۆری نەخایانـد کـە باسـی دڕدۆنگـی خـووی نەتـەوە کەوتـە بـەر رەخنـە و جێگـای بـۆ باسـی روونتـری فەرهـەنگی سیاسـی چـۆل کـرد و لـە ئاکامـدا زەمینـە بـۆ لێکۆڵینـەوە لەسـەر مانـای فەرهـەنگی رەفتـاری سیاسیی دیـموکراتیك خۆشتـر بوو.

لەم لێکۆڵینەوانەدا لـە بـاتی پـێ داگـرتن لـە سـەر رەهەنـدەکانی کۆمەڵوەرگیـری سـەرەتایی بـە تایبـەت بنەماڵـە، لـە سـەر رەهەنـدەکانی کۆمەڵوەرگیـری دواتـر و رەوەنـدی پەیوەندییـەکان لـە داڕشـتنی روانیـن و لایەنـەکان پـێ داگیـراوە. سـەرەڕای ئەمانـە شـێوەی شـکڵ گـرتنی فەرهەنگی سیاسی بە مانای تایبەتی وشـە لـە چـەقی سـەرنج دابـووە. لـەم نەریتـەدا، هەنـدێ لـە

نووسەران چەمکی «فەرهەنگی مەدەنی»یان بۆ بەیان کردنی تار و پۆ و بنەماکانی ئەسڵی فەرهەنگی سیاسیی دیموکراتیك داناوە. فەرهەنگی سیاسیی دیموکراتیك لەم روانگەیەوە بریتییە لە رێڕەوێ سەبارەت بە سیاسەت و حکوومەت کە پێویستی بە رادەیەکی زۆری زانیاریی سیاسی، هەستی سەربەخۆیی و توانایی تاکی، هەستی هاوکاری لەگەڵ کەسانی تر و هەستی بەشداری لە راوێژکردنی گشتیدا بێ. «فەرهەنگی مەدەنی» بەم مانایە لەگەڵ سەقامگیریی سیاسی و دیموکراسی خزمایەتییەکی مانادار پەیدات دەکات. هەندێ لە نووسەران ئەو فەرهەنگە سیاسییە بە پێت بۆ جێگیر بوونی دیموکراسی دەزانن کە یەکەم سەبارەت بە بیر و باوەڕی جیاواز ساناگیر بێ و دووەم باوەڕ بەوانی تری تێدا بەرجەستە بێ.

گابریل ئالموند و سیدنی وربا، کە دوو زانای سیاسی ئامریکایین, لە کتێبی بەناوبانگی خۆیاندا بە ناوی «فەرهەنگی مەدەنی ١٩٦٣» وتوویانە کە دیموکراسیی سەقامگیر، پێویستی بە هاوولاتی گەلی هەیە کە هەم خاوەنی فەرهەنگی هاوولاتی و هەم خاوەنی فەرهەنگی بەشداری بن، لە بەر ئەوەی یەکەمیان بەردی بناغەی هەستی فەرمانبەری و وفاداری بە حکوومەتە لە کاتێکدا دووەمیان بنەمای باوەڕی خەڵك بە بەشداری و رکەبەری لە ژیانی سیاسیدا دروست دەکات.

ئەم نووسەرانە جۆرەکانی فەرهەنگی سیاسی لە سەر دوو تەوەرە دابەش دەکەن: یەکەمیان لە سەر تەوەرەی لایەنگریی تاك سەبارەت بە سیستەمی سیاسی کە بریتین لە ١- تێڕوانینی تێگەیشتنی ٢- روانینی بایەخی ٣- روانینی هەستدار

دووەم لە سەر تەوەرەی لایەنگریەکان کە بریتین لە:

١- کەسایەتییە کاربەدەستەکان

٢- سیاسەتەکانی حکوومەت

٣- بنیادەکانی حکوومەتی

لەم روانگەیەوە هەرچی فەرهەنگی سیاسی تێگەیشتنی تر و سەر بە باسی گشتیتر بێت، زیاتر بۆ حاڵی دیموکراسی لە بارترە.

هەندێك لە نووسەرانی دیکە، فەرهەنگی سیاسیان لە کۆمەڵگای دیموکرات لەگەڵ کۆمەڵگای سوننەتی و نادیموکراتیك بەراورد کردووە. بە بۆچوونی ئەوان لە سیستەمگەلی دیموکراتیکدا، رەهەندە سەرەتاییەکانی کۆمەڵوەرگیری لە تاکدا، هەستی بڕوا بەوانی تر و

پەیوەندیی مرۆڤانی دروست دەکات بەڵام رەهەندەکانی دواتر لە دەقی ئەم بڕوا گشتییەدا، سەبارەت بە دامەزراوە سیاسییەکان هەستی رەشبینییان تێدا سەوز دەکات و پێویستی تەسک کردنەوەی دەسەڵات دەعاملێنن. لە بەرانبەردا لە فەرهەنگە سوننەتییەکاندا، رەهەندەکانی کۆمەڵوەرگیری سەرەتایی، هەستی بێباوەڕی سەبارەت بەوانی تر و پەیوەندییە مرۆڤەکانیان لە تاکدا دروست دەکەن. لە حاڵێکدا لە رەهەندی دواتردا لە تاک چاوەڕوانییان هەیە تا سەبارەت بە دامەزراوە و رێبەرانی سیاسی ئیمانی تەواویان هەبێ.

٣-٦. کەسایەتیی دیموکراتیک

هەندێ لە نووسەران کەمتر باسی زەمینە فەرهەنگییەکانی دیموکراسی دەکەن و زیاتر جەخت لە سەر کەسایەتیی دیموکراتیک دەکەنەوە. مەبەست لە کەسایەتیی دیموکراتیک لە رەوانناسی کۆمەڵایەتیدا، جۆرە کەسایەتییێکە کە بۆ بەشداری لە ژیانی گشتیدا بە پیتە و ژیانی سیاسی بە زەمینەی تێکۆشان لە نێوان تاکگەلی هاوشان دەزانێ. ئەو لە لایێك نایەوێت بە سەر ئەوانی تردا زاڵ بێت و لە لایێکی ترەوە لە هێزی کوێرانەی دەسەڵاتداران (کە دوو تایبەتمەندیی رەسەن و جمکانەی کەسایەتی دەسەڵاتخوازە) خۆی دەبوێرێ. شێوەی پێگەیشتنی کەسایەتیی دیموکراتیك، دیارە باسێکی ئەستەمە، بەڵام لەم بوارەدا پێك گەیشتنێك هەیە کە ئەم جۆرە کەسایەتییە تایبەتییە لە ناخی بنەڕەت و رەوەندە دیموکراتیکەکاندا پێرەوکە دەبێ و دواتر لە لایەن خۆیەوە لە سەر ئەم بنەڕەت و رەوەندانە کاریگەری دەبێ. لەم روانگەیەوە، کەسایەتیی دیموکراتیك وەك رەوانناسی کۆمەڵایەتی چاوی لە تایبەتمەندییەکانی زاتی تاك نییە بەڵکو ئەم کەسایەتییە بە بەهرەی رەوەندگەلی ئاڵۆزی کۆمەڵوەرگیری دەزانێ و پێی وایە هۆکاری رەنگاوڕەنگ بە تایبەت جۆری بنەڕەتی دەسەڵاتی سیاسی دەورێکی بەرچاوی هەیە. وەك ئاماژەمان پێی کرد یەکەم کەس کە باسی چەمکی کەسایەتیی دیموکراتیکی لە حکوومەت و سیاسەتدا کرد، هارولد لاسول بووە, لاسول پێی وابوو کەسایەتیی دیموکراتیك خاوەنی چوار تایبەتمەندییە:

١- یەکەم کراوە بوون و کۆمەڵایەتی بوون و لە ئاکامدا پەیوەندیی بەربڵاو لەگەڵ کەسانی دیکەدا.

٢- پێشخستنی ئەو بایەخ و نیازانەی کە جێی پەسن و سەرنجی کەسانی دیکەن.
٣- بڕوا بە سروشتی باشی بنەڕەتی مرۆڤەکان لەگەڵ بڕوا بە خۆبووندا.
٤- ڕۆچوونی ئەم سێ تایبەتییە بۆ ناخودئاگای تاك.

بە بڕوای لاسول کۆمەڵگای دیموکراتیك پێویستی بە کەسایەتیی دیموکراتیکە و لە نێوان ئەم دووەدا پەیوەندی بەرانبەر هەیە. نووسەرانی جیاواز لە نێوان تایبەتمەندیی کەسایەتی و بەشداری لە ژیانی سیاسیدا پەیوەندی نزیکیان دۆزیوەتەوە. تایبەتمەندیی، کۆمەڵایەتی بوون، دەرەوەخوازی٢، گەش بینی، باوەڕ بە خۆ بوون، هەستی سەربەخۆیی و هانی کەم بۆ دەسەڵاتخوازی و پاوانخوازی، لەگەڵ بەشداری لە ژیانی سیاسی گرێدراویان نزیك بووە.

لە بەرانبەر کەسایەتیی دیموکراتیکدا، باس لە کەسایەتیی دەسەڵاتخواز کراوە. ڕەوانناسیی کۆمەڵایەتی ئەم کەسایەتییەی وەك زەمینەی ڕەوانناسی سیستمگەلی نادیموکراتیك و بەسراو لێك داوەتەوە. ئەم چەمکە باس لە کۆمەڵێك تایبەتمەندیی کەسایەتی وەك خۆ بە دەستەوە دەر لە بەرانبەر دەسەڵاتی سەرتر، زۆر وتن بە ژێردەستان و ئەو هەستەی کە لەگەڵ ئەوانی تردا بەرانبەر نییە «هەستی سەرتر بوون یا خوارتر بوون» ئاماژە کراوە. بە پێی لێکۆڵینەوەی کلاسیکیی ئادرنۆ لە کتێبی کەسایەتیی دەسەڵاتخواز (١٩٥٠) ، کەسایەتیی دەسەڵاتخواز لە ئەساسدا کەسایەتییێکی لاواز و بەسراوە و نائەمنە کە بۆ گەیشتن بە هەستی ئەمنییەت و دەسەڵات، دنیا بە خاوەن نەزم و ڕێك و پێکی دەزانی یان دەیەوێت ئەم نەزم و ڕێك و پێکیە دروست بکات. کەرەسەیێکی باو لە ڕەوانناسیی کۆمەڵایەتیدا بۆ هەڵسەنگاندنی دەسەڵاتخوازی، «پێوانەی فاشیسم»ە کە لە سەر ئەساسی تایبەتمەندییەکانی کەسایەتیی دەسەڵاتخواز دروست کراوە. بە پێی لێکۆڵینەوەکان، ئەو کەسانەی کە پلەی بەرزتر لە سەر ئەم پێوانە بە دەست بێنن، بەشداریی دیموکراتانەی کەمتر لە خۆیان نیشان دەدەن. کەسایەتیی دەسەڵاتخواز، خوازیاری کۆمەڵێکی پۆلێنکراو و ڕێك و پێکە کە لەگەڵ چەمکی کۆمەڵگای کراوە و دیموکراتیدا خزمایەتییەکی ئەوتۆی نییە.

٢- بـرون گـرایـی

بەشی چوارەم

بنەماکانی حکوومەتی دیموکراتیك

]

بنەماکانی حکوومەتی دیموکراتیک

لەم وتارەدا دەکەوینە لێکدانەوەی بنەماکانی حکوومەتی دیموکراتیک لە دیموکراسیی هاوچەرخدا کە بە دیموکراسیی ناڕاستەوخۆ ناسراون و لەسەر پرەنسیپی نوێنەرایەتی و پارلەمانتاریزم چێ کراون. گرینگترین باسە گشتییەکانی حکوومەتی دیموکراتیک وەك ئازادیی مەدەنی و سیاسی، کۆماری بوون، پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵات بۆ پێشگیری لە ئیستبداد و کۆبوونەوەی هێز، پارلەمانتاریزم، بژاڤی دروست بوونی حکوومەت لە دیموکراسیدا، بژاڤی بڕیاردانی سیاسی و بەرپرسایەتیی کاربەدەستانی حکوومەتی لە بەرانبەر خەڵکدا هەموو لە چوارچێوەی چەمکی بنەمای حکوومەت لە دیموکراسییگەلدا دێن بەرباس.

٤-١. مافی مەدەنی

دیموکراسی لە ئەساسدا پێبەندە لە سەر پێناسەکردنی کۆمەڵێك مافی مەدەنی بۆ هاووڵاتیان، مافی مەدەنی, مافێکە کە هاووڵاتیان بە پێی یاسای ئەساسی و یاسای دیکەش لێی بەهرەمەندن, چەکی مافی مەدەنی لە چاوەڕۆخەی مرۆڤدا بەمانای گشتیی خۆیان, بەکاردێت.

مافی مرۆڤ هەر وەك لە باسە گشتییەکاندا دیتمان، مافێکە کە هەر کەس بە حوکمی ئەوەی کە مرۆڤە، لێی بەهرەمەندە. وەکو پاراستنی گیان، مافی ژیان، مافی دارایی و هتد. بەیاننامەی مافی مرۆڤ کە لە ساڵی ١٩٤٨ لە لایان رێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکانەوە بلاو کرایەوە، سەرچاوەی گەلێك مافی گرینگە.

بێگومان مافی مرۆڤ بنەمای مافی مەدەنیی هاووڵاتیانە. بەڵام مافی مەدەنی، هەم لە یاسای نێوخۆییدا بە وردی باس دەکرێ و هەم بە شێوەی تایبەتی چاوەدێریی پەیوەندیی نێوان خەڵك, یان هاووڵاتیان و حکوومەتن، بۆ وێنە وەك ئازادی دروست کردنی ئەنجومەن و کۆمەڵە و بەڕێخستنی رێپێوان بە مەبەستی فشار خستنە سەر

حکومەت بۆ پێ ڕاگەیشتن بە سکاڵاو شکایەت و دەنگ هەڵبڕینی خەڵك, یان بە مەبەستی دژایەتی لەگەڵ سیاسەتی حکومەتدا. بەیەکێك لە ماف و ئازادییە ئەسڵییەکان لە دیموکراسیدا لە قەڵەم دەدرێ و دیارە یاسای ئەساسی پێ لە سەر گرنگیی دادەنێت. یەکەمین چاکسازیی یاسای ئەساسیی ئەمریکا (١٧٩١) ئازادیی ئەنجومەن و کۆمەڵەی لە پەنای ئازادیی بەیان و بڵاوکردنەوەی بیروڕا، بە مافی ئەساسیی تاك لە قەڵەمدا. یاسای ئەساسی زۆر لە دیموکراسیگەل دواتر چاویان لەم چاکسازییە کرد. هەر وەها گەلێك بەیاننامە و پەیماننامەی نێونەتەوەیی وەك بەیاننامەی جیهانی مافی مرۆڤ، پەیماننامەی نێونەتەوەیی مافی مەدەنی و سیاسی و هتد پێیان لە سەر مافی ئەنجومەن و کۆمەڵە داگرت، دیارە زۆرتری ئەم پێداگرتنانە لە سەر سروشتی ئاشتیخوازی و یاسایی ئەم کۆمەڵانە بوو. بەم حاڵێشەوە لێبوردەیی و ساناگیری سەبارەت بە ئەنجومەن و کۆمەڵەگەل جیاوازی هەیە. لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا، دەربڕینی بێزاری و وەزمان هێنانی قسەی «ترسێنەر» تا ئەو کاتەی بۆ کردەوەی نایاسایی نەگۆڕاوە، ئازادە. لە کاتێکدا لە زۆربەی وڵاتان جووڵانەوەی ئەوتۆ قەدەغەیە. دەوڵەتی بەریتانیا لە ساڵی ١٩٨٦ لە بەر نیگەرانی لە بەرز بوونەوەی ئەژماری کۆبوونەوە و ڕێپێوان، وەك هێزی شاراوەی ترسێنەر، یاساییێکی بە ناوی یاسای نەزمی گشتی پەسەند کرد و لەم بارەوە تەسك کردنەوەی لە بەر چاو گرت.

ئازادیی بەیان, بە گرنگترین مافی مەدەنی و سیاسی لە دیموکراسی گەلی ئەمڕۆدا حێساب دەکرێ. بە وتەیەکی دیکە ئازادیی بەیان یەعنی ئازادیی پەیوەندی بە شێوەی قسە کردن و نووسین لە نێو هاووڵاتیاندا. ئەم پەیوەندییە لەوانەیە لە ڕێگای ڕۆژنامە، کتێب و بڵاوکەرەوە جێبەجێ بکرێ. بەم پێیە لە دیموکراسیدا، فەرهەنگ و هونەر و ئەدەبیات، مەیدانی ئازادیی بەیانە و بە دوورە لە سەیتەرەی دەسەڵاتی دەوڵەتی. ئازادیی بەیان هەر وەها پێویستی بە ئازادی و ئیختیار هەیە لە ڕەفتار نواندن و لەبەر دەست دابوونی کەرەستەکاندا. ئازادیی بەیان, ئەساسی جۆرێکی تر لە بیرکردنەوەیە کە ئەویش یەکێك لە بنەماکانی شێوەی ژیانی دیموکراتیك دروست دەکات. لەم شێوە ژیانەدا، ئەوانەی جۆرێکی تر بیر دەکەنەوە ناکرێت بە تاوانی بیروڕای جیاواز و دژ بە

حکوومەت بخرێنە ژێر ئازار و ئەشکەنجەوە. بە گشتی ئازادیی بەیان دەبێتە هۆی گەشەی بیر و توانایی هاوولاتیان لە بەشداریکردن لە ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتیدا، هەر وەها ئازادیی بەیان, دەست پێڕاگەیشتن بەو بۆچوونانە کە لە راستیەوە نزیکترن، هاسان دەکاتەوە. هەروەها پێشگیری لە کەڵەگایی سیاسی و پاوانی دەسەلات, دەکات. بە هۆی رەخنە گرتنەوە، یارمەتی بە دروست بوونی کۆمەڵگای کراوە دەدات و توانایی هاوولاتیان بۆ هەڵبژاردنی هێلی جیاجیا، کە شێوەی رۆژانەی ژیانی دیموکراتین، بەرز دەکاتەوە. بنەمای ئەسڵی کۆمەڵگای مەدەنی و سنووری گشتیی ئازاد، هەمان ئازادیی بەیانە. چەمکی هاوولاتی بە بێ ئازادیی بەیان شتێکی نامومکینە. وەك ئاماژەی پێ کرا لە روانگەی ئەرەستووەوە، ژێر بێژی و بەیان, تایبەتمەندیی پرەنسیپی مرۆڤ بوونە، لە سیستمگەلی زۆرەملیدا مرۆڤ دەکرێنە حەیوانێکی بەستەزمان، بەلام لە پۆلیتیدا، سیاسەت بە مانای پەیوەندیی یەکسان لە نێوان کەسانێکە کە بیر دەکەنەوە و قسان دەکەن. بۆیە چاکەی سیاسی بە بێ ئازادیی بەیان نامومکینە. جان میلتون نووسەری سەدەی هەڤدە و یەکەمین پارێزەری گەورەی ئازادیی بەیان، پێی وابوو کە ئەو چاکانەی کە لە رێگای ئازادیی بەیان و بە شێوەی ئازادانە وەدەست نەهاتبن، شایانی نێوی ئەوتۆ نین.

گرنگترین مافی مەدەنی و سیاسی لە دیموکراسییەکانی ئەمڕۆدا مافی دەنگدانە. مافی دەنگدان دەبێ گشتی، یەکسان، نهێنی و راستەوخۆ بێ. ئەم تایبەتمەندیانە چوار پرەنسیپی بنەڕەتی مافی دەنگدان لە دیموکراسیی ئەمڕۆدا بە حیساب دێن. مەبەست لە گشتی بوونی دەنگدان ئەمەیە کە هەموو هاوولاتیانی یەك ولات بە چاوپۆشی لە نەتەوە، جنس، زمان، ئایین، خوێندەواری، دارایی، دۆخی چینایەتی، بیروڕای سیاسی و ئیدلۆژی و هتد، مافی دەنگدانیان هەیە. بەم حاڵەیشەوە دیاری کردنی خەت و نیشانی وەك، تەمەنی دیاریکراو، هاوولاتی بوون، دانیشتوو بوون، هاوولاتیەتی، لەشساخی دەروونی و نەبوونی پێشینەی داد، بەپێچەوانەی پرەنسیپی گشتی دەنگدان نییە. مەبەست لە پرەنسیپی یەکسانی لە مافی دەنگداندا ئەمەیە کە بایەخی دەنگی هاوولاتیان یەکسانە. بە جۆرێکی دیکە ناکرێت دەنگی خەڵکی لە سەر ئەساسی قورسی و گرینگی ئابووری، فێرکاری، بیروباوەڕ، رەگەزی، چینایەتی و جنسی

پێوانە بکرێ و جیاوازی لە نێوانیانـدا دابنـرێ و نرخـی کەمتــر, یـا زیاتریـان پـێ بـدرێ. بـەم پێیە ناکرێت بۆ چینێکی تایبـەت, ژمـارەییەکی تایبـەت نوێنـەر لەبەرچـاو بگیــرێ. بـە پێـی پرەنسیپی نهێنی بوون، دەنگـی تاکگـەل بـە شـێوەی نهـێنی، بـە بـێ ئاگـاداری کەسـانی دیکـە و بـێ ئیمــزا دەخرێتــە ســندوقەوە. پرەنسـیپی چـوارەم بـەم مانایەیـە کـە دەنگـدەران، خۆیـان نوێنــەری خۆیــان هەڵدەبــژێرن، نــەك ئــەوەی بـێ ســەرەنج دان بـە دەنگـی ئــەوان نوێنــەریان بـۆ هەڵبژێرن.

٤-٢. پرەنسیپی نوێنەرایەتی

پرەنســیپی نوێنەرایــەتی, بنــەمای بەشــداریی ناڕاســتەوخۆی خەڵکــە لــە حکوومەتــدا لــە ڕێگــای نوێنــەرانی خۆیانــەوە. هەڵبــەت، لــە دیــموکراسییگەلدا، هــەموو کاربەدەســتان و کــارگێڕانی گشــتی لــە لایــەن خەڵکــەوە دیــاری نــاکرێن، بــەڵام ئەوانــەی کــە ڕاســتەوخۆ هەڵنابژێرین دەبێ لە لایـەن ئەوانـەوە کـە خـەڵك ڕاسـتەوخۆ هـەڵی بژاردوون، هەڵبـژێرێن. بـۆ وێنە لە ئـەمریکا کولێـژی هەڵبـژاردن هەیـە کـە سـەرۆك کۆمـار دیـاری دەکـات کـە خۆیـان لــە لایــەن خەڵکــەوە دیــاری دەکــرێن. ســەرۆك کۆمــاریش بــە هــاودەنگیی ئەنجومــەنی پــیران، هـــەموو کـــارگێڕان و کاربەدەســـتانی دەوڵـــەتی فـــێدراڵ دەســـت نیشـــان دەکـــات، لـــە حکومەتگـەلی بـە تـەواوی «کۆمـاری», یـان دیـموکراتیکدا، هـیچ پلـەیێك میراتـی و بـۆ هەمیشـە نییـە. بـەم پێیـە ئەنجومـەنێك وەك مەجلیسـی ئـەعیانی بـەریتانیا کـە هەنـدێ لـە ئەنـدامانی میـراتی و بـۆ هەمیشـە دادەنـرێن، جۆرێـك تەسـك کردنـەوە بـۆ دیــموکراسیی نوێنەرایەتی لـە قەڵـەم دەدرێـت. لـە دیــموکراسیی چـاخی باسـتاندا کـە لـە سـەر بەشـداریی ڕاســتەوخۆی هاووڵاتیــان دامــەزرابوو، نوێنەرایــەتی لــە کــارا نــەبوو. هەنــدێك لــە کاربەدەسـتانی سیاسـی بـە پێـی تیروپشـك دیـاری دەکـران و بـە شـێوەی سـووڕی, هێزیـان دەگرتـە دەست. بـەڵام لـە دیــموکراسیی ئەمڕۆژیـدا ئیمکـانی دیــموکراسیی ڕاسـتەوخۆ نییـە و بـەم پێیــە دامــەزراوە و پرەنســیپی نوێنەرایــەتی چاوپۆشــی لــێ ناکرێــت. پارلەمانــەکان ئەمڕۆکـە بـە گرینگتــرین دامــەزراوەی نوێنــەری خــەڵکی بـە حیسـاب دێـن و بـە تایبــەت

مەجلیسی یەکەم یەعنی مەجلیسی ئەسڵی کە هێزی یاسادانانی بەربلاوی هەیە. مەجلیسی دووەم بە تایبەت لە زەمینەی بڕیار وەرگرتنی ئابووریدا دەسەڵاتی کەمترە.

بۆ یەکەم جار، تۆماس هابز, فەیلەسووفی بەریتانی، چەمکی نوێنەرایەتی هێنایە ناوانەوە. بە رای ئەو حکوومەتی دامەزراو لە سەر شێوەی نوێنەرایەتی, حکوومەتێکە، کە لە سەر داخوازی خەڵك دامەزرا بێ، بە چاوپۆشی لەوەی کە سەڵتەنەتی و میراتی, یان خاوەنی مەجلیسی کارگێڕی بێت. بە رای هابز سەڵتەنەتی رەها وەکو نوێنەری خەڵك چاکتر دەتوانێ پارێزەری ئاشتی و ئاسایش و یاسا بێت. لە بەرانبەردا جۆن لۆك لە سەر ئەو بڕوایە بوو کە حکوومەتی دامەزراو لە سەر نوێنەرایەتی بە مانای تەواوی وشە, حکوومەتی مەجلیسێکە کە هەڵبژاردەی خەڵك بن و یاسادانانیان لە ئەستۆوەیە.

بەم حاڵەیشەوە جۆن لۆك پێی وابوو ئەگەر بەرپرسیی هێزی بەڕێوەبەر کەسێکی تاك و تەنیا بێت و لە مافی ڤیتۆ بەهرەمەند بێت دەتوانین بڵێین کە نوێنەری هەموو کۆمەڵگایە، دیارە بەو مەرجەی کە هەڵبژاردەی خەڵکی بێت. لە سیستەمی ئەمریکا کە بە شێوەی بەرچاو لە سەر بیری لۆك بناغەی دانراوە، سەرۆك کۆمار نوێنەری خەڵکە لە کاتێکدا کە کۆنگرەش وەك نوێنەری بەرژەوەندی و قازانجی تایبەتی کۆمەڵایەتی دەناسرێت. بە گشتی لە سیستمگەلی سەرۆکایەتی لە بەرانبەر سیستەمی پارلەمانیدا، سەرۆك کۆمار نوێنەری گەل و خەڵك بە حیساب دێت. لە سیستمگەلی دوو مەجلیسیدا مەجلیسی یەکەم زیاتر لە دووەم بە نوێنەری خەڵك دەزانرێت و مەجلیسی دووەم کەمتر لە ژێر چاوەدێریی خەڵکی دایە. دیموکراسیگەلی ئەمڕۆکە چەمکی هۆبزی نوێنەرایەتیی خەڵك لە لایان رێبەر یان حاکمی یەکتا و چەمکی کۆنتری نوێنەرایەتیی خەڵك لە لایان مەجلیسەوە تێکەڵ یەکتری کردووە. لە کاتێکدا هەندێك لە نووسەران، پرەنسیپی نوێنەرایەتییان وەك جێنشینی بێ ئەملا و ئەولا و هەرچەن نابەدڵی دیموکراسیی راستەوخۆ قبووڵ کردووە، هەندێکی ئەمەیان بە چاکتر و سەرتر لەم جۆرە دیموکراسییە زانیوە.

بناغە دارێژانی کۆماری ئەمریکا پێیان وابوو کە نوێنەرایەتی زەمینەی فێرکردنی سیاسیی خەڵك و سەرخستی باسە گشتیەکان پێك دێنێ، لە بەر ئەوەی نوێنەران، وەك

تـاقمێکی بـژاردەی هاووڵاتیـان بـە شـێوەی رێـك و پێکتـر و ژیرانـەتر دانیشتـن و هاوبیـری دەکـەن. خـەڵك تـەنیا مافـی هەڵبـژاردنی کاربەدەست و داوەری سیاسـییان هەیـە و توانـایی حکومەتی راستـەوخۆ بـە سـەر خۆیانـدا نییـە. بـەم حاڵەیشـەوە بـە رای ئـەوان، نوێنەرایـەتی تـەنیا دەسـتەبەری حکوومـەتی دڵخوازنییـە و مـەجلیسـی نوێنـەران رەنگـە لاریـی جۆراوجـۆری هـەبێ. بـەم پێیـە ئەمانـە لـە نێـوان مەجلیسـی پیـران و هێـزی دادوەری و هێـزی بەڕێوەبەریدا لەگـەڵ خـەڵك مـەودایان دانـاوە و ئیزنیـان پـێ داون تـا لـە کـاتی پێویستدا بـە کۆنتـرۆڵ و تەسـك کردنـەوەی مەجلیسـی نوێنـەران، هێـزی خـەڵکی پارسـەنگ بـدەن و کۆنتـرۆڵی بکەن. لـە بەرانبـەردا نووسـەری دیکـەی وەك رۆسـو رەخنـەیان لـە سـەر پرەنسـیپی نوێنەرایـەتی هـەبوو, بـە رای ئـەوان نوێنەرایـەتی مـەودا دەخاتـە نێـوان خـەڵك و نوێنەرانـەوە و لـە ئاکامـدا زۆر جـار لـە نێـوان هـۆگری و بـاوەڕی نوێنـەران و خەڵکـدا مـەودا دروست دەبێـت. بـەم حاڵـەوە، ئـەمڕۆ کـە بـە هـۆی پێشـکەوتنی تکنیکـی پێوەنـدیی گرتنـەوە، پێوەنـدیی نێـوان خـەڵك و حکوومـەت، تـەنیا بـە نوێنەرانـەوە نابەسـرێتەوە. خـەڵکی خۆیـان راستـەوخۆ بیـروڕای خۆیـان لـە ڕێگـای بیـروڕا دەربـڕین، وتوێـژی رادیـۆ - تەلـەفزیونی و کەرەسـەی دیکـەی پەیوەندییـەوە بـە حکوومـەت دەگەیـەنن. هەنـدێك تەنانـەت وتوویانـە کـە تەلـەفزیۆن, دیـموکراسیی ناڕاسـتەوخۆی ئـەمریکای بـۆ دیـموکراسیی راسـتەوخۆی شـێوە ئەتینایی گۆڕیوە.

٤-٣. حکوومەتی کۆماری

لـە بیـرۆکەی سیاسـیی قەدیـمدا, چـەمکی حکوومـەتی کۆمـاری لـە بەرانبـەر حکوومـەتی پادشـایەتیدا بـە کـار دەهـات. کۆمـار بـەم مانایـە، حکوومـەتێکی ئـازادبوو کـە تیایدا خـەڵکی بـە دوور لـە هێـزی زۆرەملـی کاروبـاری شـار و وڵاتـی خۆیـان رادەپەڕانـد. بـەم پێیـە نـەك ملکـی تایبـەتیی شـا، بـەڵکو کاروپیشـەی گشـتی «Res publica» خـەڵك بوو. شێوەی سـەرەتایی کۆمـاری, هـەمان دەوڵەتشاری یۆنـانی بـوو کـە تیایـدا هاووڵاتیـان بـە سـەر خویانـدا حکووومـەتیان دەکـرد. ئـەزموونی زیـاتری حکوومـەتی کۆمـاری، لـە کۆمـاری

ڕۆمدا سەری هەڵدا. کۆمار لەو وڵاتەدا بە مەبەستی بەرانبەرکێ لەگەڵ کاربەدەستانی داگیرکەری بێگانە و مەیلی خۆبەزلزانی و ئیستبدادی نێوخۆدا، دەبوایە توانایی پێویستی بۆ پارێزگاری لە خۆی ببوایە. بۆیە لە ئەدەبیاتی سەرەتاییدا پێ لە سەر تایبەتمەندیی جەنگاوەری کۆمار دادەگیرا، ئەگەر ئەم تایبەتمەندییە تەنیا کەرەسەیێك بۆ دیفاع لە پرەنسیپی حکوومەتی ئازاد بوو. هاووڵاتیانی کۆمار دەبوایە بەرپرسایەتیی نیزامی و حکوومەتیان لە سەرشان بوایە. دیفاع لە ئازادی و حکوومەتی ئازاد، پێویستی بە چاونەترسی، وڵاتپارێزی و جەنگاوەری هەبوو. دیارە لەو کۆمارە سەرەتاییانەدا هەموو خەڵکی بە هاووڵاتی حیساب نەدەکران.

لە ئەتینادا, ژنان و کۆیلەگەل و بێگانان لە ژمارەی هاووڵاتیان بەدەر بوون. دوای هەزار ساڵ وەك دیتمان، جارێکی تر لە سەدەی دوازدەدا حکوومەتی کۆماری و ئەندیشەی کۆماری لە دەوڵەت شارەکانی باکووری ئیتالیا وەك ونیز و فلۆرانس زیندووکرایەوە. لەو کۆمارگەلەدا، شورا و دامەزراوەی جۆراوجۆر و پلەو پایەی جۆراوجۆر لە بەر دەستەبەر کردنی بڵاو کردنەوەی دەسەڵات لە نێو هاووڵاتیاندا هاتە ئاراوە و بەو پێیە بەشێکی بەرچاو لە هاووڵاتیان دەیانتوانی لە بەڕێوەبردنی کاروباردا بەشدار بن. بەم حاڵەیشەوە کۆمارەکانی ئیتاڵیا لە کۆتایی سەدەکانی نێوەڕاستدا لەگەڵ مەترسی هێرشی حکوومەتی سەڵتەنەتی خۆی و دەرکەوتنی کاربەدەستانی خۆبەزلزان رووبەڕوو بووەوە.

نیکولو ماکیاڤیلی تیۆریسیەنی بەناوبانگی سیاسیی چاخی ڕێنسانس ئیلهامدەری بیری کۆماری بوو و کەوتە باس و لێکدانەوەی پێویستیی پەروەردەکردنی هاووڵاتیانی ئازاد و جەنگاوەر بۆ پارێزگاری لە شاری خۆیان و دروست کردنی ئایینی مەدەنی لە باتی مەسیحییەت. لە بەر هاندانی هاووڵاتیان بۆ بەشداری لە حکوومەت و پەیڕەوی و فەرمانبەری لە کاربەدەستان.

یەکێکی دیکە لە پارێزەرانی کۆماری، هاووڵاتی ئازاد و جەنگاوەر، نووسەری ئینگلیسی جیمز هرنیگتون بوو کە لە کتێبی وڵاتی ئوقیانوسیە (١٦٥٦)دا وێنەیەکی لە شاری دڵخوازی کۆماری پیشانداوە کە لەودا هاووڵاتیانی ئازاد و جەنگاوەر بە سرە لە کاروباری بەڕێوەبردنی حکوومەتدا بەشداری دەکەن. لە سەدەی ١٨دا ژان ژاك ڕۆسۆ لە

کتێبی پەیمانی کۆمەڵایەتی (١٧٦٢) خۆیدا، کۆماری دڵخوازی کلاسیکی دیسان زیندوو کردەوە. کۆماری بە دڵی رۆسۆ لە سەر وجودی یاسادانەر وەك نوێنەری ئیرادەی گشتی و بەشداریی راستەوخۆی خەڵك لە بەڕێوەبردنی حکوومەتدا، مەزهەبی مەدەنی «واتە مەزهەبێك کە دەبێتە هۆی پەیوەندیی مەدەنی و گفتدان بە ئیرادەی گشتی کۆمەڵگا» هەستی جەنگاوەرانەی هاووڵاتیانی پێ بەند کرابوو. پەیوەندی هزری کۆماری بە مانای کلاسیکی خۆی و جەنگاوەری و تایبەتمەندیی نیزامی و ئازادەگی و هەستی هاووڵاتی بوون، وەك نیشانەی ئیرادەی چاکەی گشتی، لە بەرهەمی رۆسۆدا بە چلەپۆپە گەیشت. لە بەرانبەردا لە چاخی تازەدا, کۆماری بوون لەگەڵ هەستی بازرگانی و تاکخوازی جووت بوو. بە رای جێرمی بنتهام, فەیلەسووفی قازانجخوازی بەریتانی، کۆمار جۆرێ حکوومەتە کە تیایدا داخوازە تایبەتەکانی خەڵك بەدی دێن و دەبێ لە بەرانبەر ئەو داخوازیانەدا حکوومەت بەرپرس بێت. بەم جۆرە لە سەدەی نۆزدەدا هزری کۆماری, زۆربەی تایبەتمەندییە کلاسیکەکانی خۆی لە دەستدا و بۆ کۆماری لیبراڵ یا بۆرژوازی مودێرن گۆڕا. لێرەدا چەمکی ئازادی نەك بە مانای دیفاع لە دەوڵەتشاری ئازاد و جەنگاوەری و تێکۆشانی گشتی، بەڵکو لە ئازادی و مافی تایبەت لە دەورانی ئاشتیدا خۆی نواند. بەم پێیە هەندێك لە رەخنەگرانی کۆماری لیبراڵی نوێ نیگەرانی ئەوە بوون کە هاووڵاتیان لەم جۆرە دەوڵەتانەدا بە ناوی ئازادی و بە هرەمەندیی لە مافی تاکەوە، گۆشەنشین بن و بکشێنەوە و سەبارەت بە کاروباری گشتی, هۆگریان لە دەست بدەن. هەندێك لە نووسەرانی ئەم دواییانە وەکو هانا ئارنت فەیلەسووفی ئەڵمانی کەوتنە پارێزگاری لە شێوە کۆماری کلاسیك و رەخنەیان لە کۆماری لیبراڵ و سەرمایەداری نوێ گرت. بە بڕوای هانا ئارنت سەرمایەداری, هەستی تاکەکەسی, جێنشینی هەستی گشتیی تاك لە کۆماری ئارمانی و کلاسیکدا کردووە.

٤-٤. جیاکردنەوەی هێزەکان

مەبەست لە جیاکردنەوەی هێزەکان، سپاردنی هێزە ئەسڵییەکانی دەوڵەت، واتە هێزی یاسادانان، بەڕێوەبردن و داد بە دامەزراوەی جۆراوجۆر. ئامانجی سەرەکی جیا

کردنەوەی هێزەکان وەك یەکێك لە ستوونەکانی دیموکراسی، پێشگیری لە سەرهەڵدانی ئیستبداد و زۆرەملی و ناوەندخوازی و پاوان کردنی هێزە، یان بە واتاییێکی دیکە دەستەبەر کردنی ئازادییە. سەرچاوگەی ئەم نەزەریەیە دەبێ لە چەمکی حکوومەتگەلی تێکەڵ و فرەرەنگدا بدۆزینەوە کە بۆ یەکەمین جار لە بیری سیاسیی یۆنانییەکانەوە هەڵقوڵی.

بە تایبەت پۆلیپ، مێژوونووسی یۆنانی، پێی وابوو کە لە ڕێگای تێکەڵ کردنی ئوسوڵی حکوومەتی جوراوجۆر واتە، مۆنارشی، ئارسیتۆکراسی و دیموکراسییەوە دەکرێ حکوومەتێکی ئارام و نەگۆڕ دروست بکرێت لە بەر ئەوەی هەر کام لەم ئوسوڵ و توخمانە نوێنەری چینێکی کۆمەڵن. بیرمەندانی سەرەتای لیبرالیزم پێیان وابوو کە یەکێك لە کەرەستەکانی گەیشتنی حکوومەت بە ئامانجەکانی بۆ پارێزگاری لە مافی سروشتی و بناغەیی خەڵك، جیاکردنەوەی هێزەکانی دەوڵەتە. لۆك پێی وابوو کە دەبێ لە نێوان سێ هێزی یاسادانەر، بەڕێوەبەر و فدراتیودا جیاکردنەوە هەبێت. هێزی یاسادانەر دەبێ بە تایبەت لە کاروباری ماڵیدا خاوەنی هێزی بێ ئەملا و ئەولا بێ. هێزی بەڕێوەبەر کە لە دەستی شادایە، ئەرکی بەڕێوبردنی یاسایە، بەڵام دەتوانێ یاساکان ڤیتۆ بکات و هەر وەها لە ژێر چاوەدێری پارلەماندا، بە مەسڵەحەتی خۆی بۆ دابینکردنی چاکەی گشتی هەوڵ بدات. لە تیۆری لۆکدا هێزی داد لە ژێر دەسەڵاتی هێزی بەڕێوەبەر دایە، بەڵام لۆك باسی لە هێزی دیکەی بە ناوی «هێزی فدراتیو»[3]وە دەکرد، کە دەبێ ڕێك و پێك کردنی پەیوەندیی دەرەوەی حکوومەت و دۆزی جەنگ و ئاشتی و دیپلۆماسی بەڕێوە ببات. دیارە ئەم هێزە لە کردەوەدا لەگەڵ هێزی بەڕێوەبەر یەکێك بوو، لە بەر ئەوەی هەر دووکیان پێوستیان بە دەست پێ ڕاگەیشتن بە هێزەکانی چەکدار بوو. بەم حاڵەیشەوە گەرچی هێزی بەڕێوەبەر دەبوایە لە ژێر چاوەدێری هێزی داددا بوایە، بەڵام«هێزی فدراتیوٚ» بەو شێوە لە ڕێگای یاساوە کۆنترۆڵ ناکرێت و خراوەتە دەستی مەسڵەحەتی کارگێڕەوە، لە بەر ئەوەی ناکرێ دەربارەی کردەوە و ئاکاری هێزە دەرەوەییەکان یاسای نیوٚخۆیی دەستکاری بکرێت.

3- Fedrative power

بەناوبانگترین راڤەکەری نەزەریەی جیاکردنەوەی هێز، مۆنتسکیۆ بوو کە سیستەمی سیاسیی ئینگلیسی وەك نموونەی دڵخوازی جیاکردنەوەی هێز پێشنیاز دەکرد. لەم سیستەمەدا پارلەمان لە دوو مەجلیس پێکهاتووە، یەکەم مەجلیسی ئەعیان و دووەم مەجلیسی عەوام. هێزی بەڕێوەبەر کە لە دەستی شادایە و شا تەنیا بەڕێوبەری یاسایە و مافی ڤیتۆی نییە. هێزی داد دەزگای سەرەکی دابین کردنی ئازادی و ئاسایشی هاووڵاتیانە. سیستەمی جیاکردنەوەی هێز لە مانای مودێرنیدا بۆ یەکەم جار لە یاسای ئەساسیی ئەمریکادا رەنگی دایەوە. دامەزرێنەرانی کۆماری ئەمریکا سەرەنجی تایبەتیان بەم پرەنسیپە دابوو. جیمز مادیسۆن پێی وابوو کە جیاکردنەوەی هێزەکان ناکرێ شتێکی رەها بێ، بەڵکو دەبێ کەرەسەی چاوەدێر دابنرێ کە هێزکان بە رێژەیی بە کار بێن. بۆ وێنە هێزی بەڕێوەبەر نابێ یاسادانان وە ئەستۆ بگرێ بەڵام چاکتر وایە لە چوارچێوەی مافی ڤیتۆدا بەشێکی هەبێ تا بتوانێ کۆنگرە کۆنترۆڵ بکات. باشترین رێگای جیاکردنەوە و هاوسەنگ کرانی هێزەکان بە رای مادیسۆن ئەوە بوو کە هەر کام لەو هێزانە خاوەنی کەرەسەی پێوست بۆ بەرنگاری لە بەرانبەر دەستدرێژی دوو هێزەکەی تر دابن. هێز دەبێ لە بەرانبەر هێزدا رابگیرێ تا ناوەندی هێز چێ نەبێ. بۆ دابین کردنی بەڕێوە بردنی پرەنسیپی جیاکردنەوەی هێزەکان لە لایەن کۆنگرەوە وەك ئەرکی سەرەکی حکومەت بە حیساب دێت، دوو مەجلیسی پیران و نوێنەران بە مەبەستی کۆنترۆڵ و چاودێریی یەکتری دروست کران. جیاوازی ئەو دوو مەجلیسە لە باری شێوەی هەڵبژاردنی ئەندامان و هەر وەها لە باری ئیختیاراتەوە بوو (ئیختیاراتی تایبەتی مەجلیسی نوێنەران لە کاروباری ماڵی و ئیختیاراتی تایبەتی لە کاروباری دانانی کاربەدەستان بوو) کە ئەمەش هۆی چاودێری ئەم دووەی بە سەر یەکتریدا پێك دەهێنا. هەر وەها لە باری دەستەبەر کردنی جیاکردنەوەوە، هیچ دەورێك بۆ هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار لە لایەن کۆنگرەوە دیاری نەکرا و یاسا پەسەندکراوەکانی کۆنگرەش بە شێوەی مەشروت مافی ڤیتۆیان بۆ دیاری کرا.

هەروەها دەورێك بۆ کۆنگرە لە دەستتێوەردان لە مووچە و دەخڵی پووڵی ئەندامانی دوو هێزەکەی تردا دیاری نەکرا. لە سیستمگەلی پارلەمانیدا جیاکردنەوەی هێزکان

گوێرەییــە. پارلــەمان یاســادانەر و دەســتەی دەوڵــەت بەڕێوەبــەری یاســایە. بــەم حاڵەیشــەوە دەستەی دەوڵەت لـە لایـان زۆرینـەی پارلەمانـەوە دەنـگ وەردەگـرێ. سـەرەڕای هـەموو ئەمانـە لـە سـەدەی بیسـتەمدا بـە سـەرنجدان بـە دەوری روو لـە زیـادی هێـزی بەڕێوەبـەر، هاوسـەنگی هێزەکـان لـە نێـوان پارلـەمان و دەسـتەی حکومەتـدا لـە سـەر یـەك بەقازانـجی هێـزی بەڕێوەبەر وەرچەرخاوە. لـە ئامریکـای سـەدەی نـۆزدەدا بـە گشـتی سـەدەی زاڵـی کـۆنگرە بـوو. بەڵام لە سەدەی بیستەمدا جیاکردنەوەی موتڵەقی هێز وەبەر رەخنەکەوت.

وودرو ویلســۆن ســەرۆك کۆمــاری ئــەمریکا دەلیلــی دەهێنایــەوە کــە جیــا کردنــەوەی هێزەکان هـۆی سـەرەکی ناکارامـەیی حکوومـەت، کـەم و کـوڕی یاسـادانان، لاوازیـی چـەمکی بەرپرســایەتیی کاربەدەســتانی گشــتی لای بیــروڕای خــەڵکی پێــك دێــنێ. لــە ســەدەی بیستەمدا بە گشـتی بـە روو لـە زیـاد کردنـی تایبەکارییـەکانی حکوومـەت، هێـزی دەوڵـەتی فــیدراڵ رووی لــە زیــادی کــرد و کــردەوە، کــە تــا کــاتی خــۆی بــە بەشــێك لــە یاســادانان دەژمێردرا، لە لایەن سەرۆك کۆمار و هێزی بەڕێوەبەرەوە جێبەجێ دەبوو.

٤-٥. چاوەدێریی هێزەکان بە سەر یەکتریدا

ئامانــجی لــە بەرچــاو گــرتنی ڕێگــای جۆراوجــۆر بــۆ چــاوەدێریی هــەر ســێ هێــزی، یاســادانەر، بەڕێوبــەر و دادوەر بــە ســەر یەکتــریدا ڕاگــرتنی هاوســەنگییە لــە نێوانیانــدا. ڕێگــای ئــەوتۆ دیــارە لــە یاســای ئەساسیی دیــموکراسییەکاندا لــە بــەر چــاو دەگیــردرێ. پێویســتیی پرەنســیپی جیاکردنــەوەی هێزەکــان، چــاوەدێریی ئەوانــە بــە ســەر یەکتــری دا. لــە سیســتمگەلی پارلەمانیــدا کــە ئەنــدامانی هێــزی بەڕێوەبــەر لــە نێــو ئەنــدامانی پارلەمانــدا دەســت نیشــان دەکــرێن، ئەنــدامانی دەوڵــەت دەکەونــە بــەر پرســیار و لێپرســینەوەی پارلەمانــەوە. لــە سیســتمگەلی فرەحزبیــدا کــە لــە ســەر نوێنەرایــەتیی ڕێــژەیی بونیــادنراون، ســەرۆك کۆمــار، ڕێبــەری حیزبــی خــاوەن زۆرینــەی کورســی پارلــەمان، وەك ســەرۆك وەزیــران دیــاری دەکــات و ســەرۆك وەزیــریش ئەنــدامانی کابینــەی خــۆی لــە ئەنــدامانی پارلــەمانی حیزبی خۆی, یان ئەحزابی هاوپەیـمان هەڵدەبژێرێ.

بەم جۆرە لە دیموکراسیگەلی پارلەمانیدا ئەندامانی کابینەی حکوومەت بە شێوەی بەرچاو لە ئەندامانی پارلەمان پێك دێن. بە پێچەوانەوە لە دیموکراسیگەلی سەرۆکایەتی, یان شێوە ئەمریکی، ئەندامانی هێزی یاسادانەر ناتوانن ئەندامی هێزی دادەوەری بن. لەم جۆرە سیستمگەلەدا ئەندامانی هەر هێزێك، بە شێوەی جیا و جیاواز لە یەکتری، بۆ ماوەی جۆربەجۆر دیاری دەکرێن. لە ئەمریکا ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران بۆ ماوەی دوو ساڵ و لە نێوان ٤٣٥ بازنەی هەڵبژاردنی یەك نوێنەریەوە دیاری دەکرێن، لە کاتێکدا ئەندامانی مەجلیسی پیران بۆ ماوەی شەس ساڵ دیاری دەکرێن و هەر ئەیالەتێك بە بێ لە بەرچاو گرتنی دانیشتوان، دوو نوێنەر دەنێرێتە ئەنجومەنی پیران. سەرۆك کۆماری ئەمریکا لە لایان زۆرینەی ٥٣٨ دەنگی ئەندامانی کالیجی هەڵبژاردنەوە، دیاری دەکرێ کە خۆیان لە لایان دەنگدەرانی ئەیالەتەکانەوە دیاری کراون. لە ئەمریکا کۆنگرە لە رێگای دوا چاوەدێری بەسەر دانانی یاسادا سەرەڕای ڤیتۆی سەرۆك کۆمار، چاوەدێریی سەرۆك کۆماریش دەکات. مەجلیسی سەنا دەسەڵاتی تایبەتی سەبارەت بە قبووڵ کردنی پێشنیازەکانی سەرۆك کۆمار بۆ کاربەدەستانی باڵا هەیە. زۆرینەی دوو لە سێی ئەندامانی مەجلیسی نوێنەران دەتوانن سەرۆك کۆمار بخەنە بەر لێپرسینەوە و لە کار لای دەن، دیارە بەو مەرجەی زۆرینەی دوو لە سێی ئەندامانی مەجلیسی سەناش دەنگ بە مەحکووم بوونی سەرۆك کۆمار بدەن. لە لایێکی ترەوە سەرۆك بە هۆی مافی ڤیتۆوە بە سەرکۆنگرەدا چاوەدێری دەکات. گەڵاڵە پەسەند کراوەکانی کۆنگرە دەبێ بۆ ئیمزا پێش کەشی سەرۆك کۆمار بکرێن، گەر سەرۆك کۆمار ئیمزای کردن، گەڵاڵەی پڕۆژە دەبێ بە یاسا، جگە لەمە لەگەڵ دەلیلەکانی ڤیتۆی سەرۆك کۆمار، دیسان بە کۆنگرە دەدرێتەوە. ئەگەر هەر دوو مەجلیس، بە زۆرینەی دوو لە سێوە گەڵاڵەی ناوبراو پەسەن بکەن، لەم کاتەدا گەڵاڵە بۆ یاسا دەگۆڕدرێ. سەرۆك کۆمار تەنیا دەتوانێ گشتی بوونی گەڵاڵەی کۆنگرە ڤیتۆ بکات و مافی ئەوەی نییە بەشێکی پەسەند بکات و بەشێکی رەد بکاتەوە. هەر ئەمەش بۆ خۆی مافی ڤیتۆی سەرۆك کۆمار تەسك دەکاتەوە. سەرۆك کۆمار هەموو قازییەکانی فیدراڵ و هەر وەها

قازییەکانی دیوانی باڵا، دەست نیشان دەکات و مەجلیسی سەناش بە دەنگی زۆرینەی ئەندامان پەسەندی دەکەن.

٤-٦. پارلەمان و پارلەمانتاریزم

پارلەمان, یان مەجلیسی نوێنەرانی خەڵك کە گرینگترین ئەرکی یاسادانانە دڵی لێدەری دیموکراسییە، گەرچی لە سیستەمی نادیموکراتیشدا پارلەمان هەیە. رادەی پارلەمان لە باری ژمارەی نوێنەرانەوە هاوسەنگییەکی روونی لەگەڵ ژمارەی دانیشتوانی وڵاتدا نییە. نێوەنجی ئەندامانی پارلەمان ١٠٠ تا ٣٠٠ کەسە. پارلەمانی لیختنشتاین ١٥ ئەندامی هەیە. هەندێك لە پارلەمانانی کۆنی ئەورووپا زیاتر لە ٦٠٠ ئەندامیان هەبووە. مەجلیسی نوێنەران لە ولایەتە یەکگرتووەکاندا ٤٣٥ ئەندامی هەیە. بناغەی رەوایی نوێنەرانی مەجلیس ئەو وەکاڵەت و نوێنەرایەتیەیە کە لە لایان ئەو هاووڵاتیانەوە پێیان دەدرێ کە ئەوانیان هەڵبژاردووە. نوێنەران لە باری پلە و پایەوە یەکسانن. پارلەمان بە لانی کەمەوە شوێنی باسکردنی پرسە گشتییەکانە، بەڵام بە گشتی نەهادی یاسادانان و رێکخستن و پەسندکردنی بودجەی وڵاتیشە.

لە سیستمگەلی سەرۆکایەتی وەك ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا نوێنەران خاوەنی دەسەڵاتی بەربلاون لە باری یاسادانان و پەسەن کردنی بووجەوە لە سیستمگەلی پارلەمانیدا هێزی بەرێوەبەر لەم بارەوە دەوری تایبەتی هەیە, بەم مانایە کە زۆربەی گەلاڵەکانی یاسادانان پێشکەش بە مەجلیس دەکات و لە باری پەسەند کردنیانەوە لە پارلەماندا کەم تا زۆر دەور دەبینێ. لە سیستمگەلی ئەوتۆدا لە لایێکی ترەوە پارلەمان لە هەڵبژاردنی ئەندامەکانی هێزی بەرێوەبەردا دەوری گرنگ دەبینێ. ئەندامانی ئەم هێزە بە گشتی لە نێوان رێبەرانی حزب, یان ئەحزابی دەسەڵاتدار لە پارلەماندا دیاری دەکرێن. لە زۆربەی سیستمەکاندا پارلەمان بە شێوەی جۆراوجۆر چاودێریی کاری هێزی بەرێوەبەر دەکات. بە لاواز بوونی هێزی پارلەمانەکان لە کاری یاسادانان و رێك و پێك کردنی بووجەدا گرنگی زۆر بە کاری چاوەدێری دراوە.

بناغەی رەوایی پارلەمان لە سەر نوێنەرایەتی، لە لایەن خەڵکەوە دامەزراوە. لە هەندێك وڵاتی دیموکراسیدا، وەك ئینگلستان، مەجلیسی دووەم وەك بەشێك لە ئەشرافییەتی کۆن، لە سەر بناغەی نوێنەرایەتی لە لایەن خەڵکەوە دانەمەزراوە. بەڵام لە هەموو دیموکراسییێکدا مەجلیسی سەرەکی، لە رێگای هەڵبژاردنەوە مسۆگەر دەبێ، بەم حاڵێشەوە لە مێژووی دیموکراسیدا پارلەمانەکان بە یەك رادە دیموکراتیك نەبوونە. بەربڵاو بوونی چڕی و ژمارەی دەنگدەران و لاچوونی گرێ و لەمپەری جۆربەجۆری رێگای دەنگدان، پێویستی بە دیموکراتیکتر کردنی پارلەمانەکان بووە. نزیکەی یەك لە سێی پارلەمانەکانی دنیا لە دوو ئەنجوومەن پێکدێن. نیوەی ئەندامانی مەجلیسی دووەم راستەوخۆ لە لایەن خەڵکەوە دیاری دەکرێن. نیوەی ئەندامانی دیکەیان دادەنرێن یان ناڕاستەوخۆ هەڵدەبژێردرێن. بەم حاڵەیشەوە لابردنی مەجلیسی دووەم بۆچوونی سەرەکی نییە. بەڵکو بۆچوونی پاراستنی مەجلیسی دووەم هەروەها بەهێزە، بەتایبەت لە وڵاتانی فیدراڵ وەك ئەمریکا و ئەڵمان کە مەجلیسی دووەم نوێنەری ولایەتەکانە.

لەگەڵ فرەوان بوونی مافی دەنگدان، پارلەمانەکان دیموکراتیکتر بوونە. لە سەرەتادا و لە زۆربەی وڵاتاندا، مافی دەنگدان تەنیا بە خاوەن داراییەکان درابوو، لە پلەی دواتر مافی دەنگ بە پیاوان بەخشرا، دواتر لەمپەری جنسیەت و رەگەزی و ئەتنیکی وەلا نرا، تەنیا لەمپەر و مەرجی سەر رێگای دەنگ ئەمڕۆ تەمەنە. بەگشتی تەمەنی دەنگدان ١٨ ساڵییە. لەگەڵ بڵاو بوونەوەی مافی دەنگدان و زیادبوونی دانیشتوان, شێوەی دەنگ پێویستی بە رێکخراوە پەیدا کردووە. بە پێی ئوسوول دەنگدەران بە پێی حەوزەی جوغرافیایی دابەش دەکرێت و نوێنەران، نوێنەری ئەو حەوزانەی هەڵبژاردنە.

بەم جۆرە چەمکی کۆنی دابەش بوونی حەشیمەت بە پلە و چین کە لە مەجلیسەکانی پێش چاخی دیموکراسی بەرچاو بوو، وەلا نراوە. هەر وەها حزبە سیاسییەکانی نێو و دەرەوەی پارلەمان لە باری بۆچوونی فیکرییەوە لە سەر حەشیمەتی دەنگدەران رێك دەخرێن. تایبەتکارییە ئەسڵییەکانی حزبە سیاسییەکان دیاری کردنی نوێنەرانی هەڵبژاردن، هاندانی دەنگدەران بۆ بەشداری لە هەڵبژاردن، دابین کردنی

بەرنامە و سیاسەتی تایبەت و دەستەبەر کردنی بەرپرسایەتیی نوێنەران سەبارەت بە دەنگدەران. دابەش کردنی سنووری هەڵبژاردن بە پێی وڵاتان جیاوازی هەیە. لە ئەمریکا بازنەگەلی هەڵبژاردن سەرەتا بە پێی حەشیمەت لە نێو وڵایەتەکاندا دابەش دەکرا. دواتر پارلەمانی ولایەت سنووری هەڵبژاردنی مەجلیسی نوێنەران بە جۆرێك دەست نیشان دەکات کە حەوزەکان, حەشیمەتی وەك یەکیان هەبێ و کەمینە نەتەوەییەکان بتوانن بەشی خۆیان لە کورسییەکانی پارلەمان وەدەست بێنن. لە زۆربەی وڵاتانی ئەورووپایی حەوزەگەلی هەڵبژاردن لە لایەن کۆمۆسیۆنی دادوەر و ناحزبییەوە دیاری دەکرێت. لەم وڵاتانەدا رەوتی حەشیمەتی یەکسان بە وردی پەیڕەو ناکرێت.

نزیکە نیوەی دیموکراسییەکانی ئەمڕۆ لە هەر حەوزەیەکی هەڵبژاردنەوە چەند نوێنەر دیاری دەکەن. لە ئاکامدا پارتی جۆراوجۆر دەتوانن بە پێی رێژەی نوێنەر، بە پێی ژمارەی دەنگەکانی خۆیان کورسی پارلەمانی وەدەست بێنن. لە چوارچێوەی سیستەمی نوێنەرایەتی رێژەییدا ژمارەی حیزبەکان سەر دەکەوێ. زۆربەی وڵاتان بە مەبەستی پێشگیری لە چوونە سەری ژمارەی حیزبە سیاسییەکان، مەرجی وەدەست هێنانی پێنج لە سەدی دەنگیان لە لایەن هەر حیزبێکەوە، پێش دیاری کردنی بەشیان لە کورسی پارلەمان، بە زۆرەملی داناوە.

هەڵبژاردن بۆ پارلەمان لە زۆربەی وڵاتاندا پێویستی بە مەرجگەلێکە. ئامانجی ئەم مەرجانە دەستەبەری توانایی ئەندامانی پارلەمانە لە بەڕێوەبردنی کار و بەرپرسایەتییەکانیان دا. لەو مەرجانە، بە لانی کەمەوە تەمەنی ٢١ ساڵ (لە ئەمریکا بۆ مەجلیسی نوێنەران لانی کەم ٢٥ ساڵ و مەجلیسی سەنا لانی کەم ٣٠ ساڵ تەمەنیان پێویستە)، هاووڵاتی بوون و دانیشتووی وڵات بوون بۆ ماوەی دیاریکراو، نەبوونی پێشینەی خراپی داد و نەبوونی پلە و کاری دەوڵەتی بە پێی وڵاتان.

ئەرکی نوێنەران تەنیا کاردانەوەی داخوازی دەنگدەران نییە، بەڵکو بە سەرنجدان بەوەی کە ئەمانە ئەزموونی پارلەمانی و سیاسی وەدەست دێنن، دەبێ لە داڕشتنی شێوەی داخوازی پرژ و بڵاوی دەنگدەران، داڕشتنی سیاسەت و گەلاڵەی دۆزەکان و بە گشتی وریا کردنەوەی دەنگدەران تێکۆشەرانە بجووڵێنەوە.

٤-٧. بنیادی پارلەمان

نوێنەرانی پارلەمان کە بە پێی یاسا لەگەل یەکتری یەکسانن، بە شێوەیێك دەتوانن بە هاوبیری گەلە کۆمەکی بکەن کە لە چوارچێوەی وێنەیەك لە پەیوەندیی بونیادی و رێکخراوەییدا جێگیر بن. هەر کام لە پارلەمانگەل لە مێژووی خۆیاندا، شێوەی رێکخراوەیی تایبەتی خۆیان وەدەست دێنن و سەرەڕای ئەمەش بە زانیارییەوە بۆ رێکخراوەکە رێگا چارەی بە کردەوەی تایبەت دیاری دەکەن، بۆیە لە پارلەمانێکدا کە ئەندامان یەکسانن، دابەش کردنی کار و سەر و خواری پلەی هێزێك دەر دەکەوێ کە هاوبیریی مومکین دەکات.

پارلەمان دەبێت بۆ کۆمەڵێك گروپ و قازانج وەڵامدەر بێ و بۆیە بۆ ئەم کارە کۆمیتەی تایبەتی دیاری دەکات. بۆ وێنە مەجلیسی نوێنەرانی ئەمریکا خاوەنی ٢٢ کۆمیتەیە. لە وڵاتانی ئەورووپییدا نێوەنجی ١٠ تا ٢٠ کۆمیتەی پسپۆری لە پارلەماندا هەیە. لە پارلەمانی ئینگلستاندا، زۆر جار کۆمیتە بە شێوەی کاتی بۆ پێداچوونەوە بە دۆزێکی تایبەتدا چێ دەبێ و دواتر هەڵیدەوشێننەوە. هەر ئەمەش لاوازیەکی رێژەیی پارلەمانی ئینگلیسە لە بەرانبەر هێزی بەڕێوەبەر و رێبەرانی حیزب و دەزگای دیوانی دەوڵەت دا. یەکێك لە ئەرکەکانی کۆمیتەکانی پارلەمان, چاوەدێرییە بە سەر کاری وەزارەتەکاندا کە لەوانەیە بە قەد دانانی یاسا، خاوەنی گرینگی بێت. کۆمیتەکانی پارلەمان لە هاوکاری و هاوبیری و پسپۆریی دەستەی کارناسی بەهرە وەردەگرن. کۆنگرەی ئەمریکا خاوەنی ٣٠٠٠ ئەندامی دەستەی کارناسییە کە لە بواری جیاجیادا پسپۆڕن.

حیزبە سیاسییەکان لە نێو پارلەماندا خۆیان سازمان دەدەن. ئەندامانی پارلەمان کە سەر بە یەك حزبی سیاسی بن لە نێو خۆیاندا رێبەر و سەرۆکی پارلەمان و هەندێ جار، سەرۆکی کۆمیتەکان دیاری دەکەن و دەربارەی ئەو دۆزانەی کە لە پارلەماندا دەخرێنە بەر باس، سیاسەتی تایبەتی خۆیان بەڕێوە دەبەن.

لە ئاکامدا، بۆچوونی ئەندامانی پارلەمان، بونیادی حیزبی بە خۆوە دەگرێ. بونیادی حیزبیانەی بیروبۆچوونەکان لە پارلەماندا لە هەموو دیموکراسییەکاندا، جگە لە ئەمریکا، زۆر بە هێزە. لە کۆنگرەی ئەمریکا نزیکەی نیوەی دەنگەکان بونیادی حیزبییان

هەیـە، بـەم مانایـە کـە زۆرینـەی نوێنـەرانی دیـموکرات بـە دژی زۆرینـەی کۆمـاری، دەنـگ دەدەن، لە دیـموکراسییەکانی تـردا ئـەم ژمارەیـە بـە ٩٠ لـە سـەد دەگـات. لـە سیسـتمگەلی پارلەمانیـدا کاتێـك کـە دەوڵـەت لـە حیزبـی زۆرینـەی مـەجلیس پێکهاتبـێ، دیسـپلینی حیزبیی پارلەمان بە بـەهێز بـوونی زیـاتری دەوڵـەت یارمـەتی دەگـەیێنێ، بـە پێچـەوانەوە لـە سیسـتەمی سـەرۆکایەتی ئـەمریکادا کـە لـەوێ دوو پلـەی سـەرۆك کۆمـاری و کـۆنگرە لـە دەستی دوو حیزبی دیـموکرات و کۆمـار دایـە، هـاودەنگی حیزبـی لـە کـۆنگرەدا دەبێتـە هـۆی لاوازیـی دەوڵـەت، لـەم حاڵەتـەدا تـەنیا ئـامێری دەسترۆیشـتنی دەوڵـەت لای کـۆنگرە مافـی ڤیتۆی سەرۆك کۆمارە.

رادەی دەسترۆیشـتوویی کۆمیتـە و حیزبـەکان بـە سـەر بڕیارەکـانی پارلەمانـدا، پەیوەنـدی بـە بۆچـوون و پـەیڕەوە نێـو خۆییەکانـەوە هەیـە. پـەیڕەوی نـاوخۆ، شـێوەی بـەڕێوە چـوونی دیـمانەی گشـتی و شـێوەی لابردنـی موناقشـەی دوو مەجلیسـی یاسـادانان دیـاری دەکـات. پەیڕەوی نـاوخۆی پارلـەمان ڕەنگـە نووسـراو و داڕێـژاو بـێ, یـان تێکـەڵێك لـە داب و بایـەخی نەنووسـراو و ڕۆژانـە لـە پارلەمانـدا بـێ. پـەیڕەوی نێوخـۆیی زۆربـەی پارلەمانـەکان لـە یەکەمینی ئینگلسـتان وەرگیـراون. لـە سـەر یـەك پـەیڕەوەکانی پارلـەمانی لـە ئەساسـدا لـە سـەر سـوننەت، مێـژوو، داب و نـەریت، تـاکو دانـانی خـەت و نیشـانی تـازە. دەسـتوور و پەیڕەوی نێوخۆیی پارلـەمان لـە دابـەش کردنـی دەسـەڵات لـە نێـوان کۆمیتـەکانی پارلـەمان، نێـوان کۆمیتـەکان و هـەموو پارلـەمان، نێـوان زۆرینـە و کەمینـە و هـەر وەهـا لـە دیـاری کردنی ڕێکخستنی لێکۆڵینەوە لە گەڵاڵەکان دەوری کاریگەری هەیە.

یاسـادانان بـە بڕیـاردان لەسـەر گەڵاڵەکانـەوە دەسـت پـێ دەکـات، گەڵاڵـەکان لـە لایـەن ئەندامانی پارلـەمان (لـە کـۆنگرەی ئـەمریکا) یـان کابینـە (لـە سیسـتمگەلی پارلەمانیـدا) یـا ولایەتـەکان (لـە سیسـتەمی فـیدراڵیدا) یـان دەنگـدەران (لـە پارلـەمانی ئەیالـەتی ئـەمریکا و سووییسـدا) و یـان کۆمیتـەی پارلـەمانی (زۆربـەی وڵاتـان) پێشـکەش دەکـرێ. زۆر جـار، گەڵاڵـەکان دەدرێنـە کۆمیتـەکان تـا دوای لـێ ورد بوونـەوە و ڕێکخسـتنی بـە پارلەمانی بدەنـەوە. بـە پێـی بابـەت ویرکـردن دەربـارەی گەڵاڵـە، ڕەنگـە بـە زۆرینـەی ئاسـایی ئەندامانی ئەوێ، یان زۆرینـەی بەرچـاو لـە هـەموو ئەنـدامان، یـان زۆرینـەی سـێ لـە پێـنج،

یان دوو لە سێ، یان سێ لە چواری ئەندامان جێبەجێ بکرێ. بە پێی ئاییننامەی نێوخۆیی، دەنگدان لەوانەیە بە دەنگ، یان لە رێگای دەست هەڵبڕین، یان هەستانە سەر پێ یان دەنگی نووسراوی نهێنی جێبەجێ بکرێ. کاتێك پارلەمان لە دوو مەجلیس پێکهاتبێ، رەوەندی تەوێرکردن ئاڵۆزتر دەبێ و ئایینانامەی تایبەت، شێوە و جۆری پێکهاتنی نێوانیان دیاری دەکات. لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکادا کۆمیتەی راوێژکاریی هاوبەشی دوو مەجلیس، بۆ رێك کەوتنی ئەوتۆ لە بەرچاو گیراوە. ئەم کۆمیتە لەوانەیە زیاتر لە ١٠٠ کەس لە ئەندامانی هەر دوو مەجلیسی لە خۆ گرتبێ. لە وڵاتانی دیکەی وەك فەڕەنسە و کانادا، گەڵاڵەی یاسایی ئەوندە لە نێوان دوو مەجلیسدا ئاڵ و گۆڕ دەکرێ، تا دەقێك لە لایەن هەر دوو لاوە پەسەند دەکرێ. لە بڕێك لە وڵاتاندا وەك ئینگلیس و ئاڵمان، دوا بڕیار بە مەجلیسی یەکەم دراوە. وتووێژی گشتی سەبارەت بە گەڵاڵەکان لە پارلەمان بە گشتی لە سێ کاتدا جێبەجێ دەبێ، ماوەی وتووێژ بە پێی ئایینانامەی گشتی تەسکە. بە گشتی رێبەرانی حیزبەکان لە مەجلیسدا دوای پێکهاتن لە نێو خۆیاندا، ماوەی کاتی هەر ئەندامێك لە وتووێژدا دیاری دەکەن. ئەرکی سەرۆکی مەجلیس پاراستنی رێك و پێکی لە وتووێژان و پێشگیری لە قسەکردنی بە شێوەی دوور لە ئەدەبە.

لە زۆربەی پارلەمانەکاندا کات و ساتێکی دیاریکراو بۆ پرسیار و لێپرسینەوە لە سەرۆك وەزیر و وەزیرانی دیکە لە بەرچاو گیراوە تا هەموو خەڵکی لە چۆنیەتی مەسەلەکە ئاگادار بنەوە. لەسەریەك رێکخستن و ئایینانامەی نێوخۆی پارلەمان کۆمەڵێك تاکی یەکسان و هاوهێز، بۆ رێکخراوەیێکی یەکگرتوو و لەش ئاسا دەگۆڕێ.

گرینگترین ئەو رەخنانەی کە لە پارلەمان دەگیرێ، بریتین لە: چۆنیەتی نابەرابەریی ئەندامان، لایەنگریی ئەندامانی لە بۆچوونی حیزبی لە باتی سنووری لێ هەڵبژێردراوی، پەیوەندیی نزیکی نێوان نوێنەران و تاقمە دەسترۆیشتووەکان، دیسان دروست کردنەوەی کەلێنی قەومی و کۆمەڵایەتی لە پارلەماندا، کەم دەسەڵاتی لە راکێشانی سەرنجی گشتی خەڵك بە شێوەی بەردەوام بۆ لای کاروباری خۆیان، تایبەتمەندیی بوروکراتیك و ئاڵۆزی بەردەوامی بونیادی پارلەمان، ئاکاری دوورووانەی

نوێنەران لە پێکهاتنی خشکەیی لەگەڵ نەیاران لە لایێک و رکەبەری لە دەورەوە لەگەڵیاندا، لەم لاوە، کەم بوونەوەی دەوری یەکەمی بەردەوامیان، واتە یاسادانان.

٤-٨. دیموکراسیی پارلەمانی و دیموکراسیی سەرۆکایەتی

سیستمگەلی پارلەمانی و سەرۆکایەتی دوو شکڵی بەرچاوی حکومەتی دیموکراتیکن. لە سیستمگەلی ریاسەتیدا، سەرۆك كۆمار و پارلەمان (یان كۆنگرە) هەر كام بە جیاوازی بۆ ماوەیەكی دیاریكراو هەڵدەبژێردرێن. بە گشتی كۆنگرە ناتوانێ سەرۆك كۆمار لە سەر كار لابدات، هەرچەند بە دەگمەن ئیمكانی ئەوە هەیە كە كۆنگرە سەرۆك كۆمار وەبەر لێپرسینەوە بخات. لە لایێكی ترەوە سەرۆك كۆمار ناتوانێ كۆنگرە هەڵوەشێنێتەوە. بە پێچەوانەوە، لە سیستمگەلی پارلەمانیدا، سەرۆكی دەوڵەت (زۆر جار سەرۆك وەزیران) لەوانەیە بە پێی نەهێنانی دەنگی بڕوا لە كار وەلا بنرێ. سەرۆك وەزیریش بە گشتی دەتوانێ پارلەمان هەڵوەشێنێتەوە و داوای هەڵبژاردنی نوێ بكات. كە وابوو لە سیستەمی سەرۆكایەتیدا جیاكردنەوەی هێزەكان بە قووەتترە. بەڵام لە سیستمگەلی سەرۆكایەتیدا سەرۆك كۆمار راستەوخۆ لە لایەن خەڵك یان ناڕاستەوخۆ لە رێگای كالێجی هەڵبژاردنەوە دیاری دەكرێت. بەڵام لە سیستمگەلی پارلەمانیدا خەڵك تەنیا نوێنەرانی خۆیان بۆ پارلەمان هەڵدەبژێرن و نوێنەرانیش سەرۆكی حكومەت دیاری دەكەن. لە سیستمگەلی پارلەمانیدا سەرۆكی وڵات (سەرۆك كۆمار یان شا) هێزی بەڕێوەبردنی نییە و حكومەت لە دەستی سەرۆكی وڵات یان سەرۆك وەزیردایە. لە سیستمگەلی سەرۆكایەتیدا لەمپەر لە رێگای دیسان هەڵبژاردنەوەی سەرۆك كۆماردا هەیە، بەڵام لە سیستەمی پارلەمانیدا سەرۆك وەزیر دەتوانێ تا ئەو كاتەی حیزبەكەی، یان هاوپارلەمانی لایەنگری حیزبەكەی لە پارلەماندا زۆرینە بن، لە دەسەڵات بمێنێتەوە. لە سیستمگەلی سەرۆكایەتیدا خەڵكی لە كاتی هەڵبژاردن سەرنجیان دەدەنە كەسایەتیی بەربژاری سەرۆك كۆمار نەك بە سیاسەت و بەرنامەی حیزبی. لە ئاكامدا لەوانەیە كەسێك لە هەڵبژاردندا سەركەوێ كە هیچ حیزبێك نەبێت لە

کـۆنگرەدا پشـتیوانی لێـوە بکـات و لـە کۆتاییـدا نـەتوانێ کارامـەیی پێویسـت لـە خـۆی نیشـان بـدات. بـەڵام لـە سیسـتمگەلی پارلەمانیـدا، سیاسەتـمەدارێك کـە بیـەوێ پلـەی سەرۆك وەزیران وەدەست بێنی، دەبـێ لـە پشـتیوانی بـەربلاوی حیـزب، یـان کۆمـەڵێك حیزبـی هاوپەیـمان بـێ و پشـتیوانی حیزبـی خـاوەن زۆرینـە یـان کۆمـەڵێك لـە حیزبـەکان لـە پارلەمانـدا بـە دەسـت بـێنی. لـە سیسـتمگەلی سـەرۆکایەتیدا، سـەرۆك کۆمارێـك ئەگـەر دەنگ نـەهێنێ بـۆی هەیـە بـە شـێوەی گشـتی لـە چوارچـێوەی تێکۆشـانی سیاسـی بێتـە دەر، بـەڵام لـە سیسـتمگەلی پارلەمانیـدا، ڕێبـەری شکسـت خـواردووی دەنـگ هێنـان، ڕێبـەری ئۆپۆزسیـۆن بـە دەسـتەوە دەگـرێ. لـە سیسـتمگەلی پارلەمانیـدا تـەنیا پارلـەمان لـە ڕەوایـی دیـموکراتیك بەهرەمەندە و پارلـەمان دەتوانـێ سـەرۆك وەزیـر دانـێ یـان وەلای بنـێ. بـەڵام لـە سیسـتمگەلی سـەرۆکایەتیدا، سـەرۆك کۆمـار و کـۆنگرە هـەر دوو لـە ڕەوایـی دیـموکراتیك بەهرەمەنـدن. ئەگـەر کێشـە لـە نێـوان ئـەم دووەدا هاتـە ئـاراوە، تـەنیا ڕێگـا بـۆ سەروبەرکردنی ئەم کێشەیە، پرسـکردن بـە دیـوانی عـالی، یـان دیـوانی یاسـای ئەساسـی. لـە ئـەمریکا گـەر سـەرۆك کۆمـار لـە پشـتیوانی بەرچـاو لـە کـۆنگرەدا بەهرەمەنـد نـەبێ، لـە بـەڕێوەبردنی سیاسـەتەکانیدا تووشـی زۆر تـەنگ و چـەڵەمە دەبـێ و لـە هـەمان کاتـدا ناشتوانێ کۆنگرە هەڵوەشێنێتەوە.

هەنـدێك سیسـتەمی دیـموکراتیکیش هـەن کـە نیوەسـەرۆکەیەتیان پـێ دەڵـێن. لـەم سیسـتمانەدا سـەرۆك کۆمـاری هەڵبـژاردە و سـەرۆك وەزیـریش هەیـە کـە لـە لایـەن زۆرینـەی پارلەمانەوە دیـاری کـراوە. سـەرۆك کۆمـار بـە گشـتی دەپەرژێتـە سـەر پەیوەندییـەکانی دەرەوە و کاروبـاری دیفـاعی و سـەرۆك وەزیـر کاروبـاری بەڕێوەبـەری جێبـەجێ دەکـات. لەوانەیـە سەرۆك کۆمار لە حیزبێك و سەرۆك وەزیر لە حیزبێکی دیکە بێت.

٤-٩. ڕەوەندی دامەزرانی حکوومەت

ڕەوەنـدی دامـەزرانی حکوومـەت، یـان بـژار کـردن و دانـانی ئەنـدامانی هێـزی بەڕێوەبـەر لـە بزاڤـە بەرچـاوەکانی ژیـانی سیاسـییە لـە دیـموکراسیی پارلەمانیـدا. حکومـەت لـە دیـموکراسیی پارلەمانیدا بە گشـتی کابینـە یـان شـورای وەزیرانـی پـێ دەوتـرێ. لـە سـەرووی

دەستەی حکوومــەت، ســەرۆك وەزیــران, یــان ســەدری ئــەعزەم هەیــە. دەســتەی حکوومــەت بــە گشتی حەفتەی جارێــك كۆبوونــەوەی هەیــە. ژمــارەی ئەنــدامانی كابینــە بــە گشــتی ١٠ تــا ٣٠ كەســە و پێكــەوە بڕیــار دەدەن. ئەنــدامانی كابینــەی حکوومــەت بــە شــێوەی تــاك و كــۆ لــە بەرانبەر پارلەماندا بەرپرسن.

پارلــەمان دەتــوانێ بــە دەنگــی بــێ بڕوایــی لــە كاریــان دابــەزێنێ. لــە هەنــدێ وڵاتــان، هەنــدێ لــە ئەنــدامانی كابینــە بەرپرســی هــیچ وەزارەتێــك نیــن. لــە دیــموكراسیی پارلەمانیدا دامەزرانی كابینەی حکوومەت لە بەر سێ مەبەستی ئەسڵی دەكرێ:

یەكەم: دیاری كردنی وەزیران لە بەر چاوەدێری بە سەر دەزگای دیوانیدا،

دووەم: داڕشتنی بەرنامە، سیاسەت و بۆچوونی حکوومەتی

سێیەم: دیاری كردنی پشتیوانان و ركەبەرانی حکوومەت لە پارلەماندا.

رەوەنــدی دامــەزرانی كابینــەی حکوومــەت ئەمڕۆكــە لــە ئەســتۆی ئــەحزابی سیاســییە. لــە سیســتمگەلی دوو حیزبیــدا، حیزبــی ســەركەوتوو بــە شــێوەی پــاوانی دەكەوێتــە دامــەزرانی كابینــەی حکوومەتــەوە. لــە سیســتمگەلی فرەحیزبیــدا، بــە تایبــەت ئەگــەر هــیچ حیزبێــك زۆرینەی دەنگــی وەدەســت نــەهێنابێ، هــۆی بەهرەمەنــدیی هێــزی پــاوانی لــە نێــو دەچــێ. بــەو پێیــە كــە چــەند حیــزب لــە دەســەڵاتدا بەشــدارن و حیزبــی ســەرتر چ رادە لــە دەنگــەكانی وەدەست هێنــاوە، جۆرێــك كابینــەی حکوومــەت پێــك دێ. لــە كابینــەی هاوپەیــماندا دوو یــان چەند حیــزب بەشــدارن. بــەم حاڵەیشــەوە لەوانەیــە حیزبــی تــر, بــە بــێ ئــەوەی كــە لــە هێــزی بەڕێوەبــەردا بەشــدار بــن, لــە كابینــە پشــتیوانی بكــات. ئــەحزابی پشــتیوان بــە گشــتی قورســایی و گرینگــی ئــەوتۆیان بــۆ ئەندامــەتی لــە كابینــەدا نییــە. هاوپەیــمانیی پشــتیوان لەوانەیە بە پێی سیاســەت و مەســەلەی جۆراوجــۆر لــە حیزبــی جــۆر بــە جــۆر پێــك بێــن كــە لــەم كاتــەدا پێــی دەڵــێن هاوپەیــمانیی كــاتی, یــان پارلــەمانی. بــەم پێیــەش كــە كابینــەی حکوومەت لە پشــتیوانی زۆرینــەی پارلــەمان بەهرەمەنــد بــێ یــان نــە جۆرگــەلێك لــە كابینــە پێك دێ.

كابینــەی حکوومــەتێك كــە لــە پشــتیوانی زۆرینــەی پارلــەمان بەهرەمەنــد بــێ یــان نــا حکوومــەتی زۆرینــەی پــێ دەڵــێن. بێجگــە لەمــە حکوومــەتی كەمینــەی پــێ دەوتــرێ.

حکوومەتـــەکانی کەمینـــە بـــە گشـــتی دەوامیـــان لـــە حکوومـــەتی زۆرینـــە کەمتـــرە. هاوپەیـــمانییەك کـــە هـــەموو حیزبـــەکان، یـــان حیزبـــە گـــەورەکان بگرێتـــەوە هاوپەیـــمانیی گەورەی پێ دەڵێن. هاوپەیـمانیی لـەم شـێوە زۆرتـر لـە هـەل و مـەرجی شـەڕ و قەیرانـدا پێـك دێ. کابینـــەی کـــاتی کـــە بـــۆ بـــەڕێوەبردنی کاروبـــاری ڕۆژانـــە لـــە مـــاوەیێکی کورتـــدا دادەمـــەزرێت کـــە وت و وێـــژ بـــۆ دامـــەزرانی کابینـــەی حکوومـــەتی لـــە ئارادایـــە، حکوومـــەتی سەرپەرشتی پێ دەڵێن. جاری وایـە هـەر بـەم مەبەسـتە سـەرۆك کۆمـار کابینـەیێك پێکهـاتوو لە کەسانی نائەندامی حیزبە سیاسییەکان پێك بێنێ.

لـە سیسـتمگەلی پارلـەمانیـدا، سـەرۆکی وڵات سـەرەتا کەسـێك بـە نـاوی بەربـژار بـۆ پۆسـتی سـەرۆك وەزیـری دیـاری دەکـات. هـەر چـۆنێکی بـێ ڕێبـەرانی حیزبـەکان لـە دەست نیشان کردنـی بەربـژاردا دەوری گـرینگ دەبیـنن. هەنـدێ جـار پارلـەمان بـۆ خـۆی ڕاستەوخۆ سـەرۆك وەزیـر دیـاری دەکـات، لـە کاتێکـدا یـەکێك لـە حیزبـەکانی پارلـەمان خـاوەنی زۆرینـەی متمانـە پـێ کـراو بـێ، سـەرۆکی وڵات زۆر جـار ڕێبـەری ئـەو حیزبـە بانگهێشـتن دەکـات بـۆ ئـەوەی کابینـەی حکوومـەت پێـك بێنـێ. جگـە لەمانـە زۆر جـار وتووێـژی درێژخایـەن و ئەسـتەم بـۆ دروسـت بـوونی کابینـە دێتـە ئـاراوە. لەوانەیـە کەسـێك کـە بەرپرسـایەتی ئـەو وتووێژانـە وە ئەسـتۆ دەگـرێ لەوانەیـە گـەر لـە یـەکێك لـە وتووێژەکانـدا سەرکەوێ خۆی ببێتە سـەرۆك وەزیـر. لـە حاڵەتێکـدا کـە وتووێـژی سـەخت و دژوار لـە پێشـدا بـێ، سـەرۆکی وڵات تـەنیا کەسـێك بـە نـاوی «پـەیامنێر» یـان پەیوەندیـدەری وتووێـژ هەڵدەبـژێرێ. کەسـانی ئـەوتۆ زۆر جـار لەگـەڵ ڕێبەرایـەتی حیزبـەکان پەیوەنـدیی نزیکیـان هەیە, یـان زۆر دەسـتیان دەڕوات. بـەم حاڵەیشـەوە لەوانەیـە «پـەیامنێران» تـەنیا بـە ڕواڵـەت دەوری وا ببیـنن و لـە حاڵەتێکـدا کـە لـە وتووێـژان سـەرکەون خۆیـان کابینـەی حکوومـەت دروست بکـەن. لـە حاڵـەتی شکسـتی وتووێـژدا، سـەرۆکی وڵات کـاری دامـەزرانی کابینـە بـە کەسانێکی تر دەسپێرێ کـە دەیـان ناسـێ. سـەرۆك وەزیـری تـازە دوای هەڵبـژاردن، یـان دیـاری کردنـی دەبـێ تاقمێـك بـۆ دروسـت کردنـی کابینـە پێـك بـێنێ و لـە هـەمان کاتـدا سیاسـەتەکانی دارێـژێ و بیانناسـێنێت. لـە کۆتاییشـدا کابینـەی نـوێ دەبـێ لـە لایـەن سەرۆکی وڵاتـەوە تەئیـد بکـرێ. هەنـدێ جـار ئەنـدامانی کابینـە پێویستە تەئیـدی پارلـەمان

وەدەست بێنن. جاری وا هەیە خودی سەرۆك وەزیری بەربژار لەگەڵ ئەندامانی کابینەکەی دەبێ لە لایەن پارلەمانەوە تەئید بکرێن. زۆر جار لە دیموکراسییە قەدیمییەکاندا پێویستی بەم تەئیدانە نەبوو.

لەو وتوێژانەدا کە حکوومەتی هاوپەیمانی لێ دەکەوێتەوە، دوو باس زۆر گرینگن: یەکەم پێکهاتەی حکوومەتی و دووەم سیاسەت و بەرنامەکانی.

زۆر جار بەرپرسان و ڕێبەرانی حیزبەکان لەم وتووێژانەدا بەشدار دەبن و لە چوارچێوەی گشتیی سیاسەتەکانی حیزبی خۆیاندا دەکەونە نان بە قەرزدان و سازش لەگەڵیاندا. لە درێژەی ئەم وتووێژانەدا، زۆر جار حیزبە سیاسییەکان یەکیەتی خۆیان لە بەرانبەر رکەبەراندا دەپارێزن و لە کێشەی نێوخۆیی خۆ دەپارێزن. لە حاڵەتێکدا کە دوا تەئیدی دامەزرانی حکومەت لای پارلەمان مسۆگەر بێ، سازش و سیاسەتی پەیڕەوکراو، بەسراوە بە چوارچێوەیێك دەبێ کە سەرنجی پارلەمان بۆ لای خۆی رابکێشێ. لەو سیستمانەدا کە ژمارەی حیزبەکان زۆرن، وتوویژ بۆ هاوپەیمانیی درێژخایەن دەبێ و بە شێوەی سەرە، لە نێوانی حیزبە جیاجیاکاندا روو دەدات. دامەزرانی کابینەی حکومەتی هاوپەیمانی پێویست ناکات کە دوای هەڵبژاردنی گشتی بێ، بەڵکو لەوانەیە دوای دەست لە کار کێشانەوەی حکومەتی پێشوو، پێویستی پەیدا کردبێ. لەم جۆرە حاڵەتانەشدا لەوانەیە لە ماوەی تەمەنی پارلەمانێکدا چەندین هاوپەیمانی دروست ببێ. هەروەها لەوانەیە ئەو کابینەی حکومەتە کە دامەزراوە و خەریکی بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتە، بە بێ گۆڕانکاری بنەڕەتی لەگەڵ هەندێك لە حیزبەکان هاوپەیمانی دامەزرێنێ. لە حکومەتی هاوپەیماندا، لە کاتی دابەش کردنی وەزارەتەکاندا، پلەی سەرۆك وەزیری بە گەورەترین حیزب دەدرێ. ئەو حیزبگەلە کە لایەنی ئاینییان بە هێزە، زۆر جار هۆگری وەزارەتی پەروەردە و فێرکردن و کاروباری کۆمەڵایەتین. حیزبە پارێزوان و راستیخوازەکان لە راستیدا حەزیان لە پۆستی وەزارەتی دارایی و ئابوورییە. حیزبە رادیکاڵ و چەپەکان هۆگری وەزارەتی کار، ئاسایشی کۆمەڵایەتی و دەرمان و لەش ساخین. لە باری بەردەوامی و پتەوی سیاسییەوە، حکومەتی یەك حیزبی و زۆرینەیی دەوامیان لە حکومەتی هاوپەیمانی زیاترە. لە نێوان حکومەتی هاوپەیمانیشدا

«هاوپەیــمانیی تــەواو» بناغــەی پتــەوتری بــۆ کابینــەی حکومــەت هەیــە تــا «هاوپەیــمانیی زیادی» و «هاوپەیمانیی کەسری» «سەرنج بدەنە باسی دروست کردنی هاوپەیمانی».

٤-١٠. کابینەی حکومەت

پێشینەی دامــەزراوەی کابینــە، یــان دەســتەی حکومــەت بــۆ خــدەی شــاکانی ئــەورووپا لــە سەدەکانی نێوەڕاستدا دەگەڕێتــەوە کــە یاریــدەدەریان لــە ســێ چیــن، یــان ســێ پلــەی ئەســڵی، ئەشــراف، پیــاوانی ئــایینی و عەســکەری بــە مەبەســتی دەســتەبەر کردنــی هێــزی خۆیــان هەڵدەبــژارد. لــە ئاکــامی جێگیــر بــوونی سیاســەت و بڵاوبوونــەوەی قەڵــەمبازی نــوێ، هێــدی هێــدی سیاسەتــمەدارانی پیشــەیی جێگــای یاریــدەدەرانیان گرتــەوە. لــە دەورانــی نوێــدا بــە جیابوونــەوەی ســەرۆکی وڵات «بــۆ وێنــە شــا یــان ســەرۆك کۆمــار» لــە ســەرۆکی حکومــەت، کابینــە وەك دەســتەی بەڕێوەبــەری توانــایی ســەرۆکی حکومــەت، لــە هــەر جێگاییــەك نەهادینــە بــووەوە. دیــارە لــە بــڕێ وڵاتــی وەك ئــەمریکا، ســەرۆکی وڵات و حکومــەت هــەر یــەکن. جگــە لەمــە، لــە یاســای ئەساســی ئــەو وڵاتــەدا هــیچ ناوێــك لــە کابینــەی حکومــەت نەهاتووە. لە ئاکامدا سەرۆك کۆمــار توانــایی خــۆی بــە شــێوەیێك بــە وەزیرانــی نابەخشــێ کــە هۆی دەسەڵاتی بە کۆمەڵ و نەهادی ئەوان پێکبێنێ.

شــێوەی وەرگــرتنی وەزارەت یــا ئەنــدامی کابینــە لــە وڵاتــانی جۆراوجــۆردا جیــاوازە. لــە فەڕەنســە و ئــەڵمان و ژاپۆنــدا ئەنــدامانی کابینــە بــە گشــتی لــە ســەرەتا کارمەنــدی ڕەســمی دەوڵــەتن و دواتــر وەك وەزیــر یــان ئەنــدامی کابینــە دەچــنە پــۆلی سیاسەتــمەدارانی پیشــەییەوە. لــە بەرانبــەردا لــە ســوننەتی سیاســیی ئینگلیســیدا، وڵاتــانی وەك ئینگلــیس، کانــادا و ئوســترالیا، ئەندامــەکانی کابینــە پێشتــر کارمەنــدی ڕەســمی دەوڵــەت نیــن و تــەنیا وەك سیاسەتــمەداری پیشــەیی دێنــە کابینــەوە. لــە ئــەمریکا تێکەڵاوییــەك لــەم دوو شــێوەیە بــەڕێوە دەچــێ. وەزیــران و ئەنــدامانی کابینــە خــاوەن پلــەی ئیــداری نیــن و گەرچــی لەوانەیــە بیانبــێ، پیشتــر وەك فەرمانــدار یــان ئەنــدامی مەجلیســی یاســادانان لــە ئەیالەتەکانــدا کاریــان کردبــێ، بــەڵام بــە گشــتی وەك سیاسەتــمەداری پیشــەیی ســەر

هەڵدەدەن و دیارە لەم بۆنەیەدا لە مێژووی خزمەتکاری خۆیشیان کەڵك وەردەگرن. کە وا بوو پەیوەندیی پلەی سیاسی و پلەی ئیداری شتێکی لاوازە.

زۆربەی کابینەکان بە جۆرێك پیشاندەری هێزی حیزب و تاقمی سەر دەسەڵاتن. ئەو رژیمانەی کە پاڵپشتییان هێزی نیزامییە، روونە هەندێ وەزارەتی گرنگ بە سوپا دەسپێرن. لە وڵاتێکی وەك ئینگلستاندا، ئەو حیزبەی کە خاوەنی زۆرترین کورسییە لە مەجلیسی عەوامدا، کابینە چێ دەکات. بەڵام گەر خاوەنی زۆرینەی مەجلیس نەبێ لەوانەیە «حکوومەتی کەمینە» دروست بکات. لەم حاڵەدا حیزبە بچکۆلەکان بێ ئەوەی چاوەڕوان بن ئەندامیان لە کابینەدا هەبێ، پشتیوانی لە حکومەت دەکەن. لە حاڵەتێکدا حیزبە گچکەکان خوازیاری ئەندامەتی لە کابینەدا بن «حکومەتی هاوپەیمانی» پێك دێت. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا سەرۆك کۆمار هەوڵی ئەوەیە کە وەزیرانی هەر کابینەیێك، بە دڵی تاقمانی دەسترۆیشتووی ئەو بوارە بێت. بۆ وێنە وەزیری خەزانەداری دەبێ جێگای پەسنی تاقمەماڵی و ئابوورییە گەورەکان بێ. هەر وەها سەرۆکی حکومەت زۆر جار لە دانانی کابینەی خۆیدا سەرەنج دەداتە بونیادی ئەتنیکی و ناوچەیی وڵات و هەر وەها دەوری ژنان لە بەرچاو دەگرێ.

٤-١١. دروست کردنی هاوپەیمانی

هاوپەیمانی، کۆمەڵێ گروپ یان حیزبی سیاسی کە ئامانجی هاوبەشیان هەیە و سامانی خۆیان بۆ گەیشتن بەو ئامانجە بە کاردێنن و دەسکەوتەکانی هاوپەیمانێتی لە نێو خۆیاندا بەش دەکەن. هاوپەیمانی لە کایەی سیاسی جۆربەجۆر، وەك لە دوو مەجلیسی یاسادانان، هێزی بەڕێوبەر و لە نێوان دەوڵەتانی سەربەخۆدا دروست دەبێت. گرنگترین جۆری هاوپەیمانیی لە باسی دیموکراسیی پارلەمانیدا، هاوپەیمانیی حیزبەکانە لە نێوخۆی هێزی بەڕێوەبەر دا. تەنیا لە دیموکراسیی پارلەمانیی فرەحزبیدا چەمکی هاوپەیمانیی بەم مانایە راست دێتەوە. لە سیستمگەلی دوو حزبی، وەك ئینگلستان و ئەمریکا، کە لەوێدا یەکێك لە دوو حیزبە کە زۆر جار خاوەنی زۆرینەی

کورسی پارلەمانە، پێویستێك بۆ دامەزرانی هاوپەیمانیی نامێنێتەوە. لەوانەیە هیچ حیزبێك زۆرینەی کورسی وەدەست نەهێنا بێ، لەم حاڵەدا بەو پێیە کە هەر چۆنێکی بێ لە دیموکراسیی پارلەمانیدا ئەبێت زۆرینەی ئەندامانی پارلەمان لە سیاسەتەکانی هێزی بەڕێوەبەر پشتیوانی بکەن، پێویستیی دروست کردنی هاوپەیمانیی لە نێوان نوێنەرانی چەند حزبێ لە پارلەماندا دروست دەبێت. کاتێك ئەندامانی کابینەی حکومەت هەموو سەر بە حیزبێك بن، بەڵام لە پارلەماندا لە پشتیوانی هاوپەیمانێك لە ئەندامانی هەمان حیزب و حیزبی دیکە، یان نوێنەری سەربەخۆ بەهرەمەند بن، بە حاڵەتی ئەوتۆ «هاوپەیمانیی پارلەمانی» دەڵێن و ئەمەش لە «هاوپەیمانیی بەڕێوەبەر» جیایە کە لەودا کابینەی حکومەت لە چەند حیزبێ پێکهاتووە. لەو سیستمانەدا کە خاوەنی زیاتر لە چوار حیزبی پارلەمانیین، چەندین جۆر هاوپەیمانیی لەوانەیە دروست ببێت.

بەڵام گەر هاتو هاوپەیمانیی سەرەتا لە وەدەست هێنانی دەنگدا سەرنەکەوت، لەوانەیە حیزب یان حیزبگەلی تری بۆ دەعوەت بکرێ. ئەم حیزبانەش لەوانەیە دەعوەتەکە قەبووڵ بکەن یان نەیکەن. رەوەندی لێگێڕانەوە سەرەتا تا ئەو کاتە درێژەی دەبێ کە نیازێك بۆ دەعوەتی تر نەمێنێ, یان حیزبێك نەمابێ کە دەعوەت نەکرابێ. دیارە هەر کام لە ئەندامانی هاوپەیمانیی سەرەتا، خاوەنی مافی ڤیتۆن لەوەی کە ئەندامی دیکە وەربگرن.

هاوپەیمانیی بەڕێوەبەر لەوانەیە «هاوپەیمانیی زۆرینە» یان «هاوپەیمانیی کەمینە» بێ. «هاوپەیمانیی زۆرینە» لە پشتیوانی زۆربەی ئەندامانی پارلەمان بەهرەمەندە، لە حاڵێکدا «هاوپەیمانیی کەمینە» پشتیوانییەکی ئەوتۆی نییە. «هاوپەیمانیی کەمینە» لە وڵاتانی وەك دانیمارك، نەرویج، سوێد، ئیتاڵیا، فەڕەنسە و ئیسپانیادا باوە. بە رواڵەت دیموکراسیگەلی پارلەمانی پێوستیان بە هاوپەیمانیی زۆرینەیی هەیە.

لە بەر ئەوەی حکومەت دەبێ بتوانێ بەردەوام لە سەر دەنگی زۆرینە، لە بەرانبەر دەنگی بێ بڕواییدا حیساب بکات. بەم حاڵەیشەوە جاری وایە ئەو حیزبانەی لە

حکومەتدا ئەندامیان نییە، لە پارلەماندا پشتیوانی لە حکوومەت دەکەن. بەم جۆرە «هاوپەیمانیی کەمینە» دەتوانێ سەرەڕای روالەت، لە پشتیوانیی زۆرینەیی پارلەمان بەهرەمەند بێ، هەرچەند لەوانەیە ئەم زۆرینەیە ناپتەو و بگۆڕ بێ. هاوپەیمانیی کەمینەیی هەر چۆنێکی بێ ناپتەوتر لە هاوپەیمانیی زۆرینەیین. هەر چەند لە دیموکراسیەکانی ئەمڕۆدا زۆر بەرچاون.

هەر وەها هاوپەیمانییەکان لە باری ژمارەیشەوە بە جۆرێکی دیکە دابەش دەکرێن. «هاوپەیمانیی تەواو»، هاوپەیمانییێکە کە بە رادەی پێویست ئەندامی هەیە، یەعنی ئەندامی زیادی نییە گەر بە جێی بهێڵن، هاوپەیمانیی هەڵوەشتێتەوە. زۆر جار هاوپەیمانیگەلی لانی کەم، هەمان جۆری هاوپەیمانیین کە زۆرینەی دەنگەکان لە مەجلیسی یاسادانان وەدەست دێنن. «هاوپەیمانیی زیادی» هاوپەیمانییەکە کە ئەندامانی زیاتر لە رادەی پێویست بن و «هاوپەیمانیی ناتەواو» هاوپەیمانییەکە کە ئەندامانی کەمتر لە رادەی پێویست بن. «هاوپەیمانیی گەورە» هاوپەیمانییەکە کە لەودا هەموو حیزبەکانی پارلەمان بەشدارن. هاوپەیمانیی ئەوتۆ زۆرجار لە کاتی قەیراندا دروست دەبن، لە زانستی سیاسەتدا، پێشبینی ئەوەی کە لەوانەیە کامە حیزب لە هاوپەیمانیدا بەشداری دەکەن، باسی دوور و درێژی لە تیۆری هاوپەیمانیدا هێناوەتە گۆڕێ. لە تیوریەکانی کۆندا زۆر پێ لە سەر «ئەندازە»، یان دەوری ژمارەی حیزبەکان لە دامەزرانی هاوپەیمانیدا دادەگیرا، لە کاتێکدا لە تیۆری تازەتردا لە سەر هۆی چۆنیەتی هاودەنگی، یانی نزیکی فیکری و ئایدیۆلۆژیایەکی حیزبەکان زیاتر پێداگیراوە.

هەرچۆنێکی بێ هۆکاری جۆراوجۆر وەك یاساگەلی هەڵبژاردن، شێوە کردەوەی پارلەمان، شێوە بڕیاردانی کابینەی حکومەت، هاودەنگی فیکریی حیزبەکان و گرینگی ژمارەی ئەوان لە سەر دامەزرانی هاوپەیمانیی کاریگەرن.

٤-١٢. شێوەکانی تەوێر کردن لە دیموکراسییەکاندا

لە دیموکراسیدا تەویری سیاسی زۆر جار بە شێوەی دەستەجەمعی بەڕێوە دەچێ و لە نێو پارلەمان، کابینە و کنوانسیۆنی حیزبیدا بەڕێوە دەچێ. یەکێك لە شێوەکانی زۆر ئاسایی و ئەساسی لە تەوێردا، دەنگ وەرگرتنە. دەنگ وەرگرتن بۆ بڕیار وەرگرتن، شێوەی جۆراوجۆری هەیە. ساناترین شێوەی دەنگ وەرگرتن کاتێکە کە هەموو دەنگدەران خاوەنی مافی دەنگی یەکسان بن و هەڵبژاردن تەنیا لە نێوان دوو شەقڵی دیاریکراودا بێ و زۆرینەی سانای دەنگەکان بۆ تەویر وەرگرتن تەواو بێت. لە هەل و مەرجی جیاوازدا، لەوانەیە لە باتی زۆرینەی سانا، زۆرینە موتڵەق یەعنی نیوە بە ئیزافەی یەك دەنگ پێویست بێ. دۆخی ئاڵۆزتر کاتێکە کە زۆرینەی تەواوتری وەك ٢/٣ یان ٣/٤ دەنگەکان پێویست بێ. هەر وەها لەوانەیە شەقڵەکانی هەڵبژاردن زیاتر لە دوو بێ. بۆ وێنە کاتێك سێ شەقڵ لە ئارادا بێ، لەوانەیە زۆرینەی سانا بۆ دیاری کردنی یەك جار رون و پێویست بێ و دەنگ وەرگرتن لە یەك جاردا وەردەگیرێ. بەڵام کاتێك کە زۆرینەی موتڵەق پێویست بێ و ئەگەر هیچ کەس لە سێ هەڵبژاردنەکانەوە زۆرینەی پێویست وەدەست نەهێنێ، ئەو دوو هەڵبژاردەی کە زۆرترین دەنگیان وەدەست هێناوە، لە بەشی دواتری دەنگ وەرگرتندا، لە بەرانبەر یەکتریدا قەرار دەگرن. لەوانەیشە تەویرەکان لە ئەساسدا وێکڕا وەرگیرێ. ئەم وەزعە لە کاتێکدا بە کردەوە دەگاتە ئەنجام کە هەموو ئەندامان لە دیاری کردنی ئاکامدا وەك یەك دەستیان بڕوات. دوایین ئەندامی دژ لە هەل و مەرجی ئاوادا خاوەنی دەسەڵاتێکی بەرچاو دەبێ، بە وتەیێکی دیکە خاوەنی مافی ڤیتۆ دەبێ.

٤-١٣. بەرپرسایەتیی حوکمڕانان و کاربەدەستانی سیاسی

لە دیموکراسیدا کاربەدەستانی گشتی، بەرپرس و وەڵامدەری ئەو تەویر و کردەوانە دەبن کە گرتوویانە و کردوویانە. بێ بەرپرسایەتیی، دیموکراسی

نامومکینــه. بــەم پێیــە روونــە کــە هــەموو خــەڵکی دەتــوانن لــە کــار و کــردەوەی کاربەدەستان بکۆڵنــەوە. بــە تایبــەت لــەو کاربەدەســتانەی کــە خــەڵك هــەڵیان بــژاردوون و دەبێ وەڵامدەری خــەڵکی بــن. ســەرەڕای ئەمــەش کاربەدەســتانی ناهەڵبــژاردەیش بــە شــێوەی جۆراوجۆر بە بەرپرسیی تەویرەکانیان دادەنرێن.

٤-١٣-١. بەرپرسایەتیی کاربەدەستانی هەڵبژێردراو

کــورت بــوونی کــاتیی ئــەو پلەیــەی کــە هەڵبــژێردراوان وەریــان گرتــووە و پرەنســیپی کێبــەرکێی هەڵبــژاردن، پاڵپشــتی بەرپرســایەتیی کاربەدەســتان لــە بەرانبــەر خەڵکــدا دەبێ. بەم حاڵەیشەوە لەم بوارەدا لەمپەر و کۆسپ هەیە:

یەکەم: خــەڵك بــەردەوام لــە رووی زانســت و زانیــاریی تــەواو ســەبارەت بــە بەربــژاران و هــەل و مــەرجی رۆژانــەی سیاســەت، لــە هەڵبژاردنــدا بەشــداری ناکــەن.لــەم حاڵەتــەدا هەڵبــژاردن و هەڵبــژێراوی کاربەدەســتان پێویســتی دەســتەبەر کردنــی بەرپرســایەتیی ئەوان لە بەرانبەر هاوولاتیاندا ناکات.

دووەم: نابەرپرسایەتیی کاربەدەســتان لــە بەرانبــەر خەڵکیــدا بــەو مانایــە نییــە کــە بــۆ جارێکی دیکــە هەڵنەبژێرنــەوە، لــە بــەر ئــەوەی زۆر جــار کــەڵك وەرگــرتن لــە پــوولی رژاو لــە هەڵبژاردنــدا دەتــوانێ کۆســپی ئــەوتۆ پووچــەڵ کاتــەوە. ســەرەڕای ئەمــەش هەرچــەندە کێبــەرکێی هەڵبــژاردن تونــدتر بــێ، ئیمکــانی بــە بــەرپرس زانــینی کاربەدەســتانی هەڵبــژێردراو زیــاتر دەبــێ. بــەم حاڵەیشــەوە و تەنانــەت لــە هــەل و مــەرجی رکەبــەری تەواودا، لە حاڵەتێکدا کــە هاوولاتیــان دەنــگ بــە حیــزب بــدەن «نــەك بــە بەربــژارێك بــە ناوی کەس یــان تــاك» لــەم حاڵەتەشــدا بەرپرســایەتی تــاکیی کاربەدەســتان تووشــی لێڵــی دەبێ. هەر وەها رەوەنــدی بریــار وەرگــرتن لــە حکوومەتــە نوێکانــدا زۆر ئــاڵۆزە و بــەم پێیــە ناکرێت بە ئاسانی کەسانی تایبەت بە بەرپرسیی کاروباری تایبەت لە قەڵەم بدرێ.

٤-١٣-٢. بەرپرسایەتیی کاربەدەستانی ناهەڵبژێردراو

یــەکێك لــە رێگــەکانی دروســت کردنــی هەســتی بەرپرســایەتیی لــەکن کاربەدەستانی ناهەڵبـژێردراوا کـەڵك وەرگرتنـە لـە بیــرورِای گشـتیی. کاربەدەسـتانی ئــەوتۆ, بیــرورِای گشــتی وەك پێوانــەیێك بــۆ خۆشەویسـتی و رەوا بــوونی خۆیــان لــە بەرچاو دەگرن و لە تەویر کـردن سـەبارەت بـە کاروبـاری گشـتیدا چـاوی لـێ نـابرِن. لـە دیــموکراسیگەلدا ئـەو کاربەدەسـتانەی کـە لای بیــرورِای گشـتی جێـی مشـت و مـرِن دەخرێنـە بـەر لێپرسـینەوە. بـە گشـتی بیــرورِای گشـتی کەرەسـەیێکی گرنگـی چـێ کردنــی هەســتی بەرپرســایەتیی کاربەدەســتانی سیاســی و چــاك کردنــی سیاســی و تەوێر کردنە.

رێگەیـەکی تـر لـەو رێگایانـەی کـە هەسـتی بەرپرسـایەتی لـە لای کاربەدەسـتان دروسـت دەکـات، دانـانی چوارچـێوە و یاسـای چـاوەدێرییە بـە سـەر ئاکـار و رەفتـاری ئـەخلاقی و کۆمـەڵایـەتی کاربەدەسـتان دا کـە ئەگـەر ژێرپێیـان خسـت تـەمێ دەکـرێن. هـەر وەهـا کاربەدەسـتانی سیاسـی بـە گشـتی دەبـێ زانیـاری لـە سـەر مـاڵ و دارایـی خۆیـان پـیش وەرگـرتنی پلـە راگـەیێن و ئـەو زانیارییـە لـە درێـژەی کـارگێرِیی خۆیـان لـەو پایەیـەدا تـازە کەنـەوە. گریــمانەی ئەساسـی لێـرەدا ئەوەیـە کـە وەرگـرتنی پلـە و پایە لـە حکومـەتی دیــموکراتیکدا، نابـێ ببێتـە ئامێرێـك بـۆ قازانــجی شەخسـی و کەڵەکە کردنی دارایی.

لە هەندێك لـە دیــموکراسییەکاندا هاووڵاتیـان بـە پێـی یاسـای ئـازادیی زانیـاری، مافــی خۆیانــە زانیــاری پێویســت لــە مــەرِ ژیــانی گشــتی و پیشــەی کاربەدەســتان وەدەسـت بێـنن. بـە تایبـەت دوای دزەکردنـی هــەواڵی گەنـدەڵی و رووڕەشـیی مـاڵی و ئەخلاقی بۆ دەرەوەی شوێنە حکوومەتییەکان، کەڵك وەرگرتن لەم ئامێرە زۆر باوە.

هـەر وەهـا لـە زۆر دیــموکراسیدا, سەرچـاوەی رەسمـی بـۆ پیاچـوونەوە بـە دەنـگ هەڵبــرِین و شــکایەتی هاووڵاتیــان بــە دژی کاربەدەســتانی دەوڵــەتی دامــەزراوە.

سەرچاوەی ئەوتۆ بۆ یەکەم جار لە سوێد لە سەرەتای سەدەی ١٩دا دامەزرا و نێوی سوێدی ئەو ombudsman (چاوەدێر و کارگێڕ) کە لە ڕۆژئاوا هەر بەو نێوە باوەوە دەیناسێنن.

لە هەندێ دیموکراسیدا، حکومەت ناوەندێکی بۆ راڤە و لێکدانەوە و رەخنە و وردبوونەوەی سیاسەتە گشتییەکان داناوە. هاوولاتیان دەتوانن لە ئامار و زانیاری ئامادە کراوی ئەم ناوەندانە کەلك وەرگرن. هەر وەها لە هەندێ دیموکراسیدا رێگەگەلێك لە بەرچاو گیراوە تا هاوولاتیان و نوێنەرانی ئەوان بتوانن کاربەدەستانی هەڵبژێردراوی خۆیان لە سەر کار لابەرن. ریفراندۆم و جوولانەوەی پرۆتستۆی هاوولاتیان سەبارەت بە لێپرسینەوە و فەساد وخراپ کەڵك وەرگرتنی کاربەدەستان کاریگەرە. بەم شێوەیە رووناك بوونی بازنەی سیاسەت لە رێگای دەستەبەر کردنی هەستی بەرپرسایەتیی کاربەدەستان بە شێوەی جۆراوجۆر لە دیموکراسیدا دابین دەکرێ و لە راستیدا خۆ بە بەرپرس زانینی کاربەدەستانی سیاسی لە بەرانبەر خەڵکدا، گرینگترین پێوانە و هەوێنی دیموکراسییە.

رێگایەکی باوی چاوەدێریی پارلەمان بە سەر هێزی بەڕێوەبەردا، لێپرسینەوە، لە کار لابردنی کاربەدەستانی حکومەتە بە هۆی کاری نایاسایی کاربەدەستانەوە. رەوەندی لێپرسینەوە زۆرجار لە مەجلیسی نوێنەرانەوە دەست پێدەکا و دەگاتە دادگاییکردن و تەنانەت مەحکووم کردنی کاربەدەست لە مەجلیسی بالا (پیران)دا. پێشینەی ئەم کارە بۆ کردەوەی پارلەمانی ئینگلستان لە سەدەی چواردەدا دەگەڕێتەوە کە وەك کەرەسەی چاوەدێری بە سەر هێزی وەزیرانێك کە شا، دای نابوون، دیاری کرابوو. لە زۆر ولاتان سەرەڕای ئەوەی لێپرسینەوە رێگای یاسایی هەیە، زۆر جار هەڕەشەی لێپرسینەوە دەبێتە هۆی ئەوەی کاربەدەست دەست لە کار بکێشێتەوە و ئەمەش ئەبێتە هۆی ئەوە کە لێپرسینەوە نەبێتە ئاراوە.

لە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، سەرۆك کۆمار، جێگرانی و ئەندامانی کابینەی حکومەت لەوانەیە بە تاوانی «خەیانەت، بەرتیلخۆری و تاوانی گەورە» لێپرسینەوەیان

لەگەڵ بکرێ و لە سەر کار لاببــرێن. مەجلیسی نوێنەرایەتی لەم بارەیەوە مافــی تایبــەتی هەیە. دوای ئــەوەی کــە مەجلیســی نوێنــەران بــە دەنگــی زۆرینــە کاربەدەســتانی هێــزی بەڕێوەبەری خستە بەر لێپرسینەوە، مەجلیسی سەنا ئــەو کاربەدەســتانە دادگــایی دەکــات، حوکمی مەحکووم کردن پێویستی بە دەنگی زۆرینەی دوو لە سێی نوێنەرانی سەنایە.

بەشی پێنجەم

کردەوەی دیـموکراسی: حیزب و هەڵبژاردن

کردەوەی دیموکراسی: حیزب و هەڵبژاردن

گەر قبوول بکەین کە دیموکراسی لە کردەوەدا بە مانای بەشداری و کێبەرکێی سیاسیی ئەژمارێك لە گروپ و سازمانی رێکخراو بە مەبەستی وەدەست هێنانی هێز و بەرێوەبردنی ولاّت بە پێی سیاسەت و بۆچوونی هەر کام لەو گروپانەیە، لەو حاڵەدا حیزبە سیاسییەکان و هەڵبژاردن کاکڵە و چەقی ژیانی دیموکراتیك پێك دێنن. لەم وتارەدا لە رەوەندی دیموکراسی دەکۆڵینەوە و باسە گرینگە بەرچاوەکانی وەك بەشداریی سیاسی، حیزب و هەڵبژاردن، سیستمگەلی حیزبی و هەڵبژاردن و گروپی دەسترۆیشتوو و بیرورای گشتی بە کورتی دەدوێین.

٥-١. بەشداریی سیاسی

بەشداریی خەڵك لە سیاسەتدا بە هەر شێوەیەکی مانادار بۆ پێگەیشتنی دیموکراسی پێویستە, گەرچی ناتەواویشە. ساکارترین شێوەی بەشداریی سیاسی, دەنگدانی هاوولاّتیان بە حیزب و تاك و سیاسەتەکانیانە. شێوەکانی تری بەشداریی سیاسی بریتین لە تێکۆشانی هەڵبژاردن، شێوەی کارتێکردن لە سیاسەتمەداران، دامەزرانی گروپی دەسترۆیشتوو و حیزبی سیاسی و هتد. بەشداریی لە رێگای مافی دەنگدانەوە لە رۆژئاوا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە پەرەی گرت. لە سەرەتا لە ئەمریکا مافی دەنگدان بۆ ماڵکان، پیاوان و سپیپێستان تەسك کرابووەوە. لە زۆربەی ولاّتانی ئەورووپایی, بەشداریی سیاسی و مافی دەنگدان دوای شۆڕشەکانی ساڵی ١٨٤٨وە پەرەی ئەستاند. لە زۆربەی ئەو ولاّتانەدا مافی دەنگدانی گشتی لە سەرەتای دەیەکانی سەدەی بیستەمدا بەخشرا. بەم حاڵەیشەوە مافی دەنگدانی ژنان لە زۆر ولاّتان دێرتر پێگەیشت. لە ئینگلستان لە ١٩٧٨، لە ئەمریکا ١٩٢٠ ، لە فەرانسە ١٩٤٦ و لە سوویس لە ساڵی ١٩٧١ ژنان مافی دەنگدانیان پەیدا کرد. لە ئەمریکا نیوەی دانیشتوانی رەشپێستان تا ساڵی١٩٦٥ نەیاندەتوانی لە مافی یاسایی خۆیان لە دەنگداندا کەڵك وەرگرن. بەشداریی سیاسی بە بێ رکەبەریی سیاسی، بەشداریی دیموکراتێکی پێ ناڵێن. لە زۆر ولاّتان دوای رووخانی دیموکراسی، مافی دەنگ هێما لە پێ نەکەوتبوو. لە زۆر سیستەمی تۆتالیتاردا، زۆربەی هەرە

زۆری خەڵك لە هەڵبژاردندا بەشدرای دەکەن و دەسەلاَت لە دەستی یەك حیزب یان گروپێکدا دەمێنێتەوە. سیستمگەلی زۆرەمل و دیکتاتۆریی جۆراوجۆر بە شێوەی جۆراوجۆر خەڵکی بۆ دەنگدان رادەکێشن. لێکۆڵینەوە لە بەشداریی خەڵك لە هەڵبژاردن و دەنگدان لە شێوەکانی تری بەشداریی ئاسانترە و زانیاریی رەسمی زیاتر لەو بارەوە وەدەست دەکەوێ. لە زۆربەی دیموکراسییەکاندا، شان و شکۆی هاووڵاتی بوون بە دەنگدانەوە بەستراوە، و بیانییەکانی دانیشتووی ولاَت مافی دەنگدانیان نییە. لە ئەمریکادا, هاووڵاتیەتی بۆ دەنگدان لە چاوی یاسای ئەساسیەوە پێویست نییە, بەڵام ولایەتەکان لە کردەوەدا لە بەرچاوی دەگرن. رادەی بەشداریی کەسانی خاوەن دەنگ لە دیموکراسییەکاندا وەك یەك نییە. لە ئەمریکا نزیکەی ٥٨ لە سەدی دانیشتوانی خاوەن دەنگ لە هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٩٢دا بەشداریان کرد. بە بڕوای هەندێ کارناس یەکێك لە هۆیەکانی بەشداریی کەمی خەڵك لە هەڵبژاردندا، ناونووسیی بۆ دەنگدان لە پێش هەڵبژاردن دایە. لە زۆربەی دیموکراسییەکاندا ناونووسی پێویستە. هۆیەکی دیکە بەشداریی لە هەڵبژاردنی جۆراوجۆر دایە، هەرچێ ژماری زۆرتر بێ بۆی هەیە لە بەشدرای یەکێکیاندا بڕواتە سەرەوە. لەسەریەك خەڵکی ئامریکا زێدەتر لە هەموو دیموکراسییێك, هەلی دەنگدانیان هەیە. لە زۆربەی زۆری دیموکراسییەکاندا دەنگدان ئازادە. تەنیا لە ژمارەییێکی کەمی ولاَتان دەنگدان زۆرەملێیە, یان دەنگنەدان سزای هەیە. لە ئوستراليا و بلژیك ئەو کەسانەی کە دەنگ نادەن سزا دەدرێن. لە ئیتالیا لە سەر پێناسەی ئەو کەسانەی کە دەنگ نادەن دەنووسن «دەنگی نەداوە» کە جاری وایە بۆ خزمەتی ئیداری یان کەڵك وەرگرتن لە بەهرەی دەوڵەتی, سەرئێشەیان بۆ دروست دەکات. یەکێکی تر لە هۆیە کاریگەرەکانی رادەی بەشداریی, خودی سیستەمی حیزبییە. هەرچی رکەبەری زیاتر بێ، بەشداریی زیاتر دەبێ. کاتێك یەك حیزب بەردەوام لە هەڵبژاردندا سەرکەوێ، بەشداریی دادەبەزێ. هەر وەها سیستەمی هەڵبژاردنی نوێنەرایەتیی رێژەیی زیاتر لە سیستەمی زۆرینەیی، خەڵك و گروپی جۆراوجۆر بۆ بەشداریی هان دەدەن. تەتانەت رۆژی هەڵبژاردنیش لە رادەی بەشداریدا کاریگەرە. لەو ولاَتانەی کە رۆژی هەڵبژاردنی گشتی دەکەوێتە رۆژی پشوو دان، بەشداریی خەڵك زیاتر لەوەیە کە لە رۆژی کاردا بێت.

هەر وەها بە پێی ئەو دیاردانەی لە بەر دەست دان لەو ولاَتانەی کە پارلەمان یەك مەجلیسیە زیاتر لەو ولاَتانەی کە پارلەمانەکەیان دوو مەجلیسی هەیە، بەو دەلیلەی پارلەمانی یەك

مەجلیسی بە تەنێ دەوری دیاریکراو لە دوارۆژی سیاسیی ولاّتدا دەبینێ. هۆکـاری کۆمەڵناسـییش دیارە لە رادەی بەشداریی کاریگەرە. ورد بوونەوە لەم هۆیانە بە تایبەت لەو ولاّتانەی کە بەشداریی گشتی لەواندا لە خوارەوەیە «وەك ئەمریکا» ئاکامەکان مانادارتر دەبـن، لـە بـەر ئـەوەی کاتێـك بەشداریی بەر بلاّوە جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان تاقمە کۆمەلاّیەتییەکاندا نادۆزرێتـەوە. بـە پێـی خوێندنەوەی دیـموکراسییەکانی رۆژئاوا و لە نێوان تاقمـەکانی کۆمەلاّیەتیـدا، پیـاوان زیـاتر لـە ژنان، زۆرینەی ئەتنیکی زیاتر لە کەمینەی رەگەزی، چینی دەوڵەمەند و نێوەنـجی زیاتر لە چـینی خوارەوە، کەسانی خێزاندار و دانامەخستوو زیاتر لە کەسانی سەڵت و لاو، کەسـانی خـاوەن پلـەی بەرزی خوێندن زیاتر لە وانەی کەمیان خوێندووە و ئەو کەسانەی کە هەستی پێناسـەی حیزبییـان هەیە زیاتر لە کەسانی دیکە لە هەڵبژاردن بەشداری دەکەن.

گەرچی بە رواڵەت رادەی بەشداریی، دیـموکراسی تۆکمە و پتـەو دەکـات، بـەلاّم هەنـدێ لـە خاوەنرایان لەم بارەوە دوو دڵن. بە رای ئەوان ئەو کەسانەی کە دەنگ دەدەن زیـاتر لەوانـەی دەنـگ نادەن بە ئوسووڵی دیـموکراسی پێبەندن، کەسانێك کە دەنگ نادەن زۆر بڕوایـان بـە دیـــموکراسی نییـە. بۆیـە هانـدان و رێخسـتنی کەسـانی ئـەوتۆ بـۆ بەشـداریی سیاسـی لەوانەیـە بـۆ حـاڵی دیـموکراسی باش نەبێ. یەك جار لە ولاّتی ئاڵمان لە ساڵی ۱۹۳۳ بەشداریی بێ وێنـە سیاسـی و بووە هـۆی لـە نـاوبردنی دیـــموکراسی و سـەرکەوتنی فاشـیزم. سـەرەڕای ئەمـەش سـەرکەوتنی نازییەکان تەنیا ئاکامی زۆربوونی بەشداری نەبوو. بـەڵکو گـۆڕانی لاینگـری دەنگـدەرانی حیزبـی پێشوو لەم بارەوە کاریگەر بوو. بەربلاّوی بەشداریی گشتی لەوانەیە نیشانەی هۆگری بە ئوسـووڵی دیـموکراسی نەبێت، بەڵکو پیشاندەری هەستی ناکامی و پەریشانی و داوای گۆڕانکاریی بنـەڕەتی بێت. کە وابوو لە هەل و مەرجی تایبەتیدا لەوانەیە پەرەسەندنی بەشداریی بە زیانی دیـموکراسی تەواو بێت.

بەشداریی لە ژیانی سیاسیدا بۆ تاکگەل نرخی هەیە و پێویستی بە کات، هێز و سامان هەیە. دیارە هەرچی نرخی بەشداریی کەمتـر بێـت، رادەی دەڕواتـە سـەر. لـە سیسـتمگەلی داخـراو و نادیـموکراتیك زۆر جار تاکگەل بۆ بەشداریی راستەقینە لە سیاسەتدا تووشی نرخـی گـران دەبـن. گەرچی بەشداریی لە سیاسەتدا لە تئۆریە کلاسییەکانی دیـموکراسی وەك جۆرێك چاکەی مەدەنی لە قەڵەم دراوە، بەلاّم ئەمە تەنیا هەستی بەر پرسایەتیی مەدەنی نییـە، بـەڵکو زۆر جـار دەلیلـی

تری هەیە. وەدەست هێنانی قازانـجی ئابووری یەکێك لەو دەلیلە گەورانەیە. کردەوەی دیـموکراسی لە سیستەمی سەرمایەداریدا ناتوانێ لە ژێر کاریگەریی رۆحی قازانـجخوازانەدا نەبێت. سەرەڕای ئەمانەش دڵەڕاوکەی بەشداریی سانا نییە و زۆر جار تێکـەڵ و ئـاڵۆزە. کـەوابوو تێکـەڵاوییێك لـە قازانـجخوازی، هێزخوازی، وەدەست هێنانی پلە و پایـەی کۆمـەڵایـەتی و هەسـتی ئەمنیـەتی بـۆ بەشداریی سیاسی لێك دەئاڵۆزێن.

٥-٢. گروپی دەسترۆیشتوو و گروپی بەرژەوەندخواز

یەکێ لە رەهەندەکانی بەشداریی رێکخراوەیی لە دیـــموکراسیدا گروپگــەلی دەسترۆیشــتوویە. گروپی دەسترۆیشتوو و بەرژەوەندییخواز ئەو گروپانەن کە کار لە سەر بڕیارەکانی دەوڵەت دەکەن لە بەر ئەوەی قازانـجی ئەوان بپارێزێ. شەرت نییە ئەم گروپانە بۆ کارتێکردن لە کاروبـاری دەوڵــەت دروست بووبن، بەڵکو تایبەتکاری و ئامانـجی کۆمەڵایەتی و ئابووریی تایبەت بە خۆیـان هەیـە. بەڵام لە پەنای ئەمەشدا کار لە تەوێرەکانی دەوڵەت دەکەن لە بەر ئەوەی ئامانـجەکانیان جێبەجێ ببێت. هەندێ لە خاوەنڕایان، گروپی بەرژەوەندخوازو دەسترۆیشتوو بە کەرەسەی دیـموکراسی و هۆی بەردەوامی دەزانن. لە بەرانبەردا هەنـدێکی دیکـە قامـك بـۆ لایەنـە خراپـەکانی ئـەم کـارە بـۆ دیـــموکراسی رادەکێشــن. لـە روانگـەی پاڵپشــتانەوە، گروپگـەلی دەســت رۆیشــتوو بــۆ خۆیــان بەرچاوترین پێناسەی کۆمەڵگای کراوە و ئازادن و بە رەهەندی دەنگدانــەوەی ئامــانج و قازانـــجی گشتی لە باری ژیانی سیاسییەوە لە قەڵەم دەدرێن. هەموو یاسا دیـموکراتیکەکان، ئـازادیی تـاك لە تاقمی دڵخوازی خۆیاندا رەوا دەزانن. بە بێ ئەم تاقمانە تاك بە تەنێ ناتوانێ لە مـافـی خۆی لە هەمبــەر دەزگــای بــەربڵاوی دەوڵەتــدا پارێزگــاری لــە خــۆی بکــات. گروپگــەلی خاوەنبــەش و دەسترۆیشتوو ئاوێنەی سروشتیی جۆرواجۆری و ئاڵۆزی بونیادی کۆمەڵایەتی و ئـابووری و هــەبوونی چیــن و حەزی جۆراوجۆرن لە کۆمەڵگایەدا. کۆمەڵگای مەدەنی وەك بنەڕەتی ژیانی دیـــموکراتیك بە بێ تاقمی دەسترۆیشتوو و خاوەن بــەش مومکیـــن نییــە. تاقمگــەلی دەسترۆیشــتوو سەرچاوەی زانیاریی سیاسەتـمەدارن و خاوەن تەویرانیش هەن. لەم روانگەیەوە ئەم گروپانــە دەورێکـی بەرچـاو لە «کۆمەڵایەتی کردن»ی سیاسەتدا دەبیـــنن. یـەك لــە رەهەنـدەکانی دەسـت پـێ راگەیشتـــن و

پەیوەندیی خەڵك لەگەڵ كاربەدەستانی دەوڵەتیدا هەر ئەم تاقمگەلەن. لە لایێكی ترەوە هەر ئەم گروپە دەسترۆیشتووانە زانیاریی پێویست بۆ كەسانی خۆیان دابین دەكەن. بەم شێوەیە گروپگەلی دەسترۆیشتوو لە نەهادە دیموكراتیكەكان، واتە حیزبە سیاسی و پارلەمانەكان، پشتیوانی دەكەن.

رەخنەیەك كە لە تاقمگەلی دەسترۆیشتوو دەگیرێ، ئەوەیە كە ئەمانە تەنیا بە شوێن قازانجی خۆیانەوەن و ئەم قازانجە جاری وایە لەگەڵ قازانجی گشتیدا یەك ناگرتەوە. بەڵام داوەری كردن بە هاوئاهەنگی قازانجی تایبەتی و گشتی شتێكی ئەستەمە: بەم پێیە رەخنەی ئەوتۆ جێگای قسەو باسە. سەرەڕای ئەمەش هەموو تاقمە دەسترۆیشتووەكان تەنیا بە شوێن سەرخستنی قازانجی چینی خۆیانەوە نین، بەڵكو زۆر روونە گەلێك تاقمی تێكوشەر لە بەستێنی ژینگە، لەشساغی، فەرهەنگ و... هتد. هەن كە بە دوای قازانجە گشتییەكانەوەن. هەر چۆنێكی بێ لە ژیانی دیموكراتیكدا رێكخستنی هەموو قازانج و بایەخەكان نەك شتێكی دژوار بەڵكو نامومكینە.

ئابووریزانانی كلاسیك لە لایێكی ترەوە دەڵێن كە شوێن قازانجی تایبەتی كەوتن لە خۆیدا بە مانای دابین كردنی قازانجی گشتییە، بەم پێیە ناكرێت بە بیانووی پێشگیری لە شوێن كەوتنی قازانجی تایبەتی و لەم رێگایەوە زەربە لێدان لە كۆمەڵ، ئازادی تەسك بكرێتەوە.

لە سوننەتی دیموكراسی ئەمریكاییدا، جیمز مادیسۆن لایەنگری لانی سەری ئازادی بۆ تاقمگەلی دەسترۆیشتوو بوو. هەر بەم بۆنەوە هەندێ لە نووسەران بە دیموكراسیی ئەمریكی دەڵێن، دیموكراسیی مادیسۆنی. لە ئەمریكا تاقمگەلی دەسترۆیشتوو لە سیاسەتدا دەوری گەورە دەبینن. بەم حاڵەیشەوە لە هەندێ دیموكراسیدا، دەوڵەت بە مەبەستی دابین كردنی ركەبەریی ئابووریی بازاڕی ئازاد و ئازادیی سیاسی, رێ و شوێنی بۆ تەسك كردنەوەی تێكۆشانی تاقمگەلی دەسترۆیشتوو داناوە.

لە هەندێ وڵاتان رێ و شوێنی سەخت بۆ نێونووس كردنی گروپی دەسترۆیشتوو لە ئارادایە و بۆ پێشگیری لە بەهێز بوونی لە رادەبەدەری ئەم تاقمگەلە، هەوڵ دەدرێ حیزبە سیاسییەكان بەهێزتر بكرێت. پێشنیازێك كە لەم بارەوە لە ئەمریكا هاتووەتە گۆڕێ ئەمەیە كە پەیوەندیی ئەندامانی كۆنگرە و حیزبە سیاسییەكان لێك نزیك بكرێتەوە، بەم مانایە كە ئەندامانی كۆنگرە بە پێی حەزی حیزبی خۆیان و بە پاڵپشتی حیزب هەڵبژێرێن. لە كاتی ئێستادا ئەندامی كۆنگرە

له حیزبی سیاسیی جیاوازن، له بەر ئەوەی حیزب بۆ دیاری کردنی بەربژار کۆنتـــرۆڵی هەڵبــژاردن ناکات. له ئاکامدا ئەندامانی کۆنگرە لەگەڵ گروپی دەستڕۆیشتوو پەیوەندیی نزیکیان هەیە و بـەو شێوەیە پێبەندی بۆچوونەکانی حیزب نیـن.

٥-٣. حیزبە سیاسییەکان

حیزب گرینگتـرین رێکخراوەی دیـموکراسی هاوچەرخە. بە بۆچوونی زۆر کەس لـە خاوەنڕایـان لە دیماهیدا دیـموکراسی شتێك زیاتر لە کێبەرکێی حیزبی نییە. هەڵبژاردن بێ کێبەرکێی حیزبـی بێ مانایە. بەم ئیعتبارە کە حیزب لە راستیدا خۆی لە سەر چەمکی کێبــەرکێ بەنـدە. تـەنیا لـە سیستەمی دوو حیزبی, یان چەند حیزبیدا چەمکی حیزب مانا پەیدا دەکات، سیسـتمگەلی یـەك حیزبی, بەسیستمگەلی رکەبەری و دیـموکراتیك حیساب نایێن. چەمکی حیزب بە مانای دروستی وشە ، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا لە ئەمریکاوە سـەری هەڵـدا. دوای ئـەوەی کـە دامـەزراوەکانی یاسادانان بە تەواوی جێگیـر بوون و بەشێکی زیاتر لە خەڵك مافـی دەنگـدانیان وەدەسـت هێنـا, تێکۆشانی حیزبی وەك شتێکی بێ ئەملا و ئەولای لێهات. لە ئینگلستان چاکسـازیی هەڵبــژاردنی ساڵگەلی ١٨٣٣ و ١٨٦٧ بە روونی حیزبەکانی هێنایە مەیدانی سیاسەتەوە. حیزبـە مودێرنـەکان تەنیا داروودەستەی نێو پارلەمان نەبوون, بەڵکو لە دەرەوەی پارلەمانیش خاوەنی رێکخراو و ئەنـدام بوون. بەم حاڵێشەوە زۆربەی حیزبە مودێرنەکان لـە نێوخـۆی پارلەمانـەوە دروسـت بـوون و بـڵاو بوونەوەی مافـی دەنگدانی گشتی، بەستێنی تێکۆشانی ئەوانی لە دەرەوەی پارلەمان بەهێزتر کـرد. هەندێك حیزبیش لە دەرەوەی پارلەمان پێڕەوکە بوون و وەك تـاقمی دژی کاربەدەسـتان، خوازیـاری بەشداریی لە دەسەڵاتدا بوون. گرینگتـرین ئەم حیزبانە ، حیزبە کرێکاری و سوسیالیستەکان بـوون کە ئەمەش لە پەرەسەندنی مافـی دەنگی گشتیدا دەوری بینیوە. بەناوبانگتـرین پێوانە بۆ پۆلیـن کردنی حیزبە سیاسییەکان، پێوانەی ئایدیۆلۆژیای کە بەو پێیە حیزبەکان لەسـەریەك لـە راسـتی توندڕەوەوە تا چەپی توندڕەو دابەش و دیاری دەکرێن. چەمکی راست و چەپ ئامـاژە بـە دوو باسـی بنەڕەتی دەکەن: یەك لەمانە پاراسـتن, یان گۆڕینی پەیوەندییەکانی ئابووری, یـان بـە مانایـەکی دیارتر، دەست وەرنەدانی دەوڵەت لە ژیانی ئابووریدا لە بەر پاراسـتن یان دابین کردنی عەداڵـەتی

کۆمەڵایەتییەوەیە، و دووەم ساختاری هێز و سیستەمی سیاسی واتە سیستەمی سیاسیی دیموکراتیك یان پاوانخوازەوەیە. بەم پێیە حیزبە سیاسییەکان بە سەر چوار دەستەدا دابەش دەبن.

١) حیزبە سیاسییە راستڕەوە دیموکراتییەکان: وەك حیزبی لیبراڵ و پارێزگار و دیموکرات مەسیحی

٢) حیزبە سیاسییە چەپە دیموکراتییەکان: وەك حیزبی سوسیال دیموکرات و حزبی کرێکاری

٣) حیزبە سیاسییە پاوانخوازەکان: وەك حیزبە فاشیست و ناسیۆنالیستەکان.

٤) حیزبە چەپە پاوانخوازەکان: وەك حیزبە کمۆنیستەکان.

حیزبە سیاسییەکان بە گشتی لە سێ روانگەوە موتالا دەکرێن:

یەك: حیزب بەو جۆرەی کە لە زەمینەی حکوومەت و پارلەماندا وەك کۆمەڵێك لە کاربەدەستانی گشتی دەردەکەوێت.

دوو: حیزب بە جۆرەی کە لە دەرەوی پارلەمان وەك رێکخراوەیەك بۆ تێکۆشانی هەڵبژاردن دەردەکەوێ.

سێ: حیزب بەو جۆرەی کە وەك کۆمەڵێك ئەندام و لایەنگر و دەنگدەر لە زەمینەی هەڵبژاردندا دەردەکەوێ.

لە روانگەی یەکەمدا، جاری هەوەڵ حیزبە سیاسییەکان بە شێوەی گروپ و دەستەی رێکخراوەیی لە پارلەمان, یان هێزی بەڕێوەبەردا دەرکەوتن. لە زۆر لەو حیزبانەدا کە مێژووی کاری ئەوتۆیان هەیە، هێشتا بەشی پارلەمانیی حیزب، بەشی دەسەڵاتدار و بەرچاوی حیزبە. حیزبە پارلەمانییەکان وەك ئامێرێك بۆ رێکخستنی هەوڵ و تەقالای نوێنەران و دروست کردنی رەهەندی پەیوەندی گرتن و زانیاری بەکاردێنن. تایبەتکاریی حیزب لە بواری تەویر کردن دەربارەی سیاسەتەکانی دەوڵەت، بەڕێوە بردنی ئەو سیاسەتانە و بەکارگرتنی هێزی سیاسییە. هێزی بەڕێوەبەر لە حکوومەتی دیموکراسیدا بە بێ هەبوونی حیزب نامومکینە. حیزبە سیاسییەکان بە شێوەی بەرچاو جێنشینی پارلەمان و کابینەی حکومەت لە کاروباری سیاسەت دانانیدا دەبن. بەرنامە و سیاسەتگەلی حکوومەت زۆر جار لە لایەن کۆنوانسیۆنی حیزبەکانەوە دیاری دەکرێ. رادەی پێویستی ئەندامانی حیزب لە پارلەماندا، لە سیستمگەلی جۆراوجۆردا جیاوازی هەیە. لە کۆنگرەی ئامریکادا پێویستیی حیزبی لە دەنگداندا لە زۆربەی پارلەمانە ئوروپاییەکان کەمترە. زۆر لە حیزبگەل, خاوەنی قۆڵ و لایەنی ئایدیۆلۆژیایەکی نێوخۆیین کە لەمپەری یەکیەتی ئەوانە. قۆڵە حیزبییەکان زۆر جار دیاریکراو و رێکخراون و لە سەر قازانجی گروپی جۆراوجۆر پێبەندن. لە کاتێکدا بۆچوونەکانی حیزب، زۆر جار رێك نەخراو و ئایدیۆلۆژیایەکن.

تێکۆشانی حیزبگەلی دەرەوەی حکوومەت و پارلەمان دیارە بە پێی حیزب و وڵات جیاوازی هەیە، حیزبەکان لەم بوارەدا شێوەی ڕێکخراوەیان چوون یەك نییە. ئەو حیزبانەی کە لە نوێنەرانی پارلەمان و هەندێ کەسایەتی ژیهاتی و سەر بە دەرەوە پێکهاتوون و ئەندامیان لە دەرەوەی پارلەمان نییە، حیزبی «کادر»یان پێ دەڵێن. ئەو حیزبانەی کە لە دەرەوەی پارلەمان ڕێکخراو و ئەندامی بەربلاویان هەیە حیزبی «تودەیی»یان پێ دەگوترێ، زۆر جار حیزبگەلی توودەیی هەوڵ دەدەن لە ڕێگای دامەزرانی شوێن و ناوەندی جۆرواجۆری فەرهەنگی، ئاییینی و فێرکاری و.. هتد وە بە ژیانی کۆمەڵایەتیی ئەندامانی خۆیان وزە ببەخشن. حیزبگەلی دیموکرات مەسیحی، سوسیال دیموکرات و کمۆنیست لە ئەورووپادا زۆر جار ڕێکخراوە و تێکۆشانی ئەوتۆیان هەیە. تێکۆشانی ئەو حیزبانەی کە لە ڕاستیدا لە دەرەوەی پارلەمان دروست بوونە بە شێوەی بەرچاو لە دەرەوەی پارلەمان بەرچاو دەکەوێ. حیزبگەلی کرێکاری و سوسیال دیموکرات زۆر جار لە ڕێگای سەندیکای کرێکارییەوە ئەندامیکی زۆر لەخۆ کۆدەکەنەوە. سەندیکاگەلی کرێکاری و ڕێکخراوەی وەك ئەمان، یارمەتی بەربلاوی وەك زانیاری، فێرکاری و وە خۆکەوتنی سیاسی و... هتد، بۆ حیزبەکان دابین دەکەن. جگە لەمانە زۆر جار ئەندامان مافی ئەندامەتی بە حیزب دەدەن، گەرچی بەم زووانە بە بلاو بوونەوەی یارمەتیی گشتی بۆ حیزبە سیاسییەکان، دەوری مالّی ئەندامەکان کەمڕەنگ بووەتەوە. حیزبگەلی سیاسیی میللی بەردەوام پێویستیان بە تێکۆشەری حیزبی هەیە تا تێکۆشانی جۆراوجۆر لە زەمینەی ڕێکخراوەیی و وەخۆ کەوتن و... هتد بەڕێوە ببەن. ئەم تێکۆشەرانە زۆر جار بۆ تێکۆشانیان، هاندەری مالّی و ئایدیۆلۆژیاییان هەیە.

گرینگترین تێکۆشانی حیزبەکان لە بواری هەڵبژاردن و بە دەست هێنانی دەنگدایە. کەسانی تێکۆشەر لە باری سیاسییەوە بۆ خۆیان پێناسەی حیزبی دەبیننەوە و سەبارەت بە حیزبێکی تایبەت دلّگیری پەیدا دەکەن و ئەم هۆگری و ئەندامەتییە لە سەر ئاکاری هەڵبژاردن و دەنگی تاکگەل ئێکجار کاریگەرە.

هۆی جۆراوجۆری وەك پەیوەستیی چینایەتی، ئاییینی، ئەتنیکی و... هتد بە نۆبەی خۆیان بونیادی بۆچوونی تاکگەل سەبارەت بە حیزبەکان دەگۆڕن و دەبنە هۆی پێناسەی حیزبی. حیزبە سیاسییەکان زۆر جار لە سەر ئەساسی بونیادی کەلێنی کۆمەڵایەتی پێکهاتوون، سیاسی بوونی کەلێنەکان, هۆی دروست بوونی حیزب و پێناسەی حیزبی لە سەر تەوەرەی کەلێن دەبن. لە

مێژووی ئەورووپا دوو گۆڕانکاری گەورە بوونەتـە هـۆی کـەلێنی کۆمەڵایـەتی کـە لـە سـەر ئـەم کەلێنانە حیزبی سیاسی دروست بـوون یەکـەم شۆڕشـی نەتـەوەیی و دووەم شۆڕشـی پیشـەسـازی. شۆڕشی نەتەوەیی لە سەدەی شانزدە بە دواوە, بووە هۆی سەرهەڵدانی زمان و فەرهەنگی جیـاواز و شەڕ و تێهەڵچوونی نێوان دەوڵەت و کلێسـا. لـە زۆر وڵاتـان حیزبـە سیاسـییەکان لـە سـەر ئـەم کەلێنانە پێیان گرت. شۆڕشی پیشەسازیش هۆی کەلێنی چینایەتی و کەلێنی شار و لادێـی پێکهێنـا کە ئەمەیش لە جێگای خۆیدا لە سەر دروست بوونی حیزب شـوێنی بەرچـاوی دانـا. سـەرجەمی ئـەم کەلێنانە لـە گەشـەی پێناسـەی حیزبـی تاکگەلـدا کاریگـەر بوونـە و بـە سـەرەنجدان بـە پتـەوی و درێژەکێشانی ئەو کەلێنگەلە، پێناسەی حیزبیش لە پتەوی و قایـمی وەك یەك بەهرەمەند بوونە.

لە سەدەی بیستەمدا دەرکەوتنی ئالیشەی نوێ وەك هەستی ترسی کاربەدەسـتان و نەهادگـەلی کلیسایی و ئایینی لە بەرانبەر پەرەسەندنی فەرهەنگی نوێـدا، بـەهێز بـوونی هەسـتی قـەومی و ناوچەیی، بڵاو بوونەوەی کۆچبەری نێونەتەوەیی و دۆزی ژینگە، بووەتە هـۆی سـەرهەڵدانی حیزبـی ئایینی و قەومی نوێ, هەر وەها حیزبی دژی کۆچبەری و «حیزبی سەوز».

هەندێك لە نووسەرانی دیکە دروسـت بـوونی حیـزب لـە مێـژوودا بـە بەرهـەمی «قـەیرانی گەشەسەندن» و هەوڵ بۆ وەڵام دانەوەی دەزانن. قەیرانی پێناسە، مەشروعییەت، بەشداری و دابەش کردنی ئابووری دەبێتە هۆی دروسـت بـوونی کەشـی ئایدیۆلۆژیایـەکی و حیزبـەکان زۆرجـار ئـەم کەشانە دەقۆزنەوە. بۆیە بە درێژایی مێژوو حیزبە ئایینی و سکۆلارەکان لە سەر تـەوەرەی قـەیرانی پێناسە، حیزبگەلی کۆماریـخواز و سەڵتەنەتـخواز, لـە سـەر تـەوەرەی قـەیرانی مەشـروعیەت، حیزبگەلی پارێزگار و لیبـرال, لـە سـەر تـەوەرەی قـەیرانی بەشـداری, حیزبـە سوسیالیسـت و کمونیستەکان لە سەر تەوەرەی قەیرانی دابەش کردنی ئابووری پـێ دەگـرن. پارلەمانـەکانیش کـە ناوەندەکانی سەرەتایی پێکهاتنی حیزبەکانن لە وەڵام بە قەیرانی مەشروعیەتدا دەرکەوتن.

٤-٥. سیستمگەلی حیزبی

کۆمەڵـە حیزبێـك کـە لـە هەڵبژاردنـدا بەشـداری دەکـەن و دەچـنە پارلەمانـەوە و حکومەت بـە دەسـتەوە دەگـرن، سیسـتەمی حیزبیـی وڵاتێـك لـە قەڵـەم دەدرێـن. لـە ڕەوەنـدی

دیموکراتیزاسیۆندا زۆر جار گەلێك وردە حیزب سەر هەڵدەدەن و لە حاڵەتێکدا کە دیموکراسی جێگیر دەبێ ئەو وردە حیزبانە لە نێو سیستەمیکی روونتر و پتەوتر رێك دەکەون، وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد تەنیا سیستمگەلی حیزبیی کێبەرکێیی، بەدیموکراتیك دێتە ژماردن. سیستەمی یەك حیزبی و نارکەبەری ناتوانرێ بە ئەساسی دیموکراسی لە قەڵەم بدرێ.

لە پۆلین کردنی سیستمگەلی حیزبییدا، دەبێ چەندین هۆ لە بەرچاو بگیرێ: یەکەم فرەیی حیزبەکان، دووەم ئەندازە و بەربلاویان لە بارەی پشتیوانیی دەنگدەرانیان و حوزوریان لە پارلەمان و حکومەتدا. سێیەم، تەوەرە سەرەکییەکانی رکەبەری نێوان حیزبەکان، چوارەم کەلێنە کۆمەلایەتییەکان کە ژێرخانی حیزب دروست دەکەن و پێنجەم، پتەوی و بەردەوامیی شێوەکانی دەنگدان.

فرەیی حیزبەکان هاسانترین پێوانەیە بۆ پولین کردنی جۆرەکانی سیستەمی حیزبی. لە نێوان فرەیی حیزبەکان و زۆر تایبەتمەندیی سیستەمی حیزبیدا پەیوەندی هەیە. لەم بارەوە سیستمگەلی حیزبی بە یەك حیزبی، دوو حیزبی و فرەحیزبی دابەش دەبن. وەك ئاماژەی پێکرا، سیستمگەلی یەك حیزبی, بە هۆی جیاوازییەك کە لە باری بناغەی ئایدیۆلۆژیای و بونیادی دەسەلاتەوە لەگەڵ دیموکراسیدا هەیەتی، لەگەڵ سیستەمی دووحیزبی و فرەحیزبی پێوانە ناکرێت.

لە سیستەمی یەك حیزبیدا رەنگە بەشداریی سیاسی زۆر بەر چاو بێ بەلام پێوانەی دیموکراسیی رکەبەری لە ئارادا نییە، لە هەندێ سیستەمی یەك حیزبیدا، تەنیا یەك حیزب لە چاوی یاساوە مافی تێکۆشانی هەیە و رەقیبان لادەبرێن یان سەرکوت دەکرێن. لە هەندێکی تردا، حیزبی رەقیب لە باری یاساییەوە مۆڵەتی تێکۆشانی هەیە، بەلام بە کردەوە ئەم کارەی بۆ جێبەجێ ناکرێ لە بەر ئەوەی حیزبێکی بە دەسەلات دەستی بە سەر هەموو کاروبارێکدا کێشاوە. دۆخی دیکە ئەوەیە کە حیزبگەلی رەقیب لە کردەوە و لە باری یاساییەوە ئیمکانی تێکۆشان و رکەبەریان هەیە بەلام بە کردەوە حیزبێکی دیاریکراو دەستی بالای هەیە و بەردەوام دەسەلاتی سیاسی لە دەست دایە.

حیزبـی کـۆنگرە لـە هیندوسـتان و حیزبـی سوسیال دیـموکراتی سـوید، بۆ ماوەیـەکی دوور و درێژ حیزبی بـە دەسـەلات بـوون. سیسـتەمی حیزبـی بـە دەسـەڵاتی لـەم ڕەنگـە, نـاکرێ بە نادیـموکراتیک لە قەڵەم بدرێ.

لەسـەریەک سیسـتمگەلی یـەک حیزبـی بـە مەبەسـتی یەکیـەتی و پێشگیـری لـە رکەبـەری نێـوان هێـزە سیاسـییەکان لـە هـەل و مـەرجی دژواردا چـێ دەبـن. هەنـدێ لـە لایـەنگرانی سیسـتەمی یـەک حیزبـی دەلیلیـان هێناوەتـەوە کـە سیسـتەمی سیاسـیی دڵخـواز زیـادتر لـە بنەماڵـە دەچـێ تـا کۆمـەڵگای مـەدەنی و بۆیـە بـەم پێیـە، سیسـتەمی یـەک حیزبـی، سیسـتەمێکی سروشـتییە. لـە وڵاتـانی ئەنگلۆساکسـۆندا سیسـتەمی دووحیزبـی بـەهێزە. بـە گشـتی چـوار ئیمتیـازی ئەسـڵی بـۆ ئـەم جـۆرە سیسـتمگەلە بـە بـەراورد لەگـەڵ سیستەمی فرەحیزبیدا ناو دەبەن:

میانـەڕەوی لـە سیاسـەت دانـان، هەڵبـژاردنی روون و بـەر چـاو و بـەر پرسـایەتیی روون، میانـەڕەوی لـە سیاسـەت دانانـدا لێـرەوە سـەر هـەڵ دەدا کـە دوو حیـزب بـە مەبەسـتی سـەرکەوتن لـە هەڵبژاردنـدا چـاو دەبڕنـە دەنگـدەرانی میانـەڕەو, یـان نێوەنـجی، لـە بـەر ئەوەی لـە سیسـتمگەلی دووحیزبیـی پارلەمانیـدا، بـەردەوام حیزبێـک زۆرینـەی پارلـەمانی لـە دەسـت دایـە، حکومـەت لـە دەسـتی حیزبـی زۆرینـە دایـە. ئـەم دەوڵەتانـە لـە راسـتیدا لـە دەوڵەتگـەلی کەمینـە و هاوپەیـمان پتـەوترن. هـەر وەهـا هەڵبـژاردن بـۆ دەنگـدەران لـە نێـو دوو حیزبدا ئاسانتـر دەبـێ، بـەر پرسـایەتیش بـە روونـی دەکەوێتـە ئەسـتۆی حیزبـی زۆرینـەوە. وەک دواتـر لـە بەشـی سیسـتمگەلی هەڵبژاردنـدا دەیبینیـن، ماهیـەتی سیسـتەمی هەڵبـژاردن لـە سـەر فرەحیزبـی کاریگـەرە. لـە نێـوان سیسـتەمی دووحیزبـی و سیسـتەمی هەڵبـژاردنی زۆرینـەدا، پەیوەندییـەکی مانـادار دۆزراوەتـەوە. لـە بـەر ئـەوەی ژمـارەی ئـەو پاڵێوراوانـەی کـە لـە حـەوزەیێکی هەڵبژاردنـەوە دیـاری دەکـرێن لـەم بـارەوە کاریگـەرە، لـە سیستەمی هەڵبـژاردنی زۆرینـەیی کـە سـەر بـە حـەوزەی یـەک نوێنـەرە, زۆر جـار دوو حیزبـی گـەورە دێنـە سـەر، لـە بـەر ئـەوەی وەدەسـت هێنـانی سـەرکەوتن بـۆ حیزبـە گچکـەکان زۆر ئەستەمە. لـە ئاکامـدا بـە گشـتی دوو حیـزب دەچـنە مەجلیسـەوە و حیزبـەکانی تـر بـە رادەی هێزی خۆیـان نوێنـەریان نابـێ. لـە لایێکـی تـرەوە گـەر هـەموو وڵات یـەک بازنـەی هەڵبـژارن

بێ، بچکۆلەترین حیزبیش دەتوانی نوێنەر وەدەست بێنێ و لە ئاکامی ئەمەدا ژمارەی حیزبەکان دەڕواتە سەر. زۆر سیستەمی هەڵبژاردن لە سەر حەوزەی چەند نوێنەری دامەزراوە. بۆ دابەش کردنی کورسی هەر بازنەیەك لە نێوان حیزبەکان، لە ڕەوشی نوێنەرایەتیی ڕێژەیی کەڵك وەردەگیرێ، لە لایێکی ترەوە سیستەمی دووحیزبی زۆر جار لە وڵاتیکدا پەیدا دەبێ کە لە باری بونیادی کەلێنی کۆمەڵایەتییەوە ساکارتر بێ، واتە خاوەنی یەك کەلێنی گەورە و بەکارن و کەلێنە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە خامۆش و ساردن. بە پێچەوانەوە هەر چی کەلێنگەلی کۆمەڵایەتی جۆراوجۆرتر و ئاڵۆزتر بێ، ژمارەی حیزبەکانی زۆرتر دەبێ. کەوتنە سەر یەکی کەلێنەکانی چینایەتی، ئایینی، ئەتنیکی و... هتد، ژمارەی بوارەکانی لایەنگری سیاسی زیاد دەکات کە ئەمەش بۆ خۆی ژمارەی حیزبەکان دەباتە سەر. لە نێوان سیستمە فرەحیزبییەکانیشدا جیاوازی هەیە، هەندێ لە نووسەران ناوی دوو جۆر سیستەمی فرەحیزبی دەهێنن، یەکێك سیستەمی فرەحیزبیی مام ناوەندییە کە لەودا ژماری حیزبە بە کارەکان لە بەینی سێ تا پێنج دایە و ئەوی تر فرەحیزبی زێدەڕۆیە کە لەوێدا زیاتر لە پێنج حیزبی گەورە و بەکار هەن. لە سیستمگەلی مام ناوەندیدا بڕستی ئایدیۆلۆژیای کورتترە و مەیلی دەنگدەران بۆ حیزبە میانەڕەوەکان زۆرترە. لەم سیستمگەلەدا حکومەت لە هاوپەیمانیی دوو یان چەند حیزب دورست دەبێ و بە گشتی وەك دوو بلۆکی دژ بە یەك, هەمبەری یەکتری دەوەستێن. سیستەمی فرەحیزبیی مام ناوەندی لە وەڵاتانی وەك ئاڵمان، ئیسکاندینافی، بلژیك، سوویسدا جێگیرە.

تایبەتمەندیی سیستمگەلی فرەحیزبیی زێدەڕۆ، هەبوونی حیزبی دژی سیستم، بواری ئیدئۆلۆژی بەربلاوتر لە راستی زێدەرۆ تا چەپی زێدەرۆ، هەبوونی ئۆپۆزیسیۆنی «بێ وەفا» و ناپتەوی سیاسییە. گرینگترین تایبەتمەندیی «جەمسەر بوون»[٤] یەعنی مەودای بەرچاوی ئیدئۆلۆژی نێوان حیزبەکانە. وێنەی زەقی ئەم سیستمە ئیتالیایە.

پێوانەی دووهەم: قورسایی و گرینگی حیزبەکان لە باری پشتیوانیی هەڵبژاردن، لە حکومەت و پارلەمان ئەندام بوون، توانایی دروست کردنی حکوومەتی هاوپەیمان و

1-Polarizasion.

لــەم شــتانەیە. کــەوا بــوو ژمــارەی تــەنیا و دەوری زۆرینــە، ناکرێــت هــەموو حیزبــەکان هاوســەنگ بــن، بــەڵکو ئــەبێ حیزبــە تێکۆشــەر و گــرینگ و گــەورەکان کــە لــە بــاری سیاســییەوە دەوری دیاریکراویــان هەیــە، لــە بەرچــاو بگــیرێ. هەنــدێ لێکۆڵینــەوەی ســەرەتایی وەدەســت هێنــانی ٥ تــا ١٠ لــە ســەدەی دەنگــان بــۆ حیزبــەکان، وەك پێوانــە و گرنگــی حیزبەکان دەزانێ. ئەم پێوانە کەوتووەتــە بــەر رەخنــەی هەنــدێ لــە خاوەنڕایــان، لــە بــەر ئــەوەی هەنــدێ حیزبــی گچــکە بــەڵام خــاوەن دەور لــە دروســت کردنــی هاوپەیــمانیدا پشــت گــوێ دەخــرێن. لــەم رووەوە توانــایی ئامــادەگی لــە حکومــەتی هاوپەیــمان، یــان توانــایی «باجــخوازی» وەك پێوانــەی قورســایی و گرینگــی حیزبــەکان هاتووەتــە ئــاراوە. بــە لانــی کەمــەوە بەشــداری لــە وتووێــژان، بــۆ دروســت کردنــی حکوومــەت وەك پێوانــەی گرینگــی حیزبــەکان چــاوی لــێ دەکــرێ. هــەر چــۆنێکی بــێ ئــەم پێوانەیــە نیشــانەی ئەوەیــە کــە حیزبگــەلی نــاوبراو بۆچــوونی سیاســیی گونــجاو، یــان گرینگیــان بــۆ دروســت کردنــی حکوومــەت یــان هاوپەیــمانیی حیزبــی هەیــە. مەبەســت لــە «باجــخوازی» ئەوەیــە کــە حیزبێــك بتوانــێ لــە ســەر رەوەنــدی دروســت کردنــی هاوپەیــمانی، یــان ئیســتــراتژی حیزبەکانی دیکە شوێن دابنــێ، بــە بــێ ئــەوەی خــۆی لــە وتوبێــژی ســەبارەت بــە هاوپەیــمانی بەشــداری بکــات. بــۆ وێنــە حیزبــە کمۆنیســتەکانی دژ لــە رابــردوودا لــە هەنــدێ وڵاتــی ئەورووپایی گرینگی و قورساییان هەبوو.

تــەوەرەکانی رکەبــەری نێــوان حیزبــەکان لــە ســەر شــێوەی سیســتەمی حیزبــی کاریگــەر دەبــن. ئــەو هەڵوێســتانەی کــە حیزبــە سیاســییەکان لــە بەرنامــەی هەڵبــژاردنی خۆیانــدا هەردەگرن، لە هەندێ لــە وڵاتــان بــە شــێوەی بــەر چــاو پەیوەنــدیی بــە مەســەلەی دەســتتێوەردان یان نەدانی دەوڵــەت لــە ئــابووری، هەڵئاوســان، ماڵیــات و... هتــدە کــە دەبێتــە هــۆی دروســت بــوونی حیزبگــەلی راســت و چــەپ بــە شــێوەی کۆنینــە. لــەو وڵاتانــەی کــە پەیوەنــدیی نێــوان دەوڵــەت و ئــایین گرینگــە، دیــارە گرســانی سیســتمگەلی حیزبــی جیــاواز دەبــێ. ســەرهەڵدانی دۆزگــەلی نــوێی وەك، پشــتیوانی لــە مافــی ژنــان و کەمینــەکان، شــلوێ بــوونی ژینگــە، کۆچبەری نێونەتــەوەیی و... هتــد لــە ســەر گرســانی سیســتمگەلی حیزبــی کاریگــەر دەبــێ. لــە ســەرەتادا بزاڤــی کۆمەڵایــەتی نــوێ وەك بزاڤــی ژینگــە، چــەك کــردن و... هتــد لــە دەرەوەی

حیزبـه سیاسـییه جێگیـــرەکان دەرکـەوتن و دەسـتیان بـە تێکۆشـان کـرد. دواتـر زۆر حیزبـی سیاسـی بـە مەبەسـتی ئـەوەی کـە لـە قافڵـەی گۆڕانگـاری نـوێ دوانەکـەون، هەڵوێسـتی پێویستیان سەبارەت بەم بزاڤانە وەرگرت و کەوتنە هاوکاری لەگەڵیاندا.

لـە هەڵوێسـتی حیزبـی تاکگەلـدا، هـەم هـۆی بونیـادی و مێـژوویی وەك ئـەتنیك، ئاییـن و هەسـتی چـینایەتی کاریگـەرن و هـەم حـەز و دۆزی نـوێ کـە لەگـەڵ گۆڕانکـاری فـەنی و ئـابووری سـەر هەڵـدەدەن. کەلێنگـەلی کۆنینـەی ناوەنـد، کـەنار، شـار، دێ، دەوڵـەت، کلیسـا و چـینی بـاڵاو خـوار، هـەر وەهـا لـە سـەر هەڵوێسـتی هەڵبـژاردنی تاکگـەل کاریگـەرە و بـەو پێیە چۆن تێکەڵ دەبـن و چـۆن دەگیـرسێن، کـار لـە سیسـتەمی حیزبـی دەکـەن. لـە وڵاتـانی ئەنگلۆساکسـۆن گرینگتـــرین کـەلێنی بەرچـاو، کـەلێنی چـینایەتییە. لـە حاڵێکـدا لـە دیـــموکراسیگەلی تـردا کـەلێنی دیـن و دەوڵـەت، ناوەنـد و کـەنار هـەر وەهـا بـەکارن و لـە سـەر شـێوەی سیسـتمگەلی حیزبـی زۆر کاریگـەرن. بـەم حاڵەیشـەوە لـە دیـــموکراسیی ڕۆژئـاوا, کـەلێنی چـینایەتی، بەرچـاوترین کـەلێنی کاریگـەرە لـە سـەر هەڵوێسـتی هەڵبـژاردن و گیـرسانی سیسـتمگەلی حیزبـی، بۆیـە دەتـوانین بڵێیـن کـە گۆڕانگـاری بنەڕەتی لـە شـێوەی دەنگـدان لـە دیـــموکراسیی ڕۆژئـاوادا ڕووی نـەداوە. سـەرەڕای ئـەم شـتانە وادیارە دەوری تەمەن و ڕەگەز بەرچاوتر بوو.

حیزبگـەلی تـازەتر وەك سـەوزەکان، پشـتیوانی فـرە لـە خۆیـان لـە چـاوی نەسـڵی نـوێ و لاوەوە دەبیـنن، لـە کاتێکـدا حیزبگـەلی جێگیـر زیـاتر لـە لایـان تاقمگـەلی بـە تەمەنـەوە پشـتیوانیان لـێ دەکـرێ. هـەر وەهـا وەخۆکـەوتنی سیاسـیی ژنـان، گۆڕانکـاری گـەورەی لـە شێوەی دەنگدانـدا دروسـت کـردووە. بـە پێچـەوانەی ڕابـردوو، وادیـارە کـە ژنـان زیـاتر بـۆ لای حیزبـە چـەپەکان ئـاژواون. لـە شـێوە دەنگـدانی بەشـەکانی نیۆخـۆی چـینی کرێکـاریش ئـاڵوگۆڕ پێکهـاتووە. کرێکـارانی بەشـی دەوڵـەتی کـە کـەمتر لـە کرێکـارانی بەشـی تایبـەتی دەکەونـە بـەر تـەوژمی ڕکەبـەری بـازاڕەوە، زیـاتر دەنـگ بـە حیزبـە میانـەڕەو و ڕاسـتەکان دەدەن. بڵاو بوونەوەی پابەنـد نـەبوونی هاوڵاتیـان بـە حیزبێکـی سیاسـی تایبـەت، بـە شـێوەی بـەردەوام و گـۆڕانی دەنگیـان لـە حیزبێکـەوە بـۆ یـەکێکی دیکـە لـە هەڵبـژارنی جیـاوازدا، یەکێك لە شتە خاوەن سەرنجە نوێکانە.

٥-٥. سیستمگەلی هەڵبژاردن

سیستەمی هەڵبژاردن، سیستەمێکە کە دەنگدان بۆ پلە و پایەی سیاسی دەگۆڕێ. گرینگترین باسەکانی سیستمگەلی هەڵبژاردن، بریتین لە: فرمۆڵی هەڵبژاردن «سیستەمی زۆرینەی ساکار، زۆرینەی موتڵەق و نوێنەرایەتی رێژەیی»، قورسایی ژمارەی حەوزەکانی هەڵبژاردن (ژمارەی نوێنەرایەتی پێویستی هەر بازنەیەك رادەی پێگەیشتنی هەڵبژاردن «لانی کەمی ئەو پشتیوانیەی کە هەر حیزبێك بۆ وەدەست هێنانی نوێنەرایەتی پێویستی پێی هەیە» و بونیادی دەنگدان «ئیمکانی دەنگدان بە زیاتر لە حیزبێك لە هەڵبژاردن.» دۆزی دیکە وەك مەرجەکانی وەدەست هێنانی مافی دەنگدان، بۆچوونە بەرچاوەکانی پاڵێوراوی، دەستووری زاڵ بە سەر بەهای کێبەرکێی هەڵبژاردن، ماوەی وەرگرتنی پلە و... هتد، لە راستیدا لە باسەکانی سیستمگەلی هەڵبژاردن نین. وەك وتمان سیستمگەلی هەڵبژاردن لەگەڵ شێوەی گۆڕانی دەنگ، بۆ کورسی پەیوەندی هەیە. لە دیموکراسیدا سیستەمی هەڵبژاردنی گرینگیی زۆر هەیە، لە بەر ئەوەی لە دیاری کردنی ئاکامەکانی هەڵبژاردندا: ماهیەتی سیستەمی حیزبی، ژمارەی حیزبە گەورەکان، یەك حیزبی, یان هاوپەیمانیی بوونی کابینە و یەکگرتوویی نێوخۆی حیزبە سیاسییەکاندا زۆر کاریگەرە، بە جۆرێك کە بە گۆڕانی سیستەمی هەڵبژاردن دەکرێ ماهیەتی دیموکراسی دەستکاری بکرێت.

گرینگترین شێوەکانی هەڵبژاردن، شێوەی لانی زۆر، شێوەی نوێنەرایەتی رێژەیی و شێوەی نوێنەرایەتی نیوەرێژەییە. سیستەمی لانی زۆر دەکرێ بۆ هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار و نوێنەرانی پارلەمان کەڵکی لێ وەرگیرێ. لە هەڵبژاردنی پارلەمانیدا لەوانەیە بازنەی نوێنەرایەتی یەك نوێنەری, یان یەك کورسی بێ یان چەند نوێنەری و فرەکورسیی بێ.

ساکارترین شێوە، هەڵبژاردنی یەك نوێنەرە لە بازنەیەکی هەڵبژاردنی یەك نوێنەری دایە. لە نێوان شێوەکانی زۆرینەی جیاوازدا، سیستەمی زۆرینەی ساکار یان زۆرینەی رێژەیی زۆر باوە. لەم سیستەمەدا پاڵیوراوێك کە زۆرترین دەنگ وەدەس بێنی، سەر

دەکەوێ. بۆیە لانی زۆرینەی ڕەها یان نیوە بە ئیزافەی یەك بۆ سەرکەوتن پێویست نییە.
ئەم سیستمە لە ڕوانگەی زۆر لایەنگری دیموکراسیەوە دڵخواز نییە: لە بەر ئەوەی بە پێچەوانەی «یاسای تەڵایی زۆرینە» لە دیموکراسی دایە و ڕەنگە بەم بۆنەوە کەسێك سەرکەوێ کە لانی زۆر بەو کەسە دەنگیان نەدابێ. لەم ڕوانگەیەدا گەر سەرۆك کۆمارێك کەمتر لە ۳۰ لە سەدی دەنگانی وەدەست هێنا بێ, بە خاوەنی مەشروعیەت ناناسرێ. بە مەبەستی دەستەبەر کردنی زۆرینەی موتڵەقی دەنگان، بۆ سەرکەوتن لە هەڵبژاردندا، فۆرمۆڵی جۆراوجۆر پێشنیاز کراوە. ساناترینی ئەم شێوەیە، کە هەڵبژاردن ئەوەندە دووپات کەینەوە تا یەك لە پاڵێوراوان زۆرینەی دەنگان وەدەست دێنێ. بەڵام ئەم شێوەیە بۆ هەڵبژاردنی گشتی پڕ خەرج و نابەجێیە. لەم ڕووەوە ژمارەی هەڵبژاردن لە فرمووڵێکی دیکەدا بۆ دوو دەور کورت کراوەتەوە کە دوو شێوەی جیاوازی هەیە: یەك شێوەی تێکەڵ لە زۆرینەی نسبی و زۆینەی موتڵەق و ئەوی تر شێوەی زۆرینە موتڵەق لە خولی دووەمدا. لە شێوەی یەکەمدا لە خولی یەکەمدا دەبێ زۆرینەی موتڵەق وەدەست بێت، گەر ئەم زۆرینەیە بەر کەس نەکەوێ، لە خولی دووەمی هەڵبژاردندا ئەو پاڵێوراوەی کە زۆرینەی نسبی وەدەست بێنێ، سەردەکەوێ, لە ئاکامدا، ئەو دەنگدەرانەی کە نایانەوێ دەنگیان بە خۆڕایی لە کیس بچێ، دەنگ بە پاڵێوراوانی بەهێز دەدەن. هەروەها پاڵێوراوانی لاوازی خولی یەکەم، زۆر جار بۆ خولی دووەم ناونووسی ناکەن, یان ئەگەر پێوانەیێك بۆ دەنگ لە خولی یەکەمدا دیاری کرابێت، لە بەشداریان بۆ خولی دووەم پێشگیری دەکرێ.

لە شێوەی دووەمدا: تەنیا ئەو دوو پاڵێوراوەی کە لە خوولی یەکەم زۆرترین دەنگیان وەدەست هێناوە، دەمێننەوە و ئەوانی تر لادەبرێن. خوولی دووەم لە حاڵێکدا بەڕێوە دەچێ کە لە خوولی یەکەمدا هیچکام لە پاڵێوراوان زۆرینەی موتڵەقیان وەدەست نەهێنا بێ. دیارە لەم شێوەدا لەوانەیە پاڵێوراوی زۆر بەهێز بە هاسانی لابرێ.

شێوەکی تری زۆرینەیی، شێوەی جێنشینی دەنگان لە هەڵبژاردنی یەك خوولی دایە. لەم شێوەدا دەنگدەران پاڵێوراوی خۆیان بە پێی حەز ڕیز دەکەن. گەر پاڵێوراوێك، زۆرینەی موتڵەقی ڕیزی یەکەمی وەدەست هێنا، سەر دەکەوێ. جگە لەمە پاڵێوراوێك

لانی کەمی ریزەکانی یەکەمی وەدەست هێنا، لادەبرێ و دەنگەکانی ئەو وەك ریزی یەکەم بە سەر پاڵێوراوانی دیکە بە پێی ریزی دووەم دابەش دەکرێ. ئەم کێشەیە درێژەی دەبێ تا پاڵێوواوێك زۆرینەی دەنگان وەدەست بێنی. وەك نموونە چوار پاڵێوراوی ئەلف، ب، ج، د بەڕێز ١٠، ٢٠، ٣٠، ٤٠ لە سەدی ریزەکانی یەکەمیان وەدەست هێناوە. لە رەوەندی جێنشینیدا، پاڵێوراوی «د» لادەبرێ و دەنگەکانی بە پێی ریزی دووەم دابەش دەکرێ. بۆ وێنە گەر نیوەی ریزی دووەم بدرێ بە «ب» و «ج» لەم حاڵەدا، الف و ب و ج بە ریز ٤٠، ٣٥، ٢٥ لە سەدی دەنگان وەدەست دێنن. لە پلەی دواتر «ج» لادەبرێ و دەنگەکانی بە ریز لە نێوان پاڵێوراواندا دابەش دەکرێ تا لە کۆتاییدا پاڵێوراوی خاوەن زۆرینە دیاری دەکرێ. شێوەیەکی تری زۆرینەیی، تێکەڵ کردنی رێگای زۆرینەی ساکار لەگەڵ هەڵبژارنی سەرەتایی لە ئەمریکا دایە. رێگای بە رۆژی هەڵبژاردنی مەجلیسی نوێنەران لە ئەمریکا، بەشداریی پاڵێوراوان لە هەڵبژاردنی سەرەتاییدایە کە لێرەدا بە پێی زۆرینەی ساکار پاڵێوراوانی حیزب هەڵدەبژێرێن. بەڵام پاڵێوراوانی دوو حیزبی سەرەکی لە هەڵبژاردنی گشتیدا بە شێوەی زۆرینەی ساکار هەڵدەبژێردرێ. بەم جۆرە هەڵبژاردنی ئەوتۆی دووپلەیی، رەنگە وەدەست هێنانی زۆرینەی موتڵەقی لە لایان پاڵێوراوانەوە بباتە سەر.

ئوسوڵی زۆرینەی ساکار لە هەڵبژاردنی گشتیدا کۆمەك بە کردەوەی بەردەوامبوونی سیستەمی دوو حیزبی دەکات و سیستەمی هەڵبژاردنی سەرەتایی، پاڵێوراوان هان دەدا لە باتی پەیوەست بوون بە حیزبی گچکەوە، لە هەڵبژاردنی سەرەتایی دوو حیزبی سەرەکیدا بەشداری بکەن. رەوشێکی دیکە کە لە هەندێ وڵاتی ئەمریکای لاتیندا باوە، رەوشی «دەنگدانی دووجۆری هاوکاتە» کە لەودا پاڵێوراوی سەرکەوتوو، واتە پاڵێوراوی حیزبی سەرکەوتوو، واتە ئەو حیزبەی کە پاڵێوراوەکانی لەسەریەك زۆرترین دەنگیان وەدەست هێناوە و ئەو پاڵێوراوەی حیزب کە لەوانی تر دەنگی زیاتری وەدەست هێناوە. بۆ وێنە ئەگەر پاڵێوراوگەلی ئەلف و ب لە حیزبی یەکەم بە ریز ٣٠ و ٢٥ لە سەدەی دەنگانی وەدەست هێنابێ و ج و د لە حیزبی دووەم بەرێز ٣٥ و ١٠ لە سەدی دەنگانی وەدەست هێنابێ، لە بەر ئەوەی حیزبی یەکەم لە سەر یەك ٥٥ لە سەدی دەنگەکانی وەدەست هێناوە، سەرکەوتووە و پاڵێوراوی ئەلف وەك بە تواناترین پاڵێوراوی ئەو حیزبە

سەر دەكـەوێ، هـەر چـەندە ژمـارەی دەنگـەكانی ئـەو كەمتـر بـێ لـە دەنگـەكانی پـاڵێوراوی (ج)ی حیزبی دووەم. بە گشتی رەوشـی زۆرینـەیی بـە سـوودی حیزبـە گـەورەكان تـەواو دەبـێ و هـەر وەهـا جێگیـر بـوونی سیسـتەمی دوو حیزبـی هـان دەدا، لـە بـەر ئـەوەی پـاڵێوراوانی حیزبە چـكۆلەكان لـە بازنـەی هەڵبـژاردنی یـەك نوێنـەری، شانسـی سـەركەوتنیان زۆر كەمـە.

بەم پێیە هەڵبژاردن بە رەوشـی زۆرینـەیی دەبێتـە هـۆی ناهاوسـەنگیی لـە نێـوان ژمـارەی ئـەو كورسـیانەی وەدەسـت هـاتووە. بـۆ وێنـە لـە چـوار هەڵبـژاردنی پارلـەمانی ئینگلسـتان لـە سـاڵی ١٩٧٩ تـا ١٩٩٢ حیزبـی پاریزگـار، نێوەنـجی ٤٢/٦ لـە سـەدی دەنگـەكانی وەدەسـت هێنـاوە، بـەڵام ٥٦ لـە سـەدی كورسـیەكانی پارلـەمانی بەركـەوتووە. حیزبـی كرێكـار ٣٢/٤ لە سەدی دەنگـەكانی لەگـەڵ ٣٧/٨ لـە سـەدی كورسـیەكانی وەدەسـت هێنـاوە. بـەڵام حیزبـی سێیەم یەعنی لیبـراڵ دیـموكرات ١٩/٩ لـە سـەدی دەنگـان وەدەسـت هێنـاوە كەچـی تـەنیا ٢/٩ لە سەدی كورسیەكانی وەدەست هێناوە.

یـەكێك لـە بەڵگـەكانی هەڵبـژاردنی شـێوەی نوێنەرایـەتی رێـژەیی لـە لایـان زۆر لـە وڵاتانـەوە پێشگیـری لـە ناهاوسـەنگیی ئەوتۆیـە. هـەر چـۆنێكی بـێ ئـەم شـێوەیە تـەنیا سەبارەت بـە هەڵبـژاردنی نەهادگـەلی فرەئەنـدام وەك پارلـەمان كـارایی هەیـە و خـۆی بـە دوو شـێوە بـەرێوە دەچـێ: یـەكێك رەوشـی هەڵبـژاردن لـە نێـو پێڕسـتگەلی حیزبـی و ئـەوی تـر هەڵبژاردن لە نێو پاڵێوراوان لە رێگای دیاری كردنی ئەوانەی كە لە پێشتـر و سەرترن.

سیسـتەمی نوێنەرایـەتیی رێـژەیی لـە سـەدەی ١٩ دا پێكهـات و لـە دەیـەكانی سـەرەتایی سـەدەی بیسـتەم لـە لایـان زۆر وڵاتـی ئـەورووپی كـە رەوشـی زۆرینـەیان بـەكار دەهێنـا، وەرگیـرا و ئەمرۆكە باوترین رەوشی هەڵبژاردنە لە پارلەمانەكاندا.

رەوشـی زۆرینـەیی بـە شـێوەی سـەرەكیی لـە ئینگلسـتان و ئـەو وڵاتانـەی كـە ژێردەسـتیە ئـەو بوونـە، بـاوە «واتـە ئـەمریكا، كانـادا، ئوسـترالیا، نیوزلەنـد، هینـد، مالیزیـا و... هتد». لە نێـوان ئـەو وڵاتانـەدا كـە پـەیرەوی لـە سـوننەتی ئەنگلۆساكسـۆن دەكـەن، لـە هـەر جـێ و هـەر هەڵبـژاردنێكی تایبـەتی، نوێنەرایـەتیی رێـژەیی بـە رۆژە، شـێوەی دووەم بـە كـار دێـت. سیسـتمگەلی هەڵبـژاردنی بـاو لـە دیـموكراسییەكانی دیكـە، نوێنەرایـەتیی رێـژەیی لە شێوەی یەكـەم بـاوە «پێڕسـتی پـاڵێوراوان». لـە سیسـتەمی نوێنەرایـەتیی رێـژەیی هەرچـی

پالێوراوانی حەوزەگەلی هەڵبژاردن زیاتر بێ، ئیمکانی وەدەست هێنانی کورسی لە لایەن حیزبە گچکەکانەوە زیاتر دەبێ، بە پێچەوانە ئەو حەوزەگەلی هۆیان بۆ نوێنەر کەمترە، لەمپەری ڕێگای حیزبە گچکەکانە، لە بەر ئەوەی دروست کردنی هاوسەنگی لە نێوان دەنگان و کورسییەکان، ئامانجی سەرەکی بەکارهێنانی نوێنەرایەتیی ڕێژەیە، وڵاتانی ناوبراو کورسیی حەوزەکانی هەڵبژاردنیان زیاد بکات.

٥-٦. هەڵبژاردنی ناڕاستەوخۆ

لە هەندێ وڵات هێزی بەڕێوەبەر, یان بەشێك لە هێزی یاسادانەر «ئەنجومەنی دووەم» لە لایەن نوێنەرانی بژاردەی خەڵك لە پارلەمان, یان کالیجگەلی هەڵبژاردن، دیاری دەکرێن و دادەنرێن. واتە ڕاستەوخۆ لە لایەن خەڵکەوە دیاری ناکرێن. لە سیستمگەلی پارلەمانیدا دیارە هێزی بەڕێوەبەر ناڕاستەوخۆ دیاری دەکرێ. خەڵك نوێنەرانی خۆیان بۆ پارلەمان هەڵدەبژێرن و پارلەمان سەرۆك وەزیر دیاری دەکات و دەتوانێ بە دەنگی بێ بڕوایی لە سەر کار لایبەن. لە هەندێ وڵات وەك سوویس، پارلەمان سەرۆك وەزیر هەڵدەبژێرێ بەڵام لە ڕێگای دەنگی بێ بڕواییەوە ناتوانێ لە سەر کاری لاببات. لە هەندێ دیموکراسیی پارلەمانی، سەرۆك کۆمار (سەرۆکی دەوڵەت) لە لایەن پارلەمانەوە بۆ ماوەیێکی دیاری کراو هەڵدەبژێردرێت. هێزی سەرۆك کۆمار بەسراوەیە بە وت و وێژ لەگەڵ ڕێبەرانی حیزبەکان بۆ هەڵبژاردنی سەرۆك وەزیر و هەر وەها تەختەکردنی پارلەمان ئەگەر چێ بوونی حکومەتی نوێ جێبەجێ نەبێت. لە سیستمگەلی سەرۆکایەتیدا زۆر جار سەرۆك کۆمار کە سەرۆکی حکومەتیشە، ڕاستەوخۆ لە لایەن خەڵکەوە هەڵدەبژێردرێ. جاری وایە سەرۆکی وڵات بۆ وێنە لە ئەمریکا لە لایەن کالیجی هەڵبژاردنەوە دیاری دەکرێ. ئەم دەستەیە تەنیا بە مەبەستی هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار چێ دەبێ و دوای هەڵبژاردن لە ناو دەچێ. ئەندامانی دەستە کە نوێنەری مەجلیسی یاسادانەر نین، بەڵکو تەنیا بە مەبەستی ناوبراو لە لایەن خەڵکەوە دیاری دەکرێن. لە ڕاستیدا هیچ کات ئەم دەستە بۆ هاوبیریی دروست نابێ،

بەڵکو نوێنەرایەتی ئەیالەتەکان لەو ناوەندەدا دەنگی خۆیان دەردەبڕن. لە هەندێ وڵات ئەندامانی مەجلیسی یاسادانانی دووەم لە لایەن ئەندامانی مەجلیسی یەکەمەوە ناڕاستەوخۆ هەڵدەبژێرێن. لە فەرەنسە و هۆڵەند، ئەندامانی مەجلیسی سەنا لە لایەن مەجلیسگەلی یاسادانانی ناوچەییەوە هەڵدەبژێردرێن.

لە ئاڵمان سەرۆك وەزیرانی ئەیالەتەکان، نوێنەرایەتی خۆیان بۆ مەجلیسی دووەم (بوند سرات) دیاری دەکەن. (لە ئەیالەتەکانی ئاڵمان سیستەمی پارلەمانی لە سەر کاردایە و سەرۆك وەزیران لە لایەن پارلەمانەوە دیاری دەکرێت).

٥-٧. خەباتی هەڵبژاردن

خەباتی هەڵبژاردن، کۆمەڵێك تێکۆشانی هاندەرانەیە لە ماوەی پێش دەنگ وەرگرتن و هەڵبژاردن کە لە لایەن بەربژاران (کاندیدەکان)ی هەڵبژاردنەوە بەڕێوە دەچێ و شێوەی جۆراوجۆر بە خۆیەوە دەگرێ، کە ئەمەش پێتقێ و هەر وەها یاسای چاوەڕوانکراوی خۆی هەیە. هەر خەباتێکی هەڵبژاردن سێ لایەنی هەیە. یەکەم: بەربژاران دووەم: میدیای راگەیێنەری پەیامی هەڵبژاردن و سێیەم: دەنگدەران. ماوەی خەباتی هەڵبژاردنی یاسایی لە مەودای نێوان نەمانی پارلەمانی کۆن و دەست پێکردنی پارلەمان دواترە کە نێوەنجیەکەی نزیکەی مانگێك دەخایێنێ. لە زۆر وڵاتان خەباتی دژواری هەڵبژاردن لە دوو حەوتووی دواتردا کۆ دەبێتەوە.

تێکۆشانی هەڵبژاردن لە باری جۆری پرۆپاگەندە «هەلالەکردن» و رادەی نرخگەل، بە گشتی لە چوارچێوەی یاسا و رێگای تایبەتدا جێبەجێ دەکرێ. خەباتی هەڵبژاردن لە باری هاندانی خەڵك بۆ بەشداری لە هەڵبژاردندا دەوری دیاریکراوی هەیە. بەڵام لە وڵاتانی وەك ئیتالیا، بلژیك و ئوسترالیا کە دەنگدان لێرەدا بە زۆرییە و بە گشتی نزیکەی ٩٠ لە سەدی کەسانی خاوەن دەنگ، دەنگ دەدن، رادەی کارتێکردنی خەباتی هەڵبژاردن لە هاندانی خەڵك بۆ بەشداری لە هەڵبژاردندا، دیارە بەرچاو نییە. لە خەباتی هەڵبژاردنی زۆر وڵاتان، زۆر جار ترس و بەرتیل و پووڵ بە ئاوادان هەیە. بەڵام دەنگدانی

نهێنی و دانانی ڕێگای چاوەدێری لە وڵاتانی پێشکەوتوو هەلی بۆ کاری ئەوتۆ کەم کردووەتەوە. لە زۆر وڵات بۆ پوول خەرج کردن لەمپەر گەلێك لە بەرچاو گیراوە. ڕێگەگەلی چالاکی هەڵبژاردن لەگەڵ پێشکەوتنی کەرەستەکانی پێشکەوتن دیارە گۆڕاوە. پێشتر لایەنگران و پاڵێوراوان بە شێوەی ڕاستەوخۆ و بۆ هاندانی خەڵکی لە دەرکی ماڵانیان دەدا یان لە شوێنە گشتییەکاندا هەڵاڵەیان بۆ بەرنامەکانیان دەکرد. ئەمڕۆکە تەلەفزیۆن دەورێکی گرینگ لە چالاکی هەڵبژاردندا دەبینێ. سەرهەڵدانی ئاڵۆزی لە چالاکی هەڵبژاردندا شتێکی ئاساییە, گەرچی ڕادەی لە وڵاتانی پێشکەوتوو دابەزیوە. لە هەڵبژاردنی وڵاتانی وەك هێند و ئامریکای لاتین بە گشتی ژمارەیەك دەکوژرێن و بریندار دەبن. کاری چاوەدێریی نەتەوەیی, یان نێونەتەوەیی بۆ دەستەبەر کردنی ڕاست و دروستی هەڵبژاردن و پێشگیری لە ئاڵۆزی ڕوو دەدا. لە هەڵبژاردنی ڕووسیا دوای ڕووخانی یەکیەتی سۆڤیەت و لە ئەفریقای باشوور دوای ئاپارتاید، سازمانی نەتەوە یەکگرتووەکان و وڵاتانی ئەورووپا هەر بەم مەبەستە کاری چاوەدێریان بەڕێوە برد. دەربارەی خەرج کردنی پووڵ و پارەی قورس لە چالاکی هەڵبژاردندا, بەکار هێنانی چاوەدێری و کۆنترۆڵ کارێکی ئاسان نییە. پووڵ و پارەی فراوان و دەست پێ ڕاگەیشتن بە ڕاگەیینە گشتییەکان، زۆر جار دەبێتە هۆی نابەرابەری حیزب و پاڵێوراوەکان لە چالاکی هەڵبژاردندا, چالاکی هەڵبژاردن لە ئاستی گەلیدا، هەڵاڵە کردن لە ڕاگەیێنەرەکان، داکوتانی پۆستر و سەفری هەڵبژاردن، پووڵ و پارەی زۆر دەبات. هەوڵدان بۆ کۆنترۆڵی خەرجی هەڵبژاردن لە وڵاتانی وەك ئەمریکا و ئینگلستاندا کارێکی بێهوودەیە. لە دەیەی ١٩٥٠ بە دواوە دەوڵەت هەوڵی داوە بۆ دابین کردنی پووڵ و پارەی هەڵبژاردن کار بکات. ئەم شێوەیە ئێستاکە لە هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماریدا لە ئەمریکا و کانادا بەڕێوە دەچێت.

لە چالاکی هەڵبژاردندا زۆر جار پەیام و دروشمەکان لە بەر هاندانی خەڵك زۆر سادە و ساکار دەنووسرێن. هەرچی دروشمەکان کورتتر و ڕوونتر بن، ڕەنگە تێگەیشتنیان لە لایەن خەڵکی ڕەشۆکییەوە زیاتر بێ. سەرەڕای ئەمانەش ڕاگەیەندراوی هەڵبژاردنی ڕێك و پێك و ڕاڤەکراو لە لایەن پاڵێوراوانەوە بڵاو دەبێتەوە. کەڵك وەرگرتن

لە وتاربێژی زۆر باوە. بەم تازەگیانە وت و وێژی راگەیەنراو و هەر وەها شەڕە قسەی تەلەفزیۆنی برەوی پەیدا کردووە. لە دیموکراسیگەلی ئەمڕۆدا، دروشمی ئابووری وەك سەرهەڵدانی نرخی زیاد کردن، دابەزینی نرخی ئاوسان، پاراستنی کار بە تەواوی و... هتد لە چالاکی هەڵبژاردندا زۆر گەورە کراونەتەوە. لە هەندێ ولاتان ماوەیەکی دیاریکراو بۆ هەلاڵەکردن بە پالێوراوان لە رادیۆ و تەلەفزیۆن دراوە. لە هەندێ ولات پالێوراوان دەتوانن بە پێی وەزعی مالّی و پوولّی خۆیان، کاتی بلاوکردنەوەی پروپاگەندە بۆ خۆیان بکرن. هاوبیری لە چالاکی هەڵبژاردندا بە تایبەت لە ئەمریکا زۆر باوە، «خەباتی سەلبی»یش هەر وەها لە چالاکی هەڵبژاردن زۆر لە بەرچاو دەگیرێ. مەبەست لە خەباتی مەنفی، زەق کردنەوەی لایەنە خراپەکانی رکابەرە لە باتی پێداگرتن لە سەر لایەنە چاکەکانیەنی. هەر وەها کەڵك وەرگرتن لە ئاکامی بیرورا وەرگرتنەکان لە چالاکی هەڵبژاردندا زۆر باو بووە. بە رای زۆر خاوەنرا، چالاکی هەڵبژاردن لە زۆر ولاتان «دە ئەمریکێ» واتا ئامریکایی دەکرێ.

٥-٨. چاوەدێریی هەڵبژاردن

چاوەدێریی سەر هەڵبژاردن بە مەبەستی دەستەبەر کردنی راست و دروستی هەڵبژاردن، لە هەموو دیموکراسییەکاندا ماوە. چاوەدێری بە گشتی لە لایەن کاربەدەستانی نێوخۆوە بەڕێوە دەچێ، بەڵام بەم دواییانە چاوەدێریی نێونەتەوەیی پەرەی گرتووە. لە پێشدا رێکخراوەی نادەوڵەتی لە کاروباری چاوەدێریی نێونەتەوەیی کاریان کرد، بەلام لە دەیەی ١٩٩٠وە رێکخراوەی ولاتانی ئەمریکی، نەتەوە یەکگرتووەکان لەم سۆرخەوە دەستیان بە چالاکی کردووە. چاوەدێریی نێونەتەوەیی بە تایبەت سەبارەت بەو هەڵبژاردنانە بەڕێوە چوو کە سەبارەت بە چارەنووسی نەتەوەیی ولاتانی ناوبراو کاریگەر بووە. سازمانگەلی نێونەتەوەیی نادەوڵەتی وەك: یەکیەتی نێوان پارلەمانان، گروپی مافی مرۆڤی نەتەوەیی، حیزبە سوسیالیستەکان، رێکخراوەی نێونەتەوەیی حیزبە دیموکرات مەسیحیەکان و... هتد لە شوێنی جۆراو جۆر کاری چاوەدێریان کردووە. ئەم

جۆرە ڕێکخراوانانە لە فێر کردنی چۆنیەتی چاوەدێریی هەڵبژاردنە ناوچەییەکان, هەر وەها فێرکردنی شتی سیاسی و مەدەنی بەوان دەوریان بینیوە. بوونی ڕێکخراوە نێونەتەوەییەکان بە گشتی ڕەوایی بە هەڵبژاردن دەبەخشێ و تا ڕادەیێك ڕاستی و دروستی دەپارێزێ.

ڕێکخراوگەلی ناوبراو بە گشتی لە سەر دەورەی هەڵبژاردن چاوەدێری دەکەن. یەکێك لەمانە چاوەدێری بە سەر چالاکی هەڵبژارندا لەم بابەتەوە دەکا کە ئایا هەموو حیزبەکان لە ئیمکاناتی مادی وەك یەك بەهرەمەندن. دووەم: چاوەدێری بە سەر وەرگرتنی دەنگ و ژماردنی بە مەبەستی کۆنترۆڵی ڕاستیی هەڵبژاردن، سێیەم: چاوەدێری لە سەر شێوەی کردار و بەڕێوەبردنی ئاکامی هەڵبژاردن لە سووڕی دەسەڵاتی نێوان حیزبەکان. لە دەیەی ۱۹۸۰وە چاوەدێری نێونەتەوەیی لە سەر هەڵبژاردنی فیلیپین ۱۹۸٦, پاناما ساڵی ۱۹۸۹، نیکاراگوا ۱۹۹۰ و کامبۆدیا لە ساڵی ۱۹۹۳دا لە گرینگتریان بوون. نەتەوە یەکگرتوەکان لە دسامبری ۱۹۹۱ دا بەشێکی بە ناوی بەشی یارمەتی هەڵبژاردن کردەوە کە لە ساڵی یەکەمی تێکۆشانیدا بە ۲۰ داواکاری بۆ چاوەدێریی هەڵبژاردن وەڵامی ئەرێنی دایەوە.

٥-٩. ناساندن و هەڵبژاردنی پاڵێوراوان

حیزبە سیاسییەکان لە ڕەوەندێکی ئاڵۆزدا دەربارەی ئەو کەسانەی کە وەك پاڵێوراوی بەربژاری ئەوان دیاری دەکرێ، بڕیار دەدەن. دوای ئەمە، کاربەدەستانی بەڕێوەبەر و بەرپرسی هەڵبژاردن کەسانی ناوبراو وەك پاڵێوراوی خاوەن تایبەتمەندی بۆ هەڵبژاردنی چاوەڕوانکراو تەئید دەکەن.

بە گشتی ژمارەی پاڵێوراوانی هەڵبژاردن بە پێی هەڵبژاردن زۆرە و بەم پێیە توانایی و ئیمکان و هۆگری بە نەناسیاوی ئەوان لە خۆیدا یەکێك لە بنەماکانی فەرهەنگی سیاسیی دیموکراتیکە. لە سیستەمی داخراودا کاربەدەستان بۆ تاقمێکی بچووك تەسك دەکرێنەوە و خەڵکیش تەنیا بە ناسینی ژمارەیێکی کەم لە حەوزەی ژیانی سیاسی خۆیاندا خۆدەکەن. وەرگرتنی پاڵێوراوانی هەڵبژاردن لە دیموکراسیگەلدا بە دوو شێوەی ئەساسی جێبەجێ دەبێ.

١- لــه ولاتــانێ کــه سیســتەمی بــاوی هەڵبــژاردن لــه گــوین مەجلیســی عــەوامی ئینگلسـتانە، واتـە سیسـتەمی هەڵبـژاردنی یـەك ئەنـدامی بـەکار دێـت، ڕەوشـی «داخـوازی» بـاوە. لـه خـودی ئینگلسـتاندا کەسـانێك کـه گەرەکیانـه بەشـداربن لـه هەڵبـژاردنی مەجلیسـدا، بـۆ ئەندامـەتی دەبـێ لـه ئیـدارەی هەڵبـژاردنی ناوچـەی دیـاریکراوی خۆیانـەوە نامـەی پشـت ڕاسـتکردنەوەی پـاڵێوراوی ڕەسـمی وەر بگـرن و نێـو و نیشـان و کـاری خۆیـان لەوێدا بنووسن. دوایه ئـەو نامەیـە دەبـێ لـه لایـەن یـەکێك لـه دەنگـدەرانی ئـەو بازنەیـە بـە ناوی «پێشنیاز کـار» و یـەکێکی دیکـە بـە نـاوی «پشـتیوان» و هەشـت دەنگـدەری دیکـە بـە نـاوی «وەرگـر» ئیمـزا بکـرێ. دوایـە نامـەی نـاوبراو دەدرێتـە بەرپرسـایەتیی هەڵبـژاردن و لەگـەڵیا بڕێـك پـووڵ وەك ((وەدیعـه)) دائـەنرێ. ئـەم پووڵـە ئەگـەر پـاڵێوراوی نـاوبراو کەمتـر لـه ٥ لـە ١٠٠ دەنگـەکانی بازنـەی هەڵبـژاردن وەدەسـت بـێنی دەخرێنـه خەزنـەی دەوڵەتـەوە. دوای ئـەم ڕێگایانـە نێـوی پـاڵێوراو لـه پیـێـڕستی ناوەکـان و لـه سـەر بەرگـەی هەڵبـژاردن دەنووسـرێ. تـا سـاڵی ١٩٦٩ یاسـای هەڵبـژاردنی ئینگلسـتان نووسیـنی شـتومەکی حیزبـی پـاڵێوراوان لـه بەرگـەکانی هەڵبژاردنیـدا قەدەغـە کردبـوو و هـەر حیـزب دەبوایە بـۆ خـۆی لـه حـەوزەی هەڵبـژاردنی دیـاریکراودا پەیوەنـدیی خـۆی لەگـەڵ پاڵێوراوەکـە هەڵاڵـە بکـات. بـەڵام لـه سـاڵی ١٩٦٩ بـە دواوە لەگـەڵ گـۆڕینی ڕێ و شـوێنەکانی هەڵبـژاردن هـەر پاڵێوراوێـك دەتـوانێ پەیوەندیـەکانی حیزبـی خـۆی دەربـخات بـەو شـەرتەی له ٦ وشه زیاتر نەبێ.

لـه ئاکامـدا پـاڵێوراوانی گـەورە حیزبـەکان پەیوەنـدیی حیزبـی خۆیـان لـه بەرگـەی هەڵبژاردندا چاپ دەکەن. سیستەمی پاڵێوراوی ئەوتۆ لە کانادا و نیوزیلاندا باوە.

٢- لـه زۆربـەی دیـموکراسییەکاندا ڕەوشـی نۆینەرایـەتیی ڕێـژەیی بـە نووسیـنی نـاوی پاڵێوراو لـه سیسـتەمی حیزبیـدا بـاوە. لـەم ڕەوشـەدا هـەر بازنەیـەکی هەڵبـژاردن ژمارەیـەك، لـه ئەنـدامانی مەجلیسـی نوێنـەران بەربـژار دەکـات و لیسـتەی پـاڵێوراوانی هـەر حیـزب بـۆ ئـەو بازنەیـە لـه هەڵبژاردنـدا بـەیان دەکرێـت. لـەم جـۆرە سیسـتمگەلەدا زۆر جـار کۆمیتـەی بەڕێوەبەری حیزبـی نـاوبراو، سیسـتەمی پـاڵێوراوان بـۆ بازنـەی جیاجیـا دروسـت دەکـات و بـۆ

پەسەند کردن، بۆ لای بەرپرسانی هەڵبژاردنی دەنێرێ. ئەم کاربەدەستانە، لە شایستەیی یاسایی پاڵێوراوانی هەڵبژاردن بۆ ئەندامەتی مەجلیسی یاسادانان دەکۆڵنەوە.

شێوەی باو بۆ ناساندنی پاڵێوراوانی هەڵبژاردن لە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، تاقانەیە. لەو وڵاتەدا لە رێگای هەڵبژاردنی سەرەتایی پاڵێوراوان (primary)، پاڵێوراوانی هەڵبژاردن لە لایەن دەنگ دەرانەوە لە هەڵبژاردنێکدا کە لە ژێر چاوەدێری دەوڵەتدایە، وەردەگیرێن. هەر پاڵێوراوێک کە لە باری یاساییەوە خاوەنی دۆخی هەڵبژاردن و پاڵێوراوی حیزبێکی تایبەتی بێ، داخوازییێک بۆ وەرگرتنی پاڵێوراوی خۆی دەداتە دەستی کاربەدەستانی بەرپرسی هەڵبژاردنەوە. ئەم داخوازە بە پێی یاسا دەبێ بە ئیمزای ژمارەییێک لە دەنگدەران بگات. دواتر کاربەدەستانی بەرپرس پاڵێوراوانی هەر حیزب بۆ هەر پلەییێك لە بەرگەی هەڵبژاردندا چاپ دەکەن. دەنگدەران لە ژێر چاوەدێریی دەوڵەتدا حەزی خۆیان بۆ هەر پاڵێوراوێك و هەر پلەییێك دیاری دەکەن.

کاربەدەستانی هەڵبژاردن ئەو کەسانەی کە زیاترین دەنگیان بۆ پلەکان وەدەست هێناوە وەك پاڵێوراوی رەسمیی حیزبی ناوبراو دەست نیشان دەکەن. دواتر ناوی پاڵێوراوان و پەیوەندیی حیزبیی ئەوان لە کاغەزدا بۆ هەڵبژاردنی گشتی دەنووسن. لە هەڵبژاردنی گشتیدا، دەنگدەران لە نێوان پاڵێوراوە بەربژارەکاندا یەکیان بۆ پلەی دیاریکراو، هەڵدەبژێرن. بەم جۆرە بە گشتی دیاری کردنی پاڵێوراوی هەڵبژاردن خۆی لە رێگای هەڵبژادنێکی بەراییەوە جێبەجێ دەکرێ کە لە ژێر چاوەدێریی کاربەدەستانی دەوڵەتی دایە.

لە دیموکراسیگەلی تردا، حیزبە سیاسییەکان پاڵێوراوی خۆیان بە شێوەی نایاسایی ، واتە بێ پرس و دەست تێوەردانی رەسمیی حکوومەت دیاری دەکەن. رەوەندی دانپێدانانی یاسای پاڵێوراوان لە خوێدا بە پێی ئەم شێوە نایاسایی یا سیاسییەی دەست نیشان کردنی پاڵێوراو لە لایەن حیزبەوەیە. شێوەی هەڵبژاردنی پاڵێوراوان لە وڵات و حیزبی جۆراوجۆردا جیاوازی هەیە. ئەم هەڵبژاردنە لە ئاستی گەلی، یان ناوچەو گەرەکدا جێبەجێ دەکرێ. بۆیە رادەی ناوەندخوازی حیزبی دیاریکراو لە شێوەی هەڵبژاردنی پاڵێوراودا کاریگەرە. بەم حاڵەیشەوە باوترین شێوەی هەڵبژاردنی پاڵێوراوان یەکیان، هەڵبژاردن لە لایەن

کاربەدەستانی حیزبی لە ئاستی بازنەی هەڵبژاردنی ژێر چاوەدێری کاربەدەستان لە ئاستی گەلی یان ناوچەیی دایە و دووەمیان هەڵبژاردن لە لایەن کاربەدەستانی حیزبی دوای هاوبیری لەگەڵ کاربەدەستانی ناوچەیی دایە. لە حیزبگەلی هەندێ وڵاتدا ڕێبەرانی سەرەوەی حیزب دەتوانن پالێوراوانی بەربژاری ناوچەیی وەلا نێن. جاری واش هەیە ڕێبەرانی حیزب دەتوانن کەسانێك وەك پالێوراو بە کاربەدەستانی باڵای حیزب پێشنیار بکەن. ڕادەی بەشداریی ئەندامانی گشتی حیزب لە هەڵبژاردنی بەربژاردندا دەوری خۆی هەیە. لە هەندێ وڵاتی وەك ئیسرائیلدا ڕێبەرانی حیزب گشت پالێوراوان بۆ پلەی لە بەر چاوگیراو دیاری دەکەن و هەر وەها ریزی ناویان لە پێرستی پالێوراواندا دیاری دەکەن.

وەك دیتمان لە هەندێ دیموکراسیی وەك ئەمریکا، لە هەڵبژاردنی سەرەتاییدا هەموو ئەو کەسانەی کە بۆ دەنگدان ناویان نووسیوە لە باری یاساییەوە مافی خۆیانە لە نێو پالێوراواندا بەربژاری حیزبی خۆیان دیاری بکەن. گەرچی ڕادەی دەنگدەرانی هەڵبژاردنی سەرەتایی بە گشتی نیوەی ئەو ڕادەیەیە کە لە هەڵبژاردنی گشتیدا دەنگ دەدەن، بەم حاڵێشەوە پالێوراوانی دوو حیزب نەك لەلایەن ڕێبەری حیزب بەڵکو لە لایەن سەدان هەزار دەنگدەرەوە هەڵدەبژێردرێن. بەشداری لە هەڵبژاردنی سەرەتاییدا هیچ جۆرە بەرپرسایەتییەك بۆ دەنگ دان سەبارەت بە حیزبی دیاریکراو, یان پشتیوانی لە پالێوراوەکانی لە هەڵبژاردنی گشتیدا دروست ناکات، لە ئینگلستاندا پالێوراوانی هەڵبژاردن لە لایەن کۆمیتەی ناوچەیی لە ناوچەکەدا دیاری دەکرێت. لە ئاڵماندا ئەندامانی ناوچەیی حیزب لە هەر ناوچەدا بە پێی دەنگی پالێوراوانی بەربژار هەڵدەبژێرین.

٥-١٠. بیروڕای گشتی

هەڵبژاردن لە دیموکراسی ئەمڕۆییدا، لە ڕاستیدا گرینگترین کەرەسەی دەنگدانەوەی بیروڕای گشتی و داخوازی و بەرژەوەندیی خەڵکە. بۆیە لە کۆتایی ئەم باسەدا بە کورتی دەربارەی بیروڕای گشتی دەدوێم. بیروڕای گشتی بریتییە لە بۆچوون، بایەخگەل و بیروڕای گشتیی خەڵکی. لە دیموکراسیدا ئەم گریمانە لە بەر چاو دەگیرێ کە بیروڕای گشتی بە شێوەی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لەسەر بڕیاری سیاسی

کاریگەرە. لە زۆر وڵاتان لە شێوەی ناسینی بیرورای گشتی، بەڕێوەبردنی رفراندۆم و سەرەنجدان بە بیروباوەڕی گشتی سەبارەت بە دۆزی جۆراوجۆر، لە باربردنی منالەوە بگرە تا خواردنەوەی ئارەق کەڵکی لێ وەردەگیرێ. لە وڵاتانی ئەورووپی، خەڵك سەبارەت بە ئەندامەتی دەوڵەتی خۆیان لە یەکیەتی ئەورووپا دەنگیان دا و بیروباوەڕی خۆیان دەربڕی. لە ئەفریقای باشووریدا سەرەنجدان بە بیروباوەڕی گشتی سەبارەت بە لە نێوبردنی سیستەمی ئاپارتاید یەکێك لە هۆیەکانی هەنگاونانی بەرەو دیموکراسی جێبەجێ کرد. بەم حالێشەوە تەنیا هەندێ مەسەلەی گرینگ دەکرێ لە ڕێگای سەرەنجدان بە بیروباوەڕی گشتییەوە ڕێگایان بۆ بدۆزێتەوە. شێوەی ناسیاوی دەنگی بیرورای گشتی, هەمان سیستەمی نوێنەرایەتییە کە یەکێك لە کۆڵەکە بنەڕەتییەکانی دیموکراسی پێك دێنێ. بەم حاڵەیشەوە دەبێ رەهەندی رەسمی و نارەسمیی جۆربەجۆر بۆ زانیاریی بەردەوامی نوێنەرانی خەڵك لە بیرورای گشتی لە بەردەستدا بێ، گەرچی ناشتوانن نموونەیێکی تۆکمە لە بیرورای گشتی دیار بخەن. یەکێکی دیکە لە رەهەندەکانی دەنگدانەوەی بیرورای گشتی وەك دیتمان، دەستەکانی خاوەن بەشە کە لە زۆربەی دیموکراسییەکاندا کاربەدەستانی گشتی لە کەشی بیری کۆمەڵگا و زۆر دۆزی تایبەتی دیکە لە باجەوە تا ژینگە ئاگاداریان دەکەن. بەم حاڵەیشەوە دەستە خاوەن بەشەکان بە گشتی کاردانەوەی بیری بەشێکی کۆمەڵگان و بۆ کاردانەوەی بیرورای گشتی تەواو نین. هەرچی کەل و پەلی دەستەی ڕێکخراوەی بەرژەوەند بۆ توێژی جۆربەجۆری کۆمەڵگا زیاتر بێ, دەنگدانەوەی بیرورای گشتی زیاتر کاریگەر دەبێ. گەرچی لەوانەیە هیچکام لەم رەهەندانە بە تەنێ بۆ دەرخستنی بیرورای گشتی تەواو نەبن. بەڵام هەموویان پێکەوە دەتوانن لە سۆنگەی جیاوازەوە بیرورای گشتی بڵاو بکەنەوە. یەکێك لەو دۆزانەی کە لە باسی بیرورای گشتیدا بەرز دەبێتەوە ئەم شتەیە کە خەڵك بە گشتی تا چ رادەیەك سەبارەت بە مەسەلە گشتییەکان زانیاری وەدەست دێنن. دیارە خەڵك بە گشتی سەبارەت بە دۆزی گشتی چون یەك زانیاری و هۆگری لە خۆیان نیشان نادەن.

کاتێــك هــەواڵ و زانیــاری گشــتی ســەبارەت بــە دۆزیکــی تایبــەت بەربەســت بێــت، بیــرورای گشتی بۆ ئەم دۆزە نایێتــە ئــاراوە. چــێ بــوونی بیــری گشــتی پێویســتی بــە پەیوەنــدی و دان و گرتنی زانیارییــەوە هەیــە. ســەرەرای ئەمــەش بیــرورای گشــتی ســەبارەت بــە دۆزێکــی تایبــەت کاتێــك چــێ دەبــێ کــە لەســەریەك، لــە جەرگــەی خۆیــەوە بــێ، رێــك و پێــك بــێ و بــەردەوام بــێ. ئــەم بیــرانەی کــە تاقمــە کاربەدەســتەکان لــە رێگــای جۆراوجــۆرەوە دەیــخەنە لەشی کۆمەڵگاوە و هەر وەها بیــری راگــوزار و نــەپوخت کــە بــە شــێوەی بــاو یەقــەی بەشــێك لە کۆمەڵ دەگرێ، حیسابی بیــرورای گشــتی لــە ســەر نــاکرێ. بــە بۆچــوونی هەنــدێ لــە خــاوەن رایان «ئاڵۆز بــوونی» زەیــنی گشــتی پێویســتی بــە پێگەیشــتنی بیــرورای گشــتییە. جگــە لــە هــەواڵی پێگەیانــدن و پەیوەندییــەکان، رێکــەوتی سیاســی وەك هەڵبــژاردن، خــەباتی هەڵبــژاردن و... هتــد، فــێرکاری سیاسیی خــەڵك دەبەنــە ســەر و بیــرورای گشــتی لــە دەوری دۆزێکی تایبەت رێك دەخــەن. هــەر وەهــا پێــك هــاتنی بیــرورای گشــتی بــە مانــا راســتەکەی، تەنیا لە پــەنای مەســەلەی گشــتی وەك هەســتی ناســنامەی نەتــەوەیی، شــەر، ئاشــتی و... هتــد پێك دێت. هەرچی بەرەی دۆزەکــان کورتتــر بــێ، بیــرورای گشــتیش بــۆ بەشــێکی تەســکتــری کۆمــەڵگا قــەتیس ئەمێنێتــەوە. بــۆ وێنــە لــە دەوروبــەری مەســەلەگەلی خوێنــدکاری زۆر جــار بیــرورای گشــتی خوێنــدکاری چــێ دەبــێ، گەرچــی لەوانەیــە بەشــگەلێکی تــر لــە کۆمــەڵگا لەم بارەوە بیــرورای خۆیان دەربــرن.

هەنووکــە رێگــا, بــۆ دەربــرینی بیــرورای گشــتی لــە زۆر دیــموکراسیدا پــەرەی گرتــووە. پێشــینەی بیــرورا خواســتــن بــۆ تێکۆشــانی جــورج گــالۆپ لــە دەیــەی ١٩٣٠ لــە وڵاتــی ئــەمریکا دەگەرێتــەوە و بیــرورای گشــتی لــە ئــەمریکا زیــاتر لــە هــەر وڵاتێــك بــاوە. لــە ئــەمریکا ســەبارەت بــە هــەر دۆزێکــی سیاســی، بیــروراخوازی بــەر چــاو ئەنــجام دەدرێ. رێبــەرانی سیاسیی بــژاردەی خــەڵك و نوێنــەرانی پارلــەمان گرینگــی تایبــەت بــە بیــرورای خــەڵکی دەدەن، لــە بــەر ئــەوەی گــەر ئاکاریــان لــەوەی کــە خــەڵك چاوەروانی دەکــەن مــەودای بەرینتــر بێتــەوە، لەوانەیــە دەرفــەتی هەڵبــژاردنی دیســانەوەیان کــەم بێتــەوە. بــەم حاڵەیشــەوە بۆچــوونی جیــاواز لــە نێــوان شــارەزایاندا هەیــە کــە ئایــا نوێنــەرانی پارلــەمان هــەر یەکــە و نوێنــەری بیــرورای ناوچــەی لێــوە هەڵبژێردراوەیــە و دەبــێ بیــرورای گشــتی ئــەو ناوچــەیە لــە

بەرچاو بگرێ یان ئەوەی کە نوێنەری هەموو خەڵك و چاکەی گشتییە. رێبەرانی سیاسی زۆر جار بۆ پاساوی کارەکانیان، بە ئاکامی بیروڕاخوازی لەبار ئاماژە دەکەن. بیروڕاخوازی گشتی بە تایبەت لە دەورەی خەباتی هەڵبژاردندا گرینگی تایبەتی خۆی هەیە. ئاکامی ئەم جۆرە راوەرگرتنانە لەسەر دەستنیشان کردنی باسەکان لە لایەن پاڵێوراوانەوە وەك هەڵوێست و بەرنامەی هەڵبژاردن کاریگەرە. لەم سۆنگەوە رێکخراوەکانی بیروڕاخوازی گشتی لە سەر دەستنیشان کردنی باسەکان کاریگەرن، لە بەر ئەوەی بە بژارکردنی پرسیاری تایبەت لە سەر ئاکامی بیروڕاخوازەکان کاریگەرن.

لە دیموکراسییەکاندا، زۆر جار خەڵك لە هەل و مەرجی ئاساییدا سەبارت بە مەسەلە سیاسییەکان زۆر بە هەستەوە هەڵسوکەوت ناکەن. بەڵام لە هەلومەرجی تایبەتی و قەیراناویدا، مەسەلە و بابەتگەلێ دێنە پێشەوە کە ژمارەیەکی زۆر خەڵك هانی بیرکردنەوە و تێکۆشانی سیاسی دەدەن. هەندێ مەسەلەش سەرنجی تاقمی تایبەت و پەیوەندیدار رادەکێشن. دوای ئەمەیە کە بیروڕای گشتی لە رێگای جۆرواجۆرەوە دێتە ئاراوە و دەور و گرینگی دەنوێنێ. لە ئەمریکا کاتی سەرۆك کۆمار بە پێی بیروڕای گشتی بەرێزترە، کۆنگرە زۆر جار لە بەرنامە یاساییەکانی زیاتر پشتیوانی دەکات. لە بەر ئەوەی نوێنەران لە ئاکامی نابەدڵی دژایەتی لەگەڵ سەرۆك کۆمار و...هتد دەترسن. بە پێچەوانەوە کاتێك رێزی سەرۆك کۆمار لە بیروڕای گشتیدا دادەبەزێ، نوێنەرانی کۆنگرەش زیاتر مەیلی دژایەتیان لەگەڵیدا هەیە, بەم جۆرە بیروڕا وەرگرتنەکان لە سەر پەیوەندیی سەرۆك کۆمارو کۆنگرە، کارتێکردنی بەرچاویان هەیە.

بە گشتی لە دیموکراسییەکاندا، بیروڕای گشتی لە رێگای دەنگدان، رفراندۆم، پەیوەندیی خەڵك لەگەڵ کاربەدەستان، تاقمگەلی خاوەن بەش، هەواڵنێرەکان، ئەندامەتی لە حیزب و گروپەکان و... هتد رەنگ دەداتەوە. بەم حاڵەیشەوە بە سەرنجدان بە ناسنامەی چینایەتیی کۆمەڵگای دیموکراتیك و نایەکڕەنگی و جۆرواجۆری کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیی تاقمەکان و جیاوازی بیروڕای نێوانیان، بەردەوام تاقمگەلێ پەیدا دەبن کە کاربەدەستان یا سیاسەتەکانی ئەوان بە بیروبۆچوونی خۆیان نازانن. سەرەڕای ئەمەش تەنیا

لە دیموکراسیدایە کە لانی زۆری ڕەهەندەکان بۆ دەربڕینی بیروڕای گشتی لە ئارادایە و هۆی هاوئاهەنگی لە نێوان بیروڕای گشتی و سیاسەتی گشتیدا دەگاتە لووتکە.

٥-١١. سەرنج دان بە بیروڕای گشتی

وەك پێشتر ئاماژەی پێ کرا، یەك لە کەرەستە گرینکەکانی دەرخستنی بیروڕای گشتی، رفراندۆمە. بە سەرنجدان بەوەی کە رفراندۆم زۆر جار گرینگی تایبەتی خۆی هەیە بە جیاوازی باسی دەکەم. رفراندۆم، سەرنجدان بە بیروڕای گشتی و هاوبیری لەگەڵ هاوولاتیان سەبارەت بە مەسەلە گشتییەکانە. زۆر جار لە رفراندۆمەکاندا، پرسیارێك دێتە گۆڕێ و خەڵکی وەڵامی ئیجابی، یان سەلبی پێ دەدەنەوە، بەڕێوەبردنی رفراندۆم زۆر جار لە یاسای گشتیدا لە بەرچاو گیراوە. وەك دیتمان، لە دیموکراسییەکانی ئەمڕۆدا پەنجە لە سەر نوێنەرایەتی وەك کەرەسەی بەرزکردنەوەی بیروڕای گشتی دانراوە. بەڵام جاری وایە کە وەرگرتنی رەزا و پشتیوانی روون و راستەوخۆی هاوولاتیان لە رێگای سەرنجدان بە بیروڕایان بۆ بڕیارێك، دڵخوازی ئەوانی پێویستە. لە هەندێ ولات سەرنجدان بە بیروڕای گشتی وەك ئامرازێك بۆ کۆنترۆڵی فەسادی نوێنەران و سیاسەتمەدارانی بەربژاری خەڵکی لە بەرچاو گیراوە. یەکێك لە پەرەپێدەرانی سەرەکی رفراندۆم وودرو ویلسۆن سەرۆك کۆماری ئەمریکا لە کاتی شەڕی جیهانی یەکەمدا بوو. دەڵێن نیوەی هەموو ئەو رفراندۆمانەی کە لە سەدەی بیستەمدا بەڕێوە چوونە و ژمارەیان سەری لە هەزار داوە، لە ولاتی سوویسدا بەڕێوە چووە. بۆیە زۆر کەس سوویسیان بە ولاتی دیموکراسی راستەوخۆ ناودێر کردووە. لە هەندێ ولات لە ئاستی نەتەوەییدا هیچکات رفراندۆم بەڕێوە نەچووە، بۆ وێنە لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، ژاپۆن و هێند رفراندۆم کاتێك بەڕێوە دەچێ کە دەوڵەت، یان پارلەمان سەبارەت بە دۆزێکی تایبەت، سەرنجدان بە بیروڕای گشتی بە پێویست بزانێ. لە هەندێ ولاتان، چاکسازیی یاسای گشتی دەبێ لە رێگای رفراندۆمەوە بە پەسەندی گشتی خەڵك بگات. رفراندۆمەکان رەنگە بە هاوبیری یان بە پێویست بن. لە جۆری یەکەمدا، سەبارەت بە مەسەلەیێکی تایبەت دەنگ و بیروڕای گشتی خەڵك وەردەگرن و لە جۆری دووەمدا دەنگ و بۆچوونی خەڵك حوکمی یاسای هەیە. رفراندۆمێ بۆ پێویستی بە پێی بڕگە، لەوانەیە

پێویستی به وەدەست هێنانی زۆرینەی یان دوو له سێی، یا سێ له چواری دەنگەکان و یان زۆرینەی رەهای هەموو دانیشتوانی خاوەن دەنگ بێت.

له هەندێ ولاتی فیدرالی وەك سوییس یان ئوستراليا هەم دەنگی زۆرینەی خەلك و هەم دەنگی زۆرینه ویلایەتەکان بۆ پەسەندکردنی رفراندۆم پێویسته. به گشتی کاتێك رفراندۆم وەگەڕ دەخرێ کە دەولەت, یان پارلەمان لە وەلامی «ئەرێ»ی خەلك به پرسیاری ئەوان دلنیا بێ, یان رێگاچارەی ئەو دۆزە له لایەن کاربەدەستانی بالاوە ئەستەم، یان هۆی ئالۆزیی نێوانیان بێت. «وەك رفراندۆم دەربارەی ئەندامەتی هەندێ ولات له یەکیەتی ئەورووپا» به پێی نێوەرۆك سێ جۆر رفراندۆم لێك جوێ دەکرێتەوە. رفراندۆمێ سەبارەت به شەرعی بوونی حکومەتان، رفراندۆمێ سەبارەت به پاوانی حکومەتان و رفراندۆم سەبارەت به مەسەله ئەخلاقییەکان. رفراندۆمی جۆری یەکەم گرینگترین و درمترینیانه، زۆر جار دوای گۆڕانی حکوومەت و ئال و گۆڕی شوڕشگێڕانه، له دارخستنی رفراندۆم بۆ شەرعیەتی حکوومەتی نوێ پێویسته. هەر وەها ئالٚ و گۆڕ له یاسای ئەساسیدا، یاسای هەلبژاردن، هێزی مەجلیسەکان، ماف و دەسەلاتی پاشا و... هتد دەخرێنه رفراندۆمەوە دووهەم ئەو رفڕاندۆمانه بوون کە دوای شەڕی یەکەم بۆ دیاری کردنی سنوور و پاوانی هەندێ ولات بەڕێوە چوو. مەسەلەی ئەخلاقی وەك تەلاق، له بار بردن و خواردنەوەی ئارەق زۆر جار دەخرێنه رفراندۆمەوە. جاری واش هەیه بۆ مەسەلەی وەك پێگەی هێزە ناڤوکییەکان، ئەندامەتی له رێکخراوە نێونەتەوەییەکاندا و... سەرەنج دەدەنه بیروڕای خەلکی. دیاره له رژێمە نادیموکراتیکەکاندا له رفراندۆم کەلکی نابەجێ وەردەگرن و وەك کەرەسەیەك بۆ دابەستنی حکوومەتەکەیان کەلکی لێ وەردەگرن.

بەشی شەشەم

جۆرەکانی دیـموکراسی

جۆرەکانی دیموکراسی

بە پێی پێوانەی جیاواز، جۆرەکانی دیموکراسی دیاری دەکرێن. بەم پێیە کە ئامانجی سەرەکی حکومەتی دیموکراسی دابینکردنی ئازادیی تاك، چاکەی مەدەنی, یان بەرابەریی سیاسییە، بۆچوونی جیاواز لە دیموکراسی بەر دەست دەکەوێ کە لەوانەیە هەر یەکە پاڵ بە جۆرێك دیموکراسییەوە بدات. بۆ وێنە دیموکراسیی لیبراڵ, یان دیموکراسیی هاوبیری «بە مانا رۆسۆییەکەی»، هەروەها بەم پێیە کە ئایا بنەڕەتی دیموکراسی, حکومەتی زۆرینەیە یان حکومەتی یاسا، شێوەی دیموکراسی پێکەوە فەرق دەکا. بەم پێوانەیە کە خەڵك راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە حکومەت و سیاسەتدا بەشداری دەکەن باس لە دیموکراسیی راستەوخۆ و دیموکراسیی نوێنەرایەتی دەکرێ. هەر وەها بەم پێیە کە دیموکراسی بە دوای بەرابەریی سیاسیی تاك لە دەسەڵات دایە یان لە سەر بەرابەریی ئابووریش وەك بناغەیێك بۆ بەرابەریی سیاسی پێ داگرە، دیموکراسیی لیبراڵ و دیموکراسیی کۆمەڵایەتی لێك جیا دەکرێتەوە. دیموکراسیی کۆمەڵاتیش خۆی لکی لاوەکی وەك دیموکراسیی پیشەسازی و دیموکراسیی سنفی لێ دەبێتەوە.

بەم پێوانەش کە ئایا بناغەی دیموکراسیی نوێنەرایەتیی خەڵك لە ناوچەی جوغرافیایی جیاوازەوەیە, یان لە هاوپەیمانیی ئەتنیکی و ئایینی، لێرەدا دیموکراسیی ئەسڵی، لە دیموکراسیی فرە ئەتنێکی و ئەنجومەنی لێك جوێ دەکرێتەوە. هەر وەها تێکەڵ بوونی ئایدیۆلۆژیای دیکە وەك سوسیالیزم یان مەسیحی بوون لەگەڵ دیموکراسی، شێوەی تایبەت لە دیموکراسی دەڕسکێنێ.

جۆرەکانی دیموکراسی تا رادەیێك لەو پێش خستنەوە سەرچاوە دەگرێ کە دیموکراسییەکان گرنگی بە ئازادی, یان چاکەی مەدەنی دەدەن. دیموکراسیی لیبراڵ لە سەر پیشخستنی ئەندێشە و نرخی ئازادی بە رێژەی هەموو بایەخە سیاسیەکانی تر بونیات نراوە.

لەم جۆرە دیموکراسییەدا، ئازادی سەرتر لە بەرابەری، چاکەی مەدەنی، ئاسایش و... هتد دادەنرێ. لەم روانگەیەوە, دیموکراسی تا ئەوێ چاکە کە ئازادییەکانی تاك نەزەخسێنێ. بۆیە گەر حکوومەتی دیموکراسی یارمەتی زاڵ بوونی بیری زۆرینە بدا, یان بە واتاییێکی دیکە بۆ سەرەرۆیی بئاژوێ، دیارە ئازادی لە نێو دەچێ. دیموکراسیی لیبراڵ بەم مانایە، گەورە ئامانجی بیرمەندانی لیبراڵ و لیبراڵەکانە. بە رای ئەوان تەنانەت کەڵك وەرگرتنی خراپ لە ئازادی باشترە لە کەڵك وەرگرتنی خراپی دەسەڵات، هەر چۆنێکی بێ دەبێ ئازادی وەك بنەماییێك وەربگیرێ، گەرچی زەربە لە بایەخی وەك رێك و پێکی، بەرابەری و عەداڵەت بدات.

بیرمەندانی لیبراڵ پێیان وایە کە مرۆڤ تەنیا و خۆخوازە، واتە ناکۆمەڵایەتی و نامەدەنییە. بە پێی هاندەر و نیازی سروشتی دەکەوێتە شەڕ و کێشە لەگەڵ خەڵکانی دیکەدا. لە بەر ئەوەی بگاتە ئاسایش و هێمینایەتی. بە واتاییێکی دیکە دۆخی سروشتی, یان پێش مەدەنی مرۆڤ، دۆخێکی شەڕواییە. کۆمەڵ و دەوڵەت بە مەبەستی پارێزگاری لە دۆخی نابەدڵی ئەوتۆ پێك دێن. لەم راڤەدا کۆمەڵ رەسەن نییە بەڵکو بەرهەمی پەیمانێکە وەك شتێکی دەسکرد کە دابینکەری خێروبەرەکەتێکی جیاواز نییە کە خەڵك بیری لێ بکەنەوە. تەنیا شتێك کە وەك چاکەی گشتی جێگای باسە، ئاشتی و ئاسایشە. لە بەر ئەوەی ئاشتی و ئاسایش پێویستەی دواکەوتنی خێر و بێری تاکە لە لایان خەڵکەوەیە. بەم پێیە ناکرێ لە قازانجی کۆمەڵگا بە چەمکی ئەرێنێ و نەرێنێ, یان چاکەی مەدەنی لە ناسین و وریایی ئەو ئامانجە قسان بکرێ.

کۆمەڵ شتێکی سروشتی و لە پێشدا داڕێژراو نییە و نرخ و شکۆی زیاتر لەوەی رەزا و پەیمان پێی بدات نییە. بۆیە باس کردن لە رۆح و زاتی کۆمەڵ وەك راستییێکی سەربەخۆ و بانتر لە تاك، شتێکی فێلاویە و رێگا بۆ سەرهەڵدانی ئایدیۆلۆژیای و سیستمگەلی سەرەڕۆ خۆش دەکات.

بەڵام ئەو بیریارانە کە لە چوارچێوەی سوننەتیی ژان ژاك رۆسۆدا بیر دەکەنەوە, بنەمای ئەسڵیی دیموکراسی لە چاکەی مەدەنی و هاوولاتیی بوون دا دەبینن کە پێویستەی ناسین و بەڕێوەبردنی خێری گشتییە. لەم روانگەی دیموکراسیدا تاك

هاوکات حاکم و بەڕێوەبەرە، بۆیە پێویستە لە سەر خێر و سەلاحی خەڵکی ناسیاوی هەبێ. حکومەتی هاووڵاتیان لە سەر کۆمەڵ لە راستیدا حکومەتە بە سەر خۆیاندا، بۆیە خێر و خۆشیی کۆمەڵ هەمان خێر و خۆشی تاکە. چاکەی مەدەنی دەبێتە هۆی ئەوە کە هاووڵاتیان قازانجی خۆیان لە قازانجی کۆمەڵدا بدۆزنەوە. هاووڵاتیانی راستەقینە ئەو کەسانەن کە لە ژیانی گشتیدا دەوریان هەیە و تەنانەت بە زیانی قازانجی خۆیان، خزمەتی خێری گشتی دەکەن. بەم پێیە چاکەی مەدەنی لەگەڵ گەڕان بە شوێن قازانجی تایبەتی و تاقەکەسیدا ناتەبایە. دەبێ لە هەر شتێك کە ئاڵۆزی دەخاتە نێوان قازانجی خەڵك و تایبەتی تاکەوە دوور کەوینەوە. دیارە بارهێنانی چاکەی مەدەنی لە تاکدا پێویستی بە فێرکاریی ئەخلاقی بە لەونێکە کە رۆسۆ لە کتێبی «ئمیل»دا باسی کردووە.

بەم شێوەیە هەندێ لە رەخنەگرانی هاوچەرخ رەخنە گرتن لە تاکخوازی، یان پرەنسیپی تاکی لیبراڵی وەك بنەمای دیموکراسی، لە سۆنگەی چاکە و خێری کۆمەڵ وەك بنەمایێکی رەسەنی بە راستی باسیان کردووە. «کەسانی نێو بەدەرەوەی ئەم تاقمە السدرمەك ئینتایر و مایکل و التزرن».

بە بۆچوونی ئەم رەخنەگرانە لیبرالیزم و پرەنسیپی تاکی ئەو، پرەنسیپی هاووڵاتیی دیموکراتیك و چاکەی مەدەنی لە نێو دەبات و لە بەرانبەردا ناتوانێ بنەمایەکی راستەقینە بۆ کۆمەڵگای دیموکراتیك دەستەبەر بکات. بە واتایێکی دیکە لە دیموکراسیگەلی ئیمڕۆژیدا پێویستەی فێرکاریی چاکە و ئاکاری هاووڵاتیەتی پشتگوێ خراوە. لە ئاکامدا ئەو کەسانە کە تەنیا لە بیری ژیانی تایبەتی خۆیان، لە بەرانبەر دەسەڵاتی دەوڵەتی بۆرۆکراتیك و سەرمایەداری هاوچەرخدا تەریك و بێ دەسەڵات کەوتوونە و هەر چەشنە هەستێکی جەماوەرییان لە دەست داوە. بەم جۆرە ئازادیی لیبراڵی بۆ خۆپەرەستی و لە کۆتاییدا بۆ ملکەچی ئاژاوە. تاکگەلی ئازاد بەم مانایە کۆیلەی شادمانن کە تەریکانە خزمەتەکانی دەوڵەتی ئاسایش وەردەگرن. لە ئاکامدا هەستی هاوبەشی و ئازادیی ئەرێنی و دەسەڵات لە سەرخۆ و هاووڵاتیگەری بە تەواوی ئاسەواری نەماوە. لە بەر ئەوەی کەس لە بیری خێر و خۆشی گشتیدا نییە و هەموو

تـەنیا لـە بیـــری ئامانـــجی تایبـەتی خۆیانـدان. بـەم شـێوەیە لـە بـاری ئەخلاقییـەوە ژیـانی لیبـــراڵیخوازانە هەڵـــۆڵ بـــووە و لـــە نێـــوان شـــوێن کـــەوتنی ژیـــانی تایبـــەتی و راگـــرتن و پاراستنی ئـەخلاقی گشـتیدا کێشـەی بـۆ پێـك هـاتووە. بۆیـە لیبــرالیزم لـە دواپلـەدا تـاك و تـەریك و تـەنیا و دامـاو دەکـات. تـەنیا رێگـای نـەجاتی لـەم قڕگەیـە، زیندوکردنـەوەی دەسەڵاتی ئەخلاقیی کۆمەڵگایە وەکو زاتێکی جیاواز لە تاك.

٦-١. دیـموکراسیی راستەوخۆ

دیـــموکراسی بـــەمانای حکوومـــەتی خـــەڵك، لـــە بەرانبـــەر دیـــموکراسی بـــە مانـــای حکوومەتی نوێنەرانیی خـەڵك، دیـــموکراسیی راسـتەوخۆ, یـان بـە هێـزی پـێ دەڵـێن. هەنـدێ لە نووسەران دیـموکراسیی راسـتەوخۆ، نـەك بـە شـتێك لـە جۆرەکـانی دیـموکراسی، بـەڵکو بـە جەوهـەری دیـــموکراسی لـە قەڵـەم دەدەن و جۆرەکـانی تـری لادەرانـە هەڵدەسـەنگێنن. بـە واتایەکی دیکە دیـموکراسیی راسـتەوخۆ بـە دیـــموکراسی بـە مانـای تـەواوی وشـە دەناسـن، لـە حاڵێکـدا دیـموکراسی بـە چـەمکی حکوومـەتی نوێنـەرانی خـەڵك, یـان تاقمگـەلی بـژاردە وەك دیـــموکراسیی مـــەجازی و رووکـــەش ناودەبـــەن. دیـــموکراسیی بـــە مانـــای حکوومەتی نوێنەرایەتیی خـەڵك، سـەروەر بـوونی خـەڵك لـە یاسـای ئەساسـیدا بـە نوێنـەرانی هەڵبژاردەی خـەڵك سـپێردراوە کـە بـە کـردەوە حکوومـەت و بـەڕێوەبردنی کاروبـاری کۆمـەڵگا بە دەستەوە دەگرن و لە بەرانبـەر خەڵکدا وەك بـەرپرس دەناسرێن. کـە وابـوو خـەڵك تـەنیا بـە چـەمکێکی تەریکانـە خـاوەنی حـوکمن، واتـە بەسـەر کـاری کاربەدەسـتانی هەڵبـژارەدا تـەنیا چـاوەدێری دەکـەن و بـە هەڵبـژاردن, یـان هەڵنەبـژاردنیان سـەبارەت بـە کارامـەیی ئـەوان داوەری دەکـەن. بـە بۆچـوونی لایـەنگرانی دیـــموکراسیی راسـتەوخۆ یـان هاوبیـــری، دیـــموکراسی بـە مانـای نوێنەرایـەتی دیـموکراسیی لاواز یـان لانـی کەمـە. لـە ئـەتینا لـە سـەدەی پێنجـەمی پـێش زاییـــن هـەموو هاوولاتیـان هـەر حـەفت یـان دە رۆژ لـە مەجلیسـدا کـۆ دەبوونـەوە و سـەبارەت بـە کاروبـاری جۆراوجـۆر تـەگبیریان دەکـرد. ئـەو دیـــموکراسیی

راسـتەوخۆیە کـە دەڕزا و دەبـوو بـە حکوومـەتی بـێ هەوسـار، ڕێکخـراوەی ئوکلۆکراسـی٥, یان حکوومەتی بەرەڵایان پێ دەوت.

هـەر وەهـا کـە جـۆری ڕزاوی مۆنارشـی و ئارسیتوکراسـی بـە ریـز تیـرانی و ئۆلیگارشـی پێ دەوتـرا. دیـارە لـە ئـەتینادا تـەنیا هاووڵاتیـان, واتـە پیـاوانی ئـازاد کـە سـەر بـە تیـرەی ئـەتینا بـوون، خـاوەنی مافـی حکوومـەت بـوون و ئەمانـەش نزیکـەی یـەك لـە پێنجـی دانیشـتوانی شـاریان پێـك دێنـا. ژنـان و کۆیلـەکان لـە ژمـارەی هاووڵاتیـان بـەدەر بـوون. وەك دیتمـان شـێوەی جۆربـەجۆری ئـەم جـۆرە دیـموکراسییە لـە سـەدەکانی دواتـردا لـە وڵاتـانی ئیتالیـا، ئالمـان، سـویس و هۆڵەنـدا سـەریان هەڵـدا. زۆر لـە بیـرمەندانی سـەدەی هـەژدە پێیـان وابوو کـە دیـموکراسیی راسـتەوخۆ تـەنیا لـە دەوڵـەت شـاری گچـکەدا دروسـت دەکـرێ و وڵاتی بەرین و پڕ حەشـیمەت بـە شـێوەی دیـموکراسیی راسـتەوخۆ بـەڕێوە ناچـێ. هـەر بـەم پێیـە چـەمکی نوێنەرایـەتی بـە مەبەسـتی پاراسـتنی بیـری دیـموکراسی لـە کۆمـەڵگای گەورەدا هاتە ئـاوارە کـە بـە شـێوەی دیـموکراسیی راسـتەوخۆ بـەڕێوە نـەدەبران. بـە بۆچـوونی بیـرمەندانی سـەدەی نـوێ دیـموکراسیی راسـتەوخۆ نـەك ناموەکیـن، بـەڵکو نـادڵخوازیش بـوو، لـە بـەر ئـەوەی بـە رای وان بـۆ لای زێـدەرۆیی و ملـهوڕی دەئـاژوا. هەنـدێ لـە دامەزرێنـەرانی کۆمـاری ئـەمریکا, دیـموکراسیی راسـتەوخۆ بـە شـێوەی ئـەتیناییان بـە هۆکـاری نـاهێمنی و کێشـە و کێبـەرکێ لـە قەڵـەم دەدا و نوێنەرایـەتیان وەك ئـامرازێکی پالافتنی دیـموکراسی لە کەسـانی فریـودەر و زێـدەرۆ بـە پێویسـت دەزانـی. بـە رای ئـەوان لـە رێگای ڕێکخراوەی نوێنەرایـەتیان ئەوانـەی خـاوەنی چاکەی مـەدەنی لـە نێـو خـەڵکی دان لـە پلـە و پایـە حکومەتییـەکان دادەنـرێن. لـە دیـموکراسیی هاوچـەرخدا گەرچـی شـێوە دیـموکراسیی راسـتەوخۆ وەکـو رفرانـدۆم و سـەرنج دان بـە بیـری گشـتی ئاسـەواری هـەر ماوە و تەنانـەت زەمینـەی بـۆ «تیلـە دیـموکراسی٦» واتـە بەشـداریی راسـتەوخۆ لـە بـاس و

5-ochlocracy
6-Oqel,cracy

[6]- Teledemocraey بەشداری راستەوخۆی خەڵك لە تەویر کردندا لە ڕێگای ئەو کەلوپەلانەوە کە تکنۆلۆژی پەیوەندی هێناویەتە ئاراوە، تیلەدیـموکراسی پێ دەڵێن. دەنگ دان لە ماڵەوە لە ڕێگای کۆمپیوترەوە، کەڵك وەرگرتن لە بانکە زانیارییەکان لە زەمینەی سیاسەتدا، بەرنامەکانی هەڵبژاردن و هەر وەها تێکەڵ بوون لە باسە راستەوخۆکان لە ڕێگای پۆستی ئیلکترۆنیەوە و ئاڵوگۆڕی بیـروار لە تیلە کۆنفرانسەوە، هەلومەرجی ئەم دیـموکراسیەی پێکهێناوە. بەم جۆرە لە وانەیە دیـموکراسی راستەوخۆ لە سێبەری تکنۆلۆژی نۆژەندا واژووڕ کاتەوە.

ڕەوەندەکانی تەویر کردن لە ڕێگای تکنۆلۆژیی کۆمپیوتەر و پەیوەندی لە ڕێگای دوورەوە پێك هاتووە. بەڵام هێما زۆر کەس لە خاوەنرایانی هاوچەرخ پێیان وایە دیموکراسیی ڕاستەوخۆ دەبێتە هۆی خەڵك فریوی و حکوومەتی کەسانی نابەجێ. سەمۆئل هانتینگتۆن زانای سیاسی ئەمریکایی پێی وایە گەر خەڵك زیاتر لە پێویست هەڵسووڕ و خوازیازی هاوکاریی ڕاستەوخۆ لە سیاسەتدا بن، باری دیموکراسی هێندە قورس دەکات کە پێی پێ دێنیتەوە. لە بەرانبەردا لایەنگرانی دیموکراسیی ڕاستەوخۆ دەڵێن کە ئەم جۆرە دیموکراسییە تەنیا لە ڕێگای بەشدارییەوە چێ نابێ، بەڵکو پێویستی بە بارهێنان و فێرکردنی سیاسیی هاووڵاتی بە مەبەستی چێ کردنی چاکەی مەدەنی لەواندایە. کەوا بوو تەنیا بە پەروەدەی مەدەنی و ئەخلاقیی هاووڵاتیگەل، دیموکراسیی ڕاستەوخۆ پێك دێ. مەبەست لە هاووڵاتیگەل لەم ڕاڤەیەدا تەنیا کەسانی هەڵسوور لە سنووری ژیاندا نییە، بەڵکو کەسانی زانا و هەڵسووڕی سنووری گشتییە، کە خاوەنی زانیاری و ئیرادەی سەر بە چاکەی گشتین.

بەناوبانگترین فەیلەسووفی سیاسیی مۆدێڕن کە پارێزگاری لە دیموکراسیی ڕاستەوخۆ کرد، ژان ژاك ڕۆسۆ بوو. وەك دیتمان بە ڕای ڕۆسۆ تەنیا دەسەڵاتێك شەرعیەتی هەیە کە هاووڵاتیان ئازاد بهێڵێتەوە و هیچ کۆت و زنجیرێکیان بەسەردا نەسەپێنێت. لە دیموکراسیی ڕاستەوخۆدا, هاووڵاتیان لە دانانی ئەو یاسایەدا کە خۆیان دواتر پەیڕەوی دەکەن بەشداریی ڕاستەوخۆیان هەیە، واتە پەیڕەو کردنی ئیرادەی خۆیان و بەم جۆرە ئازادی و ئیلتزام و پەیڕەو کردن یەکسان دەبن. ئازادیی ڕاستەقینە لای ڕۆسۆ پەیڕەوی کردن لە یاسایەکە کە ئێمە خۆمان پەسەندمان کردووە. بە بۆچوونی زانایانی دیکە دیموکراسیی ڕاستەوخۆ دامەزراو لەسەر ئازادیی ئەرێنی، واتە ئازادی لە کردەوە و هەڵبژاردنداییە. لە کاتێکدا دیموکراسیی دامەزراو لە سەر نوێنەرایەتی، ئازادی لە دەست تێوەردانی ئیرادەی خۆتێکوتانی خەڵکانی دیکە پەروەردە دەبێ تا ئازادیی ئەرێنی. تۆماس جفرسون وەك دیتمان ئەویش لە پارێزەرانی دیموکراسیی ڕاستەوخۆ و بەشدارانە بوو و دەیگوت ئەگەر بە مرۆڤ باوەڕ نەکرێ کە بە سەر خۆیاندا حکوومەت بکەن، چۆن دەکرێ باوەڕیان پێ بکەن کە بەسەر خەڵکانی تردا حکوومەت بکەن. بە ڕای

ئەو تەنیا دیموکراسیی راستەوخۆ لەمپەری سەرهەڵدانی حکوومەتی ستەمکار و زۆرەملییە. هەندێ نووسەری هاوچەرخ باس لە سەر هەڵدانی «دیموکراسیی بەشداری» دەکەن کە توخمی دیموکراسیی راستەوخۆ لەوێدا زۆرترە. دیموکراسیی بەشداری جۆرێك دیموکراسییە کە هاوولاتیان، بە بەراورد لەگەڵ جۆرەکانی تری دیموکراسیدا لە رەوەندەکانی بریاداندا دەوری زیاتر دەبینن. دیموکراسیی بەشداری لە راستیدا تێکەڵاوێکە لە دیموکراسی دامەزراو لە سەر نوێنەرایەتی و دیموکراسیی راستەوخۆ بە مانا کۆنەکەی. بەم پێیە لە دیموکراسیی بەشداریدا ژمارەی هەڵبژاردن و ژمارەی پلەکانی هەڵبژاردن زیاترە. هەندێ لە سەر ئەم رایەن کە دیموکراسیی ئەمریکی زۆرتر بەشدارییە تاکو دیموکراسیی ئەورووپایی. هەر وەها لە دیموکراسیی بەشداریدا، تێکۆشانی خەڵك لە کاروباری ناوچەییدا بەرچاوترە. لەم دیموکراسیەدا لە رفراندۆم زیاتر کەڵك وەردەگیرێ و هەروەها پووچ کردنەی نوێنەرایەتی، نوێنەرانی خەڵك زیاترە.

٦-٢. دیموکراسیی کۆمەڵایەتی

دیموکراسیی کۆمەڵایەتی جۆرێك دیموکراسییە کە لە سەر دابین کردنی کەل و پەلی ئاسایشی کۆمەڵایەتی و دروست کردنی دەوڵەتی ئاسایش و دابەش کردنی سامان لە کۆمەڵگا لە لایان دەوڵەتەوە پێ دادەگرێ. لایەنگرانی دیموکراسیی کۆمەڵایەتی شوێن ئەم هێڵە کەوتوونە تاکو پرەنسیپەکانی لیبرالیزم و حکوومەتی دامەزراو لە سەر پرەنسیپی نوێنەرایەتی و سەروەر بوونی خەڵك لەگەڵ پرەنسیپەکانی چاکسازیی کۆمەڵایەتی و عەدالەتی دابەش کردن تێکەڵ بکەن. بە واتایەکی دیکە دیموکراسیی کۆمەڵایەتی جۆرێك دیموکراسییە کە تا رادەیێك رۆحی سۆسیالیزمی تێدایە و بۆیە لە باری سیاسەتی کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە لە ناوەراستی لیبرالیزم و سوسیالیزمدا جێگیر دەبێ. کەوا بوو دیموکراسیی کۆمەڵایەتی جەخت لە سەر بەرپرسایەتیی کۆمەڵایەتیی دەوڵەت دەکا گەرچی لە هەمان کاتدا پاراستنی سیستەمی سەرمایەداری بە جۆرێك هێمن دەکرێتەوە. هەندێ لە نووسەران ریشەی سەرەتایی دیموکراسیی

کۆمەڵایەتی لە بیروڕای ئیدوارد برنشتاین، مارکسیستی ئاوەڕدەرەوەی سەرەتای سەدەی بیست دەبیننەوە کە هەوڵی بۆ جێبەجێ کردنی ئامانجی سوسیالیستی دەدا، دیارە نە لە ڕێگای شۆڕشەوە، بەڵکو بە شێوەی پارلەمانی و چاکسازییەوە. ریشەیێکی تری بنەڕەتی دیموکراسیی کۆمەڵایەتی بۆ بیرۆکەکانی بزاڤی سۆسیالیستی فابیین لە «ئینگلستان» بە تایبەت کەسانێکی وەك اچ، جی وڵز، برناردشۆ و سیدنی وب دەگەڕێتەوە. دەوڵەتە ئاسایشخوازەکانی سەدەی بیست لە ڕۆژئاوا لە راستیدا لە سەر بناغەی ئەم بیر و ئامانجگەلە چێ کران. لە دوا نوێنەرانی دیموکراسیی کۆمەڵایەتی لە ئەمریکا بە تایبەت دەبێ ناوی جانرالز و رونالددورکین، بێنین کە لایەنگری عەداڵەتی کۆمەڵایەتیی دابەشکار و بڵاوکردنەوەی عادڵانەی سامانن. ئەم لێکدانەوە نوێیە بۆ دیموکراسیی کۆمەڵایەتی لە کۆتایی سەدەی بیستدا لە بەرانبەر لێکدانەوەی نوێی لیبراڵ دیموکراسی لای کەسانی وەك فریدریك فون هایك فەیلەسووفی نەمسایی باو بووە کە دەست تێوەردانی دەوڵەتی لە ئابووری بۆ عەداڵەتی دابەشکاری بە پێچەوانەی بناغەکانی لیبرالیزم زانیوە و بە شتێکی بێ ئاکامی داناوە. دیارە وەك ئاماژەی پێکرا، سوسیال دیموکراسی لە ئەساسدا سوننەتێکی ئەورووپی بووە و لێکدانەوەی ئامریکایی بۆ ئەمە, زیاتر لە تاکخوازی و لیبرالیزمی ئەمریکاییدا کاریگەر بووە تا لە سوسیالیزمدا. لایەنگرانی دیموکراسیی کۆمەڵایەتی هەر چۆنێکی بێ دیفاع لە مافی کۆمەڵایەتیی دەکەن و پێیان وایە کە ئەم مافە لە سەدەی بیستدا بە سەرنج کەوتووە: لە سەدەی نۆزدە لە سەر مافی سیاسی، لە سەدەی هەژدە لە سەر مافی مەدەنی و لە سەدەی هەڤدە لە سەر مافی سروشتی پێداگیرا بوو. ئەمەش لە خۆیدا لێکدانەوەیەکی لیبراڵییە بۆ دیموکراسیی کۆمەڵایەتی، لە بەر ئەوەی لە باتی پێداگرتن لە سەر چەمکی سوسیالیستی بەرپرسایەتیی دەوڵەت، لە سەر چەمکی مافی تاك پێداگرە. هەندێ نووسەر لەمەش زیاتر چوونەتە پێش و کەڵك وەرگرتن لە مافی کۆمەڵایەتییان بە شەرتی هاووڵاتی بوون بە مانای دروستی وشە لە دیموکراسیی ئەمڕۆییدا لە قەڵەم داوە. لە دواییدا ئەو شتەی کە ئەمڕۆ لە دیموکراسیی کۆمەڵایەتی وە چنگ دەکەوێ، شتێك زێدەتر لە دیفاع لە دەوڵەتی

خێرومەند نییە. دابین کردنی کاری تەواو، پێ ڕاگەیشتن، کەمکردنەوەی کەلێنی چینایەتی لە ڕێگای سیاسەتی ماڵییەوە، زیادکردنی خەرجی گشتی و... هتد، گرینگترین کارەکانی دەوڵەتی خێرومەند بووە. دیموکراسیی کۆمەڵایەتی شتێك زیاتر لە دیموکراسیی لیبراڵ و بەم حاڵەش شتێك کەمتر لە سۆسیالیزمە.

٦-٣. دیموکراسیی پیشەسازی

مەبەست لە دیموکراسیی پیشەسازی، بە کارهێنانی بناغەکانی دیموکراسی بۆ کاروژیانی چینی کرێکارە. لەم ڕوانگەیەوە دیموکراسی تەنیا بۆ ژیانی سیاسی تەسك ناکرێتەوە، بەڵکو دەکرێ لە ژیانی ئابووریشدا بەکار بێت و بە تایبەت دەبێ لە ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووریی کرێکاراندا کە زۆرینەی خەڵك دروست دەکەن بەکار بێت. هەندێ لە نووسەران مەبەست لە دیموکراسیی پیشەسازی تەنیا بەشداریی کرێکاران لە تەویرگەلی نابنەڕەتیدا دەزانن، لە بۆچوونی ئەوتۆدا دواکونترۆڵی بونیادەکان لە بەردەستی چینی بەڕێوەبەر، یان سەرمایەداردا دەمێنێتەوە. هەندێکی تر دیموکراسیی پیشەسازی تەنیا بە شێوە هاوکاریی کرێکاران لە کونترۆڵی ئیدارەی بونیادە ئابووریەکاندا مسۆگەر دەبینن. لە ڕوانگەیەکی دیکەوە دیموکراسیی پیشەسازی بە مانای بەشداری کریکاران لە دارایی بەشێك لە سامانی شیرکەتەکاندایە، بە جۆرێك لانی کەم بە قەد خاوەن بەشانی گچکە دەستیان بە سەر بەڕیوبەرایەتیدا بڕوات. هەر وەها هەندێکی تر لە لایەنگرانی دیموکراسیی پیشەسازی، خوازیاری بەڕێوەبەری هاوبەشی دەستەی بەڕێوەبەر و نوێنەرانی کریکارانن. لە دواییدا هەندێك تا ئەو جێگایە دێنە پێش کە دیموکراسیی پیشەسازی لەگەڵ کونترۆڵی چینی کرێکار بە سەر هەموو سیستەمی ئابووریدا بە یەکێك دەزانن.

لەسەریەك هەموو قوتابخانەكانی دیموكراسیی پیشەسازی خوازیاری جۆرێك شێوە كۆنترۆلی كرێكاران بە سەر كارگا و كارخانەكاندان. هەندێ نووسەر لە باتی «دیموكراسیی پیشەسازی» واتای دیموكراسیی ئابووری، بەڕێوبەری كرێكاری و خودموختاریی ئەوانیان بەرزكردووەتەوە.

دیموكراسیی پیشەسازی لە ئەدەبیاتی سیاسیدا بە گشتی پەیوەندی بە ئانارشیزم و سەندیكالیزمەوە بووە. گەرچی هەموو قوتابخانەكانی سوسیالیستیش بە جۆرێك خوازیاری دیموكراسیی پیشەسازی بوونە. بۆیە نووسەران ریشەی هزری دیموكراسیی پیشەسازی چوون یەك بۆ پرودۆن، بیرمەندی ئانارشیت و كارل ماركس دەگێڕنەوە. بەشێك لە ئامانجە سەرەكییەكانی دیموكراسیی پیشەسازی، لە دیموكراسییەكانی ئەمڕۆدا مسۆگەر بوونە. لە نێوان وڵاتە سوسیالیستەكانی پێشوودا، تەنیا یۆگسلاڤیا، دیموكراسیی پیشەسازی بە رێك و پێكی بەڕێوە دەبرد. جۆرێك لە دیموكراسیی پیشەسازی ئەمڕۆكە لە وڵاتانی ئەڵمان، ئسپانیا و ئیتالیادا باوە. زۆر لە خاوەنرایان دیموكراسیی پیشەسازی وەك كەرەستەیێك بۆ هێدی كردنەوەی دیموكراسیی سیاسی لە سیستمگەلی سەرمایەداریدا دەزانن و ئەوەش بە رێگای ئاشتبوونەوەی نێوان دیموكراسی و سوسیالیزم دەزانن.

٦-٤. دیموكراسیی مەسیحی

حیزبە دیموكرات مەسیحییەكان, فەلسەفەی سیاسی و بنەمای فیكری خۆیان لەمەڕ دیموكراسی لە سەرچاوەكانی مەسیحییەتەوە هەڵدەگۆزن. بزاڤی دیموكراسیی مەسیحی بریتی لە حیزب، رێكخراوە سازیی، گروپی سیاسیی رەنگاوڕەنگ بە تایبەت لە وڵاتانی كاتۆلێك مەزهەبی ئەورووپی، سەرچاوەی دیموكراسیی مەسیحی بۆ دژكردەوەی كلێسەی كاتۆلیك بۆ دژی دنیای نوێ و بۆچوونی لیبرالیزم، ناسیونالیزم و سوسیالیزم دەگەڕێتەوە. لیبرالگەل،

سوسیالیستەکان و ریفۆرمخوازانی ئەورووپا لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە کڵێسەی کاتولیکیان بە لەمپەری گەشەی کۆمەڵایەتی و یەکیەتیی نیشتمانی لە قەڵەم دەدا, لە ئاکامدا کڵیسەی کاتولیك لە دۆخی دژ کردەوە لە سەر بۆچوونی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەستی بە تیۆری داڕشتن لەم بارەوە کرد. فاتیکان پێشتر لە سەدەی نۆزدەدا بە شێوەی رەسمی بنەماکانی لیبرالیزم و دیموکراسی مەحکووم کردبوو. هەندێ لە قەشەکانی کاتولیك کە لە هەل و مەرجی کۆمەڵایەتیی نوێدا خوازیاری مافی مەدەنی، ئازادیی سیاسی و جیایی دین لە سیاست بوون لە لایەن کڵێسیەی کاتۆلیکەوە مەحکووم کران و هەندێ دامەزراوەی دیموکراتیکیی کاتولیکی هەڵوەشێنرانەوە. لە فەڕەنسە تەنیا لە دەیەی ١٩٣٠دا بوو کە بە دامەزرانی «حیزبی دیموکراتیکی خەڵکی» دیموکراسیی مەسیحی شێوەییێکی رێکخراوەیی نوێی بە خۆیەوە گرت. ئەم حیزبە دوای شەڕی دووەمی جیهانی وەك «بزاڤی کۆمارخوازی خەڵکی» هاتە ناسین و تا ١٩٦٩ لە تێکۆشان بوو. لە ئەڵمان، کاتولیکەکان بە دژ کردەوە لەگەڵ چاکسازیی فەرهەنگی ئوتوفۆنی بیسمارك «حیزبی ناوەند»یان پێکهێنا کە ئەم حیزبە رەخنەی لە بۆچوونی لیبرالیزم و سوسیالیزم پێکەوە دەگرت و داخوازی ئەوە بوو بە شێوەی مەسیحی لەگەڵ دۆزی چینی خوارەوە بجووڵێنەوە. لە ئیتالیا لەگەڵ ئەوەی دەستیان بە سەر مڵك وماڵی کلێسە لە ساڵی ١٨٧١دا گرت, پاپ بۆ نێو فاتیکان پاشەکشێی کرد و بەشداری کاتولیکگەلی لە سیاسەتدا قەدەغە کرد. دواتر فاتیکان دیموکراسی وەك جۆرێك حکوومەتی شەرعی وەرگرت، بەڵام لە سەر بە رەسمی ناسینی دینی کاتولیك بۆ وڵات پێداگر بوو. فاتیکان, هاوکات رەخنەی لە لیبرالیزم و سوسیالیزم دەگرت و لە مافی کرێکاران بۆ دروست کردنی سەندیکای مەسیحی پارێزگاری دەکرد. کڵیسەی کاتولیك لە ساڵی ١٩١٨ قەدەغە بوونی بەشداریی کاتولیك لە سیاسەتدا هەڵوەشاندەوە و دوای ئەمە «حیزبی خەڵکی»یان دامەزراند.

هەر ئەم حیزبە سەرەتای گیرسانی حیزبی دیموکرات مەسیحیی ئیتالیا لە پاش شەڕی جیهانی دووەم بوو و تا ساڵی ١٩٩٤ حیزبی دەستڕۆیشتوو بە حیساب ئەهات. لەو ساڵەدا ڕێبەرایەتیی حیزب بە هۆی تێوەگلان لە فەسادی ماڵیی بەربڵاودا، حیزبیان هەڵوەشاندەوە و لە باتی، «حیزبی خەڵکی»یان دامەزراند.

گرینگترین تیوریسیەنی دیموکراسیی مەسیحی ژاك مارتین (١٨٨٢-١٩٧٣) فەیلەسووفی کاتۆلیکی فەڕانسەوی بوو. ئەو لە کتێبی جۆربەجۆری خۆیدا وەك مەسیحییەت و دیموکراسی (١٩٤٢) ئیستدلالی دەکرد کە فرەخوازی ئازادی و «کەسایەتیی» مرۆڤ لە سەر بنەماکانی مەسیحی بوون بونیادنراوە. چەمکی «کەسایەتیی» مرۆڤ لە مەسیحییەتدا بە لای ژاك مارتینەوە لە چەمکی «تاك بوونی» لیبرالیستەکان هێژاترە. بە رای مارتین, دیموکراسی بۆ دابین کردنی کەسایەتی و ئازادیی مرۆڤ گونجاوترین سیستەمە. لە دیموکراسیدا, فرەخوازیی دینی پارێزراو دەمێنێ و دەوڵەت سەبارەت بە ئایین و دینە جۆربەجۆرکان نەرمی دەنوێنێ. بە رای مارتین گەرچی دارایی تایبەتی، مافێکی سروشتییە، بەڵام ئەمە بەرپرسایەتی کۆمەڵایەتیشی دورست کردووە. لەسەریەك دیموکراسیی مەسیحی و حیزبەکانی دیموکراتیك مەسیحی لە فەڕەنسە، ئاڵمان، ئیتالیا، ئوتریش، بلژیك، هۆڵەند و ولاتانی دیکە بە مەبەستی پشتیوانی لە بۆچوونی کۆمەڵایەتیی کلێسەی کاتولیك سەریان هەڵدا و بە تین وەرگرتن لە بنەماکانی مەسیحییەت کەوتنە پارێزگاری لە دیموکراسی، مافی مرۆڤ، ئاسایشی کۆمەڵایەتی ئابووریی تێکەڵ لە سەر بناغەی سەرمایەداری و یەکیەتی ئەورووپا. دوای ساڵی ١٩٨٩ حیزبی دیموکرات مەسیحی لە روسیا و ولاتانی تری ئەورووپای رۆژهەلات پێیان گرت و دامەزران. حیزبە دیموکرات مەسیحییەکان خاوەنی رێکخراوەیەکی نێونەتەوەییشن و گەورەترین گروپی یەکگرتووی حیزبی پارلەمانی ئەورووپا لە ئیسترازبورگ پێك دێنن. حیزبی دیموکرات مەسیحییەکان لەسەریەك هێور و میانەڕەو بە حیساب دێن و بەگژی گروپی پەڕگیری راست و چەپدا، دەچنەوە.

٦-٥. دیـموكراسی له سەر بنەمای نوێنەرایەتیی بەرژەوەندی و گروپگەل

هەنـدێ لـە لایـەنگرانی دیـموكراسی لـە بـاتی هەڵبـژاردنی نوێنـەران لـە ناوچـەی جوغرافـیی دیـاریكراو، پاریزگـاری لـە هەڵبـژاردنی نوێنـەریی گـروپ و رێكخـراوی كۆمەلآیەتی, دەكەن. بـە رای ئـەوان گرینگتـرین بەرژەوەنـدی, هـەر وەهـا گروپگـەل دەبـێ لـە رەوەنـدی تـەویر كردنـی بڕیـاردانی گشـتیدا لـە بەرچـاو بگـرێن. سوسیالیسـتە سـەندیكاییەكان خوازیـاری نوێنەرایەتیـەكی ئـەوتۆ بـوون و لـە دەیـەكانی سـەرەتای سەدەی بیستدا دەیانویست چاكسـازی لـە دیـموكراسیدا پێـك بێـنن. بـە رای ئـەوان دەبـێ لـە پـەنای پارلـەمانێكی پێكهـاتوو لـە نوێنـەرانی ناوچـە جوغرافـییە جیاوازەكـان، پارلـەمانێكی تـری پێكهـاتوو لـە نوێنـەری سـەندیكاكان، گروپـەكان، سـازمانەكان، پیشەسـازی و... هتـد پێـك بێـت. پارلـەمانی یەكـەم پێویسـتە تـەنیا بپەرژێتـە سـەر دۆزە هاوبەشـەكانی هـەموو تـاقم و سـازیەكان، بـەلآم پارلـەمانی سـەندیكایی دەبـێ دەربـارەی بەرژەوەنـدی هـەر یـەك لـەوان و باشتـرین رێگـای دابیـن كردنـی ئـەو بەرژەوەندیانـە هاوبیـری بكـات. پرەنسـیپی نوێنەرایـەتی بەشـە جۆراوجۆرەكـانی كۆمـەڵ لـە دیـموكراسیی چەند نەتەوەیی ، سەندیكایی و ئەنـجومەنیدا بالآ دەستە.

٦-٥-١. دیـموكراسیی چەند نەتەوەیی

دیـموكراسیی چـەند نەتـەوەیی، جۆرێـك سیسـتەمی سیاسـییە كـە تیایـدا چـەند گروپی نەتـەوەیی - ئـایینی - فەرهـەنگی لـە دەسـەلآتی سیاسـیدا بەشـدارن و لـە بڕیـاری سیاسیدا دەوریان هەیە. چوار تایبەتـمەندیی ئەم دیـموكراسیانە بریتیـن لە:

١- بەشداریی نوێنەرانی نەتەوە سەرەكییەكان لە رەوەندی بڕیار وەرگرتندا.

٢- ئەو قەومانە دەبێ خاوەنی خودموختارییێكی بەربلآوی ناوخۆیی بن

٣- دابەش بوونی دەسەلآت بە پێی گرینگی ئەو گروپانە.

٤- هێزی ((ڤیتۆ)) بۆ گروپە كەمینەكان

بەشداریی نوێنەرانی نەتەوەکان لە ئیدارەی حکوومەت, بە تایبەت لە بەشی بڕیار وەرگرتن و بەڕێوەبردندا لەوانەیە شکڵی سازمانیی جۆراوجۆر بە خۆیەوە بگرێ، یەکێك لەم دەوڵەتە یەکگرتووانە لە دیموکراسیی پارلەمانیدا کە زۆر ناسراوە بلژیکە. شکڵی نوێنەرایەتیی گروپگەلی قەومی و ئاییینی بەهێز لە کابینەی حکومەتدا وەك ئەو شێوەیە لە کابینەی حکومەتی حەوت کەسی سوویسدا بەرچاو دەکەوێ. لە سیستەمی بەڕێوبردنی لوبناندا، پلەکانی باڵا وەك سەرۆك کۆماری لە نێوان تاقمە نەتەوەیی و مەزهەبییەکاندا دابەش دەکرێت کە تیایدا کۆمار بۆ مەسیحیی مارۆنی، سەرۆك وەزیری بۆ موسڵمانانی سوننی، سەرۆکی پارلەمان بۆ موسڵمانی شیعە لە بەر چاودەگیرێ. سەرەڕای ئەمە دابەش کردنی دەسەڵات لە نێوان هێزە قەومییەکاندا لە سیستەمی پارلەمانیدا لە سیستەمی سەرۆکایەتی ئاسانترە لە بەر ئەوەی لە سیستەمی سەرۆکایەتیدا هێزی بەڕێوەبەر بە گشتی لە دەستی کەسێك دایە کە سەرۆك کۆمارە.

سەبارەت بە خودموختاریی نێوخۆیی، هێزی بڕیار وەرگرتن سەبارەت بە دۆزەکانی هەر نەتەوەییێ بە هەمان قەوم دەسپێردرێ. ئەگەر ئەو گروپە نەتەوەییانە لە ناوچەی جوغرافیای تایبەتدا جێگیر بووبن، خودموختاریی نێوخۆیی وەك سیستەمی فیدراڵی دێتە بەرچاو، بۆ وێنە زۆربەی فەڕانسەزوانانی کانادا لە پارێزگای «کێبك»دا نیشتەجێن. ئەگەر گروپە نەتەوەییەکان لە باری جوغرافییەوە تێکەڵ بن لەم حاڵەدا خودموختاری تایبەتمەندیی ناجوغرافی بە خۆیەوە دەگرێ. بۆ وێنە بە پێی یاسای گشتی ١٩٦٠ قیبرس، دوو پارلەمانی جیاواز بۆ یۆنانییەکان و تورکەکان، دامەزراوە کە هەرکامیان لە توانایاندا هەیە لە کاروباری فەرهەنگی، ئاییینی و فێرکاریدا یاسای تایبەت دەر بکەن.

مەبەست لە دابین کردنی هێز بە ڕێژەی گرینگایەتی گروپە نەتەوەییەکان بە گشتی ئەمەیە کە پلەکانی بەڕێوەبەرایەتیی پارلەمانی و دیوانی و هەر وەها خەرجی گشتی بە پێی حەشیمەت و گرینگی تاقمە نەتەوەییەکان دابەش بکرێت. باشترین

شـێوەی دابـین کردنـی نوێنەرایـەتی ئـەم گروپانــە لــە پارلەمانــدا هــەمان سیســتەمی نوێنەرایـەتیی ڕێژەییــە. بــەڵام کاتــێ گروپــە نەتەوەییــەکان لــە ناوچــەیێکی جوغرافــی تایبەتـدا بـەکـۆ بـن، سیسـتەمی هەڵبـژاردنی زۆربایـەتی، لەگـەڵ سـنووری هەڵبـژاردنی یـەك ئەندامیـدا نزیـك بــە ئامانــجە. شـێوەییێکی تـر بـەم جۆرەیـە کـە ژمـارەییێکی دیاریکراو لە کورسیەکانی پارلەمان بۆ هەر کام لە نەتەوەکان لەبەر چاو دەگیـرێ.

مافـی «ڤیتۆ» لە لایـەن کەمینەکانـەوە بـە گشـتی بـۆ بابـەتی گـرینگ و سـەرومالّی وەك بڕیــاردان ســەبارەت بــە سیســـتەمی هەڵبـــژاردن، سیســـتەمی شـــارەدارییەکان و یاســادانان لــە بابــەتی فــێرکاری و فەرهەنگیــدا کــورت دەکرێتــەوە. ســەرەڕای ئەمانــە مافــی ڤیتــۆ لــەم بــارەوە زۆر جــار بەشــێك لــە پێکهــاتنی زارەکــی نێــوان تاقمــە قەومییەکان لە یاسای گشتیدا ڕەنگ ناداتەوە.

٦-٥-٢. دیموکراسیی سەندیکایی

دیموکراسیی سەندیکایی, جۆرە دیموکراسییەکە تیایدا ئەنجومەنەکانی نوێنەری بەرژەوەندی و گرووپی دیاریکراو کە بە شێوەی رەسمی لە لایەن دەوڵەتەوە وەرگیراوە و لە بەشەکانی هاوبیری، سیاسەتدانان و بەڕێوە بردنی سیاسیدا دەوریان هەیە.

دیموکراسیی سەندیکایی (کە دیارە دەبێ لە دەوڵەتی سەندیکالیست کە لایەنی ئابووریی دەوڵەتانی پاوانخواز و فاشیستی سەدەی بیستەمە جیابکرێتەوە) دوای شەڕی جیهانی دووەم لە ئەورووپا پێك هات. لەم دیموکراسییەدا، ئەنجومەنە بنەڕەتییەکان وەك سەندیکای کارمەندان، پیتۆڵی، کرێکاری و... هتد دەورێکی گرینگ لە سیاسەتدانانی دەوڵەتیدا دەبینن و لە بەرانبەردا پشتیوانی ئەندامانی خۆیان لەو سیاسەتانە و بە شێوەی ناڕاستەوخۆ لە دەوڵەت دەستەبەر دەکەن. لەم وڵاتانە لە پەنای پارلەمان بە مانا گشتییەکەیدا، جۆرێك پارلەمانی سەندیکاییش هەیە کە بە تایبەت لە زەمینەی سیاسەتگەلی ئابووریدا بڕیار دەدات. بە هەر حاڵ لەم دیموکراسییانەدا، هەموو ئەنجومەن و سازمانە کۆمەڵایەتییەکان خاوەنی گرینگی و قورسایی چوون یەك نین. نموونەی دیموکراسیی سەندیکایی لە نەمسا و سوێد و هۆڵەندا هەن.

بەشی حەوتەم

پاساو و رەخنەکانی دیـموکراسی

پاساو رەخنەکانی دیموکراسی

داکۆکیکردن لە دیموکراسی بە گشتی لە روانگەی قوتابخانەی وەك لیبرالیزم، پراگماتیزم، پرەنسیپی خێر۷، نسبیخوازی و ئاوەزخوازیەوە بووە کە لەوێ بە بەڵگەی جۆربەجۆری وەك دابین کردنی ئازدیی تاك، مافی سروشتی، مەسڵەحەتی تاك، بەرژەوەندیی کۆ، دابینکردنی سەقامگیریی سیاسی، دەستەبەر کردنی بەرەو پێش چوونی ئابووری و... هتد لە دیموکراسی دیفاعیان کردووە. لە بەرانبەردا، رەخنە لە دیموکراسی بە گشتی لە لایەن قوتابخانەی وەك، پارێزگارخوازی، هەڵکەوتووخوازی۸، فاشیزم، بۆچوونی رۆمانتیك و نەزەرییەکانی سیاسیی ئایینییەوە بەکار هاتووە و لەوێ بە بەڵگەی وەك سەرکەوتنی نەفامی بە سەر کۆمەڵ، زۆرەملیی زۆربایەتی، کزبوونی ئاکاری کۆمەڵ، وەشانی پووچخوازی، سەرهەڵدانی کێ لەکێی کۆمەڵایەتی، زاڵبوونی هەست و سەلیقەی عەوامانە، لە نێو چوونی نا بەرابەریی سروشتی، یەکسانسازیی کۆمەڵایەتی، بالادەستی سەرمایەداری، دیموکراسیان لۆمە کردووە.

۷-۱. داکۆکیکردن لە دیموکراسی

پاساوی جۆراوجۆر بۆ داکۆکیکردن لە دیموکراسی لە ئارا دایە. خاڵی نەزەری وەرچەرخانی ئەم بەرنگاریانە جۆراوجۆرە و دەکرێ بە پێی ئەو خاڵە بەرجەستانە، ئەم بەرنگاری و پاساوانە پۆلێن بەندی بکرێن، دیارە بەرنگاری و پاساوی ئەوتۆ خاڵی هاوبەشیان هەیە و لە بیری سیاسیی بیرمەنداندا بە شێوەی تێکەڵ و پێکەڵ دەر دەکەوێ.

۷- اصالت فایده
۸- نخبه گرایي

٧-١-١. پاساوی دیموكراسی لە سەر ئەساسی بێ ئیمكانی و دەستهێنانی مەعریفەی یەقینی و حەتمی

هەندێ لە فەیلەسووفە كۆن و نوێیەكان وەك ئیستوارت میل، برتراند راسل و كارل پوپر لە چاوی مەعریفەتناسانەی پڕ دوودڵییەوە لە دیموكراسی بەرنگاریان كردووە. ئیستوارت میل پێی وا بوو كە زانست و مەعریفەت بە گشتی بەرهەمی كردەوەی كۆمەڵایەتی، هاوبیری و وتووێژە، ئەگینا راستی بە شێوەی بەرچاو٩، رەها و گشتی وەرناگیرێ. لە بەر ئەوەی، شك و نەبوونی یەقین و ناحەتمی بوون، پیشاندەری دۆخی ئینسانە و هەر مەعریفەتێك بەرهەمی تێكەڵاوی كۆمەڵە، بۆیە دیموكراسی تەنیا سیستەمی عەقلانیی مومكینە. راسل و پوپر دەلیلیان دەهێنایەوە كە ناكرێت بە تەواوی و یەقینی رەهاوە لە سەر شتەكان مەعریفەت وەدەس خەین و حەتمیترین حوكمێك كە دەتوانین سەبارەت بە ئەسڵە زانستییەكان دەری بكەین ئەمەیە كە بڵێین تا ئێستا باتڵ نەبووەتەوە. بۆیە مەعریفەتی ئێمە سەرچاوەی لە توانایی ئێمە لە باتڵ كردنەوە دایە نەك لە ئاكامی سەلماندنی یەقینی و هەمیشەییدا.

بە رای پوپر «كۆمەڵی كراوە» ئاكامی بێ ئەملا و ئەولای «دنیای كراوە»یە، هەر وەها كە لە سنووری زانست و مەعریفەتدا كەرەسەی پێشكەوتنی ئێمە «باتڵ كردنەوە»یە، ئەم كەرەسەیە لە سنووری سیاسەت و كۆمەڵدا لە ئەستۆی «رەخنە»یە. كۆمەڵی كراوە، كۆمەڵێكی رەخنەوەرگرە، هەندێكی تر وتوویانە لە بەر ئەوەی هیچ پێوانەیەكی تر بۆ ناسینەوەی راستی لە ژیانی سیاسییدا نییە، تەنیا پێوانەی مومكین, ژماردنی دەنگی تاكەكان, یانی ژمارەیە.

٧-١-٢. حكوومەت بە سەر خۆدا بە جێترە لە حكوومەت بە سەر ئەوانی تردا

تۆماس جفرسۆن دەیوت گەر ئینسانەکان وەك ئەوەی کە دژە دیموکراسییەکان باوەڕیان پێیەتی، ناتوانن بە سەر خۆیاندا حکوومەت بکەن، بە شێوەی «اولی» ناتوانن بەسەر ئەوانی تردا حکوومەت بکەن. بۆیە حکوومەت بە سەرخۆ بەجێترە و مومکینترە تا حکوومەت بەسەر ئەوانی تردا. وینستون چەرچیلیش دەیوت: دیموکراسی دوای حکوومەتەکانی تر، باشترینە. بە واتاییێکی تر گەر پاساوێك بۆ حکوومەت هەیە لە پێشدا بۆ دیموکراسییە، دواتر بۆ جۆرەکانی تری حکوومەت.

٧-١-٣. پاساوی دیموکراسی بە پێی وەکیەکی سروشتیی مرۆڤ

گەر قەبوولی کەین کە مرۆڤەکان بەرابەرن لەدایکبووندا و لە ئاکامدا قەبووڵ بکەین کە هەمووان مافی بەرابەریان هەیە بۆ ئەوەی بەشداری لە حکوومەت بە سەر خۆیاندا بکەن. هەر وەها بەو پێیەی کە مرۆڤەکان بە پێی حوکمی سروشت، ئازاد لە دایك بوونە، مافی خۆیانە سەبارەت بە وەرگرتنی دەسەڵاتی سیاسی، یان پەیڕەوی فەرمانەکانی، بە ئازادی دەنگی بۆ بدەن، یان لە دژی بوەستن. ئیستدلالی جەماعەتی پەیمانیی کۆمەڵایەتی لە سەر ئاوەها ژیربێژیەکە. بە رای ئەوان، ئازادی و بەرابەری دەسپێکی مافە، ماف، دەسپێکی پێکهاتن و رازی بوون پێویستی پەیمانیی کۆمەڵایەتی بۆ وەرگرتنی دەسەڵاتی حکوومەتە و حکوومەتێکی ئەوتۆ دیارە کە دیموکراسییە.

٧-١-٤. پاساوی دیموکراسی بە پێی بەرفەرمانیی خەڵك لەو پاساگەلەی کە خۆیان پەسەنیان کردووە. بە رای رۆسۆ تەنیا لە سیستەمی دیموکراسیدا، مرۆڤەکان کە ئازاد لە دایك بوونە، دەتوانن لە هەمان کاتدا کە لە حکوومەت بەرفرمانی دەکەن، ئازادیی خۆیان بپارێزن، لە بەر ئەوەی لە دیموکراسیدا مرۆڤەکان فەرمانبەری یاساییێك دەکەن کە خۆیان دایانناوە. کە وابوو بەرفەرمانیی لە یاساکانی خۆ، هەمان

٩- عینی

بەرفـەرمانیی لـە خۆیـە و ئەمـەش مانـای ئازادییـە. کـە وابـوو لـە دیـموکراسیدا بەرفـەرمانیی لـە یاسا و ئـازادی یـەك شتە و یەکسانیشە. لـەم هـەل و مەرجـەدا تەنانـەت ئازادییـەکانی خـەڵکی قووڵتـر دەبنـەوە و تایبەتـمەندییەکی مـەدەنی و ئـەخلاقی بـە خۆیـەوە دەگـرێ. لـەم روانگەیـەدا دیـموکراسی تـەنیا حکوومـەتی شـەرعی و مومکینـە، لـە بەر ئەوەی لێرەدا ئـازادی و یاسا یەکێکـە، بـە واتـایێکی تـر دیـموکراسی تـەنیا حکوومـەتی خاوەن ماف و شەرعییە کە لەگەڵ ئازادیی ئینسان دەسازێ.

٧-١-٥. پاساوی دیـموکراسی بە پێی سوود

جێرمـی بنتهـام, فەیلەسووفـی گـەورەی ئینگلیسـی, ئیسـتدلالی دەکـرد ئەگـەر هـەموو مرۆڤـەکان داخـوازی و نیـازی یەکسـانیان هەیـە و شـادی و رەنـجیان وەك یەکـە، کـە وابـوو رازی کردنی نیاز و شادی هیچ کەسێك ناتوانێ باڵاتر بێت لە شادیی خەڵکانی تر.

کـە وابـوو ئـەو شـتەی کـە پێویسـتە لـە راوێـژی گشـتی پێوانـە بـێ، ئـەژمارە، یـەعنی ژومـارەی ئـەو کەسـانەی کـە لـەو راوێـژە بەهرەمەنـد دەبـن. بـەم شـێوە دیـموکراسی حکوومەتێکە کە تیایدا زیـاترین رادەی شـادی بـۆ زیـاترین خـەڵك لـە بەرچـاو دەگیـرێ. بـەو پێیە کە کاری ئەساسی حکوومـەت بـە بـڕوای بنتهـام دابیـن کردنـی ئاسـایش و کامـەرانی و خێریی گشـتیە و خـەڵك لـە بـاری شایسـتە بـوون بـۆ بەهرەمەنـد بـوون لـەو حکوومەتـە وەك یـەکن، کـە وابـوو هـیچ شـتێکی دیکـە جگـە لـەوەی کـە خـەڵك بـۆ خۆیـان هـەڵی دەبـژێرن، ئامانـجی حکوومـەت بـە حیسـاب نایێـت. بـە وتـەی بنتهـام «ئـەو نەزەریـەی کـە پێـی وابـێ ئامانـجی دەوڵـەت پـێش خسـتنی خێـر و شـادییە، تـەنیا ئامانـجی دەوڵـەت لەگـەڵ ئامانـجی ژیانی مرۆڤـ بەیەکسانی لە قەڵەم دەدات».

٧-١-٦. پاساوی دیـموکراسی بە پێی مەسڵەحەتـخوازیی ئینسان

گـەر دامــەزرانی حکوومــەت بـۆ دابیـــن کـردن و راگـرتنی مەسـڵەحەتی خەڵکـە ، لـەم حاڵەدا خـەڵکی بـۆ خۆیـان باشتـــر لـە هـەر کەسـێك دەزانـن چییان دەوێـت و مەسـڵەحەتیان لـە چییایە و هـەر لـەم رووەوە لـە هــەر سەرچـاوەیەکی تـر شایسـتەترن تـا بـە سـەر خۆیانـدا حکوومەت بکـەن. تیۆرییـە تازەکـانی دیـموکراسی هـەر بـەم پێیـە حکوومـەتی خـەڵك سـەروەری پاســاو دەدەن. لـــەم سیســـتمەدا دەنگـــی خـــەڵك، باشتـــرین پێوانـــە و باشتـــرین کەرەســـەی هەڵسەنگاندنی بـەر حـەق بـوونی حکوومەتـە ، هـەر ئیسـتدلالێك کـە سەرچـاوەیەکی دیکـە جگـە لە خودی خەڵکی، لـە ناسـینی مەسـڵەحەتیان بـە پێشتـــر و سالحتـــر بزانـێ، بـێ گومـان بـۆلای حکوومەتێکی نادیـموکراتیك، زۆرەملێ, یان تۆتالیتار دەئاژوێ.

٧-١-٧. پاساوی دیـموکراسی بە پێی پەیوەندیی دیـموکراسی لەگەڵ ئاشتیخوازیدا

بە پێی ئـەم دەلیلـە ، ئیحتمـالی ئـەوەی کـە وڵاتـە خـاوەن دیـــموکراسییەکان لەگـەڵ یـەك بە شەڕ بێن، کەمتـرە لە وڵاتـانی نادیـــموکراتیك. لـە بـەر ئـەوەی خـەڵك بـە گشـتی لـە شـەڕ و هەڵا بێزارن و گەر دەسەڵاتیان لـە حکوومەتـدا بـێ لـە شـەڕ خـۆ دەپـارێزن، شـەڕی گـەورە و گچـکە بــە گشــتی لــە لایــەن حکوومـــەتی زۆرەملـــی، کەللــە شــەق, یــان حکوومەتگــەلی ئولیگارشی و داخراوەوە بەرپێ خراون.

٧-١-٨. پاساوی دیـموکراسی بە پێی دەستەبەرکردنی گەشەی ئابووریی سەرمایەداری

بــە پێــی ئــەم ئیســتدلالە, دیـــموکراسی پەیوەندییــەکی مێــژوویی نزیــك و تەنانــەت کاریگـــەری لەگـــەڵ ســـەرهەڵدانی کۆمـــەڵگای پیشەســـازی و گەشـــەی ئابووریـــدا هەیـــە. دیـــموکراسی و ســەرمایەداری هــەر دوو لــە ســەر ســتوونی ئــازادی چــەقاون و ئــازادی بــێ یــەکێك لەمانــە بــەردەوام نــابێ. ســەرمایەداری جــێ خۆشــکەری ســەرهەڵدانی دیــموکراسی و دیـــــموکراسی پێویســـتیی درێـــژەدانی ســـەرمایەداری بـــووە. لایـــەنگرانی قوتابـــخانەی

نیولیبرالیزم، دیموکراسی و سەرمایەداری بەم شێوەیە بە ئاشقە و ماشقەی[10] یەکتری دەزانن. تەنانەت بە بڕوای فردریک فۆن هایک، فەیلەسوفی بەرەچەڵەک نەمسایی، بازاڕی ئازاد هەر وەك رێك و پێکییەکی هەڵقوڵاو بە پشتیوانی مەعریفەتناسانەی دیموکراسی لە قەڵەم دەدرێ. دیموکراسی و بازاڕی ئازاد هەر دوو سیمایێکن لە رێك و پێکی هەڵقوڵاو سەراسەری جیهان «کاتالاکسی». ئازادی و دارایی بە جەوهەر هاولفن. کەوا بوو هەر جۆرە ئاستەنگێ لە سەر دارایی لە رێگای سوسیالیزم، دەوڵەتی ئاسایش یان بەرنامەی دەوڵەتییەوە دابنرێ، لەگەڵ ئازادی ناخوێنێ و بە پێچەوانەی رێك و پێکی هەڵقوڵاوە.

٧-٢. رەخنەگرتن لە دیموکراسی

دیموکراسی لە کۆنەوە بەر هێرش و رەخنە کەوتووە. بە گۆڕانی چەمکی دیموکراسی، دیارە رەخنەکانیشی گۆڕاون. تا پێش شۆڕشی فەڕانسە، دیموکراسی بە گشتی لای زانایانی سیاسی ناحەز و نابەدڵ بوو. تەنیا لەم سەدەیەدا دیفاع لە دیموکراسی گشتی بووە. یەکەم رەخنەکاری لە لایەن بیرمەندانی یۆنان و بە دژی دیموکراسیی راستەوخۆی یۆنانی هاتە ئاراوە. دیموکراسیی یۆنانی کە لە سەر ئەساسی بەشداریی راستەوخۆی هەموو هاووڵاتیان، لە مەجلیس و دانیشتنە گشتیەکاندا و جێگۆڕکێی مەقامەکان لە نێویاندا بوو، لەگەڵ دیموکراسیی ئەمڕۆ، کە لە سەر بنەمای نوێنەرایەتی و حیزبی سیاسییە، جیاوازیی بنەڕەتی هەیە. هرۆدۆت مێژوونووسی گەورەی یۆنانی، دیموکراسیی یونانی بە حکوومەتی خەڵکی نەفام و خۆپەرەست و هەژار دەزانێ و پێی وا بوو خەڵك پێویستیان بە پشتیوانی و رێنومایی پادشاکانە. توسیدید مێژوونووسێکی دیکەی یۆنان پێی وابوو کە دیموکراسیی یۆنانی بە سانایی بۆ حکوومەتی لات و لووت دەگۆڕێ کە دەتوانێ خەڵکی عاقڵ بتۆقێنێ و سیاسەتی دەرەکی ناعەقڵانی بگرێتە بەر. ئەفلاتوون, حکوومەتی دیموکراسیی ئەتینای، بە

١٠- لە جیاتی لازم و ملزوم دامناوە. گەرچی لازم و ملزوم گەر بە تەنیا بە کار بێن، ئاشقە و ماشقە بۆ مانای ئەوان نابن.

بەرپرسی ئیعدامی سوقرات دەزانی و هەر وەها پێی وابوو ئەمە حکوومەتی خەڵکانی نەفامە کە لە ناسینی « مـُثل»دا دەستەوەستانن. بە رای ئەفلاتون خەڵکی رەشۆکی، لە ئاکاری عەدالەت و هێوری بێ بەهرەن و تووشی زەوق و شەهوەتن. بە رای ئەفلاتونەوە، رێورەسمی هەڵبژاردنی ئەندامانی شورای ٥٠٠ کەسی ئەتینا بە پێی پشك، کارێکی بڵحانەیە. هەر وەها کە ناکرێ دوکتۆر، یان کابان بە پێی پشك هەڵبژێرێ، هەر وەها ئەوانەش کە خاوەنی پیشەی سیاسیین ناکرێ بەم شێوەیە کاریان پێ بسپێرێ.

هەر وەها بە رای ئەفلاتوون دیموکراسی، خەڵك بۆلای فریودان (دیماگۆژی) دەئاژوێ. لە بەر ئەوەی رێبەرانی حکوومەتی دیموکراسی، ئەو شتانە بە خەڵکی دەڵێن کە حەزیان لێیەتی، نەك ئەو شتانەی پێویستیان پێی هەیە. هەر چۆنێکی بێ دواتر ئەفلاتوون رای سەبارەت بە دیموکراسی هێور کردەوە و دیموکراسی و مۆنارشی وەك توخمی ئەسڵی رژێمگەلی تێکەڵ لە قەڵەمدا. بە رای ئەو دیموکراسی باشترین حکوومەتە لە نێوان خراپترین حکوومەتگەل «یەعنی جەباریەت، ئۆلیگارشی و دیموکراسی».

بۆچوونی ئەرەستوو بە رادەی ئەفلاتوون سەبارەت بە دیموکراسی رەخنەیی نەبوو. ئەو تێکەڵەیەك لە دیموکراسی و ئۆلیگارشی لە چوارچێوەی «پۆلیتی»دا بە باشترین شێوەی حکوومەت دائەنا، لە بەر ئەوەی لەم حکوومەتەدا بێ دەسەلات و خاوەن دەسەلات لە ترس و زۆرەملی سەبارت بە یەکتری دەپارێزرێن، بەم حاڵەیشەوە باشترین حکوومەت بە لای ئەرەستووەوە، حکوومەتی چینی نێوەنجیە کە خاوەنی هێورین، لە کاتێکدا حکوومەتی خاوەن دەسەلات و بێ دەسەلات بۆ لای پەرگیری و بنەگیری دەئاژوێ. هەر بەم جۆرە سیرۆن سیاسەتمەداری بەناوبانگی رۆمی، دیموکراسیی تۆخی بە هۆی داوەشانی ژیانی سیاسی دەزانی و خوازیاری حکوومەتێکی تێکەڵ لە توخمی مۆنارشی و ئارسیتوکراسی و دیموکراسی وەك باشترین حکوومەت بوو.

بیری سیاسیی مەسیحییەت لە سەدەكانی نێوەڕاستدا سەرومڕ بە دژی دیموكراسی بوو، زۆر لە زانایانی ئەو كاتە ئاماژەیان بە رستەیەكی پەیامی «پولس ناردرا بۆ رۆمیان» لە كتێبی پیرۆزدا دەكرد، كە لەوێدا لە مەسیحییەكانی خواستبوو تا لەو دەسەڵاتانەی كە خواوەند لە رووی زەوی داینـاوە پەیڕەوی بكەن. دیارە خەڵك بە رەعیەتی كاربەدەستان و سوڵتانەكان لە قەڵەم دەدران. تۆماس ئاكوئیناس، بیرمەندی گەورەی سەدەی ناوەڕاست, حكوومەتی شاهی تەسك كراوە بە یاسای پێ باشتر بوو، لە دیموكراسی و حكوومەتی شاهی بەرانبەر بە حاكمییەتی خواوەند لە سەر جیهان دادەنا و پێی وابوو دیموكراسی بە پێچەوانەی نەزمی سروشتە. رەخنە لە دیموكراسی لە سەدەكانی نوێدا، لە نێو بیرمەندانی ئەورووپاییدا هەر وەها درێژەی كێشا. ماكیاڤیل زانای سیاسی سەدەی شانزدە گەرچی ئەم پەندی «دەنگی خەڵك، دەنگی خوایە» زۆر بە نابەجێ نەدەزانی، سەرەڕای ئەمەش پێی وابوو كە خەڵك لە پەنای ئەشراف و دەوڵەمەندانـدا تەنیا یەكێك لە كۆڵەكەكانی حكوومەت دروست دەكەن. بە رای ئەو دیموكراسی سیستەمیكی ناسەقامگیرە و هێزی دەوڵەت ناپارێزێ، حكوومەتی بە هێز, پێویستی بە رێبەرێكە كە ژیانی سیاسی رێك بخات، هەر بەم شێوەیە تۆماس هابز لە كتێبی لۆیاتان (١٦٥١) لە نێوان جۆرەكانی حكوومەت وەك مۆنارشی، ئارسیتوكراسی و دیموكراسی، مۆنارشی زیاتر لەوانی دی بە پارێزەری ئاسایش و هێمنایەتیی كۆمەڵ دەزانێ. بە رای هابز دیموكراسی بە مانای حكوومەتی راستەوخۆی خەڵك لە رێگای مەجلیسی گشتییەوە بە كردەوە بەڕێوە ناچێ. بە رای ئەو خەڵك بە گشتی لە بیری خواستی تایبەتیی خۆیاندان، زۆرترین دەورێك كە دەتوانرێ لە حكوومەتدا بۆ خەڵك لە بەر چاو بگیرێ ئەمەیە كە سەبارەت بە دەسەڵاتی حاكمییەت رەزایەتی خۆی دەرببڕێ. هابز هەر وەها سەندیكا، گروپەكان و نەهادەكانی كۆمەڵی مەدەنی بە «كرمی سكی دەوڵەت» ناو دەبرد.

رەخنە لە دیموكراسی دوای شۆڕشی فەڕانسە گەیشتە چڵەپۆپە. ئیدمۆند برك لە كتێبی چەند تێبینییەك سەبارەت بە شۆڕشی فەڕانسە (١٧٩٠) دیموكراسی بە پڕ

شەرمتـــرین جـۆری حکوومـــەت بـاس کـردووە، لـە بـەر ئـەوەی ئـەم حکوومەتـە هـیچ پێوانەیـەکی سـەرتر لـە دەنـگ و رای خـەڵکی ڕەشـۆکی ناناسـێت. دیـــموکراسی دوژمـــنی ئەخلاقـــە، بـــەم مانایـــە کـــە لـــە ڕێگـــای عـــەقڵ و حیکمەتـــەوە وەردەگیـــرێ و عـــەقڵ و حیکمـــەت لای خـــەڵکی ڕەشـــۆکی دەس ناکـــەون. بـــرك لـــە بەرانبـــەردا خوازیـــاری «ئەشرافـــیەتی سروشـــتی» بـــوو. بـــە رای ئـــەو گـــەورەترین کێماســـیی نەزەرییـــەی دیـــموکراسی لـەم خاڵـەدا بـوو کـە یاسـای بـە هـەڵقولاو لـە ئیـرادەی خـەڵکی عامـەوە دەزانـــی. بـــە زەیـــنی ئـــەو, نـــەریت و دەمـــارگرژی بنـــەمای هێـــز و راگـــری کۆمـــەڵن و دیـــموکراسیی شۆڕشـــگێڕانە و ئاوەزمەنـــد بـــە هێـــرش بـــۆ ســـەر نەریتـــەکان، بناغـــەی کۆمەڵ لەق دەکات. برك پێی وابوو کـە مافـی دەنگـدان دەبێ تـەنیا بـۆ ئەشـراف تەسـك بکرێتەوە، لە بەر ئـەوەی بـەردەوام هێـز و دەستڕۆیشـتووی ئـەوان زیـاتر لـە خـەڵکی گشـتی بێ پرەنسـیپە زەبیینـەکانی بەرابـەری، ئـازادی و مافـی مرۆڤ، نەریتـەکانی کـۆن و جێ گرتـوو سسـت دەکـات. ئـازادی و بەرابـەری لـە مانایـەکی زەینیـدا، بیـرێکی هڵـوڵن و نـاکرێ مافـی مرۆڤ لـە «تـەبعی مرۆڤـە»وە هـەڵ هێنجـێ، لـە بـەر ئـەوەی مرۆڤ بەردەوام لـە نـاخی کۆمەڵەیـەکی دیـاریکراودا دەژی. چـینی بـاڵا شـیاویان بـۆ حکوومـەت زیـاترە، لـە بـەر ئـەوەی سەرچـاوەی عـەقڵ و فەرهـەنگیی پێشـینیانن و راگـری نـەریت و بایـەخ و هـەڵگری شارسـتانیەتن. ئیمتیـازی چـینی بـاڵا بـۆ حکوومـەت کـردن, ئاکـامی هۆکاری سروشتی نیـن، بەڵکو بەرهـەمی ئـەو هەڵـە باشـانەیە کـە لـە بەردەسـتی ئەوانـدا بـووە. چـینی بـاڵا بـە بەرەکـەتی پێگـەی کۆمەڵایـەتییان، زیـاترین بەشـیان لـە عـەقڵ و فەرهەنگی سەدەکانی پێشوو وەدەست هێناوە.

هیگـل, فەیلەسووفـی گـەورەی سـەدەی نـۆزدەی ئاڵمـان، ڕەخنـەی لـە چـەمکی ئەساسـیی دیـــموکراسی, واتـا حاکمییـەتی ئیـرادەی خـەڵك دەگـرت، بـە بـڕوای ئـەو چـەمکی لیبـرالی «خـەڵك» وەك کۆمـەڵێك تـاکی جیـا و سـەربەخۆ، شـتێکی شاشـە. مانای ئەوتۆ لـە خـەڵك شتێکی زەینیـە و نـاتوانێ خـاوەنی ئیـرادەیێکی سـەربەخۆ بێت. فەلسـەفەی سیاسـیی هیگـل سـەرتاپا لەگـەڵ چـەمکی پەیـمانی کۆمەڵایـەتی وەك

بنەمای دیموکراسی دژایەتی هەیە، ئەو پێی وابوو دەوڵەت یەکێك لە نیشانەکانی پوختە بوونی ئۆرگانیستی روح لە مێژوودایە و ژیانی تاك تەنیا لە دەروونی دەوڵەتدا مانا پەیدا دەکات. کارل مارکس و فریدریك ئینگلس، حکوومەتی دیموکراسیی لیبراڵیان بە حکوومەتی بورژوازی و سەرمایەداری دەزانی. بە رای ئەوان دیموکراسیی راستەقینە تەنیا بە لە نیۆچوونی سیستەمی سەرمایەداری و سوڵتەی چینایەتی, یەعنی لە سوسیالیزمدا مومکین دەبێ. نەهادەکانی دیموکراسیی بورژوازی وەك هەڵبژاردن، مافی دەنگ دانی گشتی، خەباتی حیزبەکان و... هتد تەنیا سەرپۆشێکن بۆ ئەوەی سوڵتەی چینی حاکم بشارێتەوە. بە رای ئەوان سوڵتەی چینایەتی لەگەڵ دیموکراسی کۆ نابێتەوە. بە واتاییێکی دیکە دیموکراسیی لیبراڵ و بورژوازی بە رادەی پێویست دیموکراسی نین. چینی حاکم, ئیدئولوژیی دیموکراسی وەك ئایدیۆلۆژیایەکی رووکەش بە سەر چینە بندەستەکاندا دەسەپێنێ. بە بڕوای مارکس «دیموکراسیی راستەقینە» تەنیا پاش وەلانانی لە خۆ نامۆیی[11] مرۆڤەکان لە سوسالیزمدا مسۆگەر دەبێ. رەخنەی مارکس و ئینگلس لەمەڕ دیموکراسی، لە قۆناغی چەپڕەوی و چاکسازیخوازیەوە دەهاتە بەرباس، لە لاییێکی ترەوە رەخنەی بیرمەندانی نوخبەخوازی وەك ویلفرد و پارەتۆ، گائێتانو موسکا و... هتد لە قۆناغی راستڕەوی و رەش بینییەوە دەهاتە بەر باس، ویلفرد و پارتۆ (١٩٢٣-١٨٤٨) کۆمەڵناسی ئیتاڵی لە قۆناغی نوخبەخوازییەوە هێرشی دەکردە سەر دیموکراسی و لە راستیدا دیموکراسی بە شتێکی نامومکین دەزانی.

بە رای پارەتۆ گەرچی وەخۆخستن و هاندانی خەڵکی لە لایەن نوخبەکانەوە مومکینە، بەلاّم حکوومەت هیچ کات بە دەستی خەڵك ناکەوێ، بەڵکو بەردەوام کۆمەڵێك خەڵکانی بژاردە حکوومەتیان لە دەستایە. کە وابوو هەموو حکوومەتەکان، تەنانەت دیموکراسیش حکوومەتی بژاردەکانن. تەنیا جیاوازیی دیموکراسی لەگەڵ حکوومەتەکانی تردا لەوە دایە کە ئەو حکوومەتانەی دیکە لە

[11]- از خود بیگانگي elination

کارتل دەچن، یەعنی یەکگرتن و یەکیەتیی نێوان تاقمە بژاردەکان بە حیساب دێت. کاری سیاسەت لە دیموکراسیدا دابەشکردنی ئیمتیازەکانە لە نێوان ئەم تاقمە یەکگرتوانەدا. بە رای پارتۆ سیاسەت پەیڕەوی لە یاسای ئاسنینی «سووڕانی بژاردەکان»١٢ دەکات، کە وابوو لاوازی و نەتوانینی بژاردەکانی حاکم، دەبێتە هۆی ئەوەی گروپی بژاردەی تازەنەفەس بگەنە دەسەلات. هەر بەم پێیە «مێژوو گۆڕستانی ئەشرافیەتەکانە». جەوهەری سیاسەت بە لای پارتۆوە زۆر و هێزە. بۆیە ئەو شتەی کە لایەنگرانی دیموکراسیی وەك رازی بوون و قانع بوون و هۆگریی خەڵك ناوی دەبەن لە فێڵێك زیاتر نییە. کە وابوو دیموکراسی بە مانا دڵخوازەکەی لەگەڵ راستی ژیانی سیاسی ناخوێنێ. بە بڕوای گائتانوموسکا (١٩٤١-١٨٥٨) هەموو حکومەتەکان بە بێ لە بەرچاو گرتنی ئەوەی کە بە خۆیان دەڵێن, دیموکراسی، ئەشرافی, یان مونارشی لە هەر حاڵدا حکومەتی تاقمێکی کەمی بژاردە، بە سەر زۆرینە دایە. هەر کۆمەڵێك لە دوو بەش، چینی حاکم (کەمینە) و چینی فەرمانبەر «زۆرینە» پێکهاتووە. لە دیموکراسییە رووکەشەکانیشدا «نوێنەرایەتی» خەڵکی لە راستیدا لە لایەن کەمینەیێکی رێکخراوەوە دیاری دەکرێن کە سەر بە چینی کاربەدەستن. بە بڕوای موسکا هەڵبژاردن لە دیموکراسییەکاندا، رکەبەرییێکی نابەرابەر لە نێوان کەمینەی سازماندراو و زۆرینەی بێ سازماندایە. بەم حاڵەیشەوە موسکا لە ژێر کاریگەریی ئەزموونی وەخۆخستنی فاشیستی لە ئیتالیادا بیری خۆی سەبارەت بە بێ کردەوەیی خەڵکی، کەمێك گۆڕی و هاتە سەر ئەو بڕوایە کە حزووری خەڵکی وەخۆ کەوتوو١٣ لە ژیانی سیاسیدا بە هۆی دنەدانی گروپی سیاسییەوە نە تەنیا مومکینە بەڵکو شتێکی ئێکجار ترسهێنەرە.

موسکا سەرەڕای بۆچوونی رەخنەئامێزانەی سەبارەت بە لیبرالیزم و دیموکراسی، بە کردەوە داکۆکی لە حکومەتی پارلەمانی و دیموکراسی، لە بەرانبەر دەست درێژیی مۆسولینیدا، دەکرد. بە رای ئەو باشترین جۆری حکومەت، حکومەتێکە کە لە سەر هاوسەنگی هێزەکانی کۆمەڵ لە سنووری سیاسیدا

١٢- گردش نخبگان Elite cycle
١٣- بسیج شده

دامەزراوە. هەر چەندە هەبوونی هێزی کۆمەڵایەتی کە خاوەنی سەرچاوەی جۆراوجۆری دەسەڵات وەك، سامان، هێزی لەشکری، ئایین، زانست و... هتد ن، لە حکوومەتدا زێدەتر بن، سەقامگیریی سیاسی زیاترە. بەڵام دیموکراسی لە مانا رۆژانەکەیدا لە روانینی مۆسکاوە، حکوومەتێکی سەقامگیر نییە، لە بەر ئەوەی تەنیا نوێنەرایەتی یەکێك لە هێزەکان قازانجی چەند لایەنە یەعنی خەڵکی رەشۆکی هەژارە.

جورج سانتایانا (١٩٥٢-١٨٦٣) فەیلەسووفی بە رەگەز ئەسپانی ئەمریکی، دیموکراسی بە حکوومەتی خەڵکی نەفام و چەواشە دەزانێ. بە رای ئەو سەڵتەنەت، درێژەی سروشتیی دەسەڵاتی باوك لە سەر بنەماڵەیە و ئەشرافییەتیش دەرمانی نەزانی و ناهێژایی خەڵکی رەشۆکییە. ئەو دیموکراسی بە حکوومەتێکی چۆل و هۆڵ لە گەورەیی و شانازی و هاونشینی کلۆڵی و داڕزیوی دەزانی.

بە نەزەری سانتایانا گرینگترین تایبەتەکاریی دەوڵەت، دابین کردنی نەزم و ئاسایشە و دیموکراسی لەم بارەوە کەمترین دەسەڵاتی هەیە. ئەو وتەیێکی بەناوبانگی لە وەسفی حکوومەتی خەڵکدا هەیە کە بەم جۆرەیە «هێزی فیکریی خەڵکی رەشۆکی بە رادەی فیکری کرمێکە بەڵام هێزی پەنجەکانی بە قەدەر هێزی پەنجەی ئەژدیهاییێکە، هەر کەس ئەم ئەژدیهایە بکوژێ قارەمانێکە». رێگە چارە بۆ حکوومەتی خەڵکی عەوام، حکوومەتی بژاردەکانە کە دەتوانێ هەم بە شێوەی پادشایی و هەم بە شێوەی ئەشرافی بێتە ئاراوە. خۆزە ئورتگای گاست (١٩٥٥-١٨٨٣) فەیلەسووف و ئەدیبی ئەسپانی لە رەخنەگرانی گەورەی دیموکراسی بوو. ئەو بە پێچەوانەی بژاردەخوازان کە حکوومەتی خەڵکی رەشۆکییان بە نامومکین دەزانی پێی وابوو کە دیموکراسیی هاوچەرخ, هەمان حکوومەتی خەڵکی رەشۆکییە. بە رای ئەو دیموکراسی لە سەرەتاوە کە قەرار بوو حکوومەتی یاسا بێت، ئێستا کە بۆ حکوومەتی حەز و مەیل و هەوەسی خەڵکی رەشۆکی گۆڕاوە، خەڵکی رەشۆکیی هاوچەرخ لە هەموو سنوورەکانی ژیان قووت بووەتەوە و چۆنایەتی ژیانی مرۆڤی وێران کردووە. دیموکراسیی خەڵکی رەشۆکی بە بۆچوونی ئورتگا زەخسان و کارەساتێکی فەرهەنگییە. لە دیموکراسیی رەشۆکیدا بژاردەگەل رێنوێنی و فەرمانەدەیی خۆیان لە

دەست داوە و لە ئاکامدا پێوانەکانی ئەخلاق و فەرهەنگ بزر بوونە. بە نەزەری ئورتگا، فاشیزم یەکێك لە دیارەکانی دیموکراسیی رەشۆکی نۆژەنە. لە چاخی نۆژەندا، بڵخەی کاسکەری خەڵکی رەشۆکیی، لە هەموو جێگایێك دەبیستریّ و کۆمەڵگای رەشۆکی بنەمای دیموکراسیی نۆژەن چێ دەکات. دیموکراسی و فەرەهەنگی ئەمریکی ئەمڕۆکە بووە بە «بەهەشتی خەڵکی رەشۆکی».

جیوانی جنتلیە (١٩٤٤-١٨٧٥) فەیلەسووفی فاشیستی ئیتاڵی پێی وابوو کە سەرەڕای بانگەشەی لایەنگرانی دیموکراسی، حکوومەتی زۆرینە مومکین نییە. دیموکراسییەکان تەنیا وەهمی سەروەریی خەڵك دروست دەکەن و لە راستیدا دەسەڵات هەمیشە لە دەستی کەمینە دایە. بە بڕوای جنتلیە وشەی دیموکراسی لە سەدەی بیستەمدا وەها شۆرەت و ناوبانگێکی وەدەست هێناوە کە هەموو ئیدئولۆژیاکان تەنانەت فاشیزمیش خۆی بە دیموکرات لە قەڵەم دەدات. ئەویش بەم شەرحەوە کە فاشیزم خۆی بە نوێنەری گەلێ رێکخراوە لە سەندیکاکاندا دەزانیّ نەك نوێنەری زۆرینەی بێ قەوارە و بێ ئیرادەی خەڵکی. مارتین هایدگر (١٩٧٦-١٨٨٩) فەیلەسووفی ئەڵمانی لە پەنای بەرنگاری لە فاشیزم، رەخنەگری دیموکراسی بوو. هایدگر دوای ساڵی ١٩٣٣ چووە نێو حیزبی نازییەوە و چەند سوخەنرانییێکی بۆ پشتیوانیی «شۆڕشی» هیتلەر ئەنجامدا و پێی وابوو کە نازیزم دەتوانیّ ئەورووپا لە دوای هیچ و پووچخوازیی دیموکراسیی بورژوایی رزگار بکات. بە بڕوای ئەو کۆمەڵگای نۆژەن تووشی هێزی تێکدەری و شارنشینی بووە و تایبەتمەندیی رەشۆکی پەیدا کردووە. بەڵام کۆمەڵگای دڵخواز دەبێت لە سەر بنەمای چەند پلەیی و رێك و پێکی و نەریتی کۆمەڵایەتی سەر لە نویّ رێك بخرێتەوە. سیستەمی فرەحیزبی، سیستەمێکی فاسدە، تەنیا سیستەمی یەك حیزبی لە ژێر رێبەری پێشەواییێکی تاك و تەنیادا دەتوانیّ یەکیەتی گەل بپارێزێ. تەنانەت دوای جەنگی دووەمی جیهانیش، هایدگر لە ساڵی ١٩٦٦دا راگەیاند کە دیموکراسی ناتوانیّ رێگا چارەیێك بۆ دنیاو کۆمەڵی بەتکنیککراو بدۆزێنەوە.

لیوشتـــراوس (١٨٩٣-١٩٧٣) لــه روانگــەی فەلســەفەی کلاســیکەوە هێرشــی بــردە سـەر لیبــراڵ دیــموکراسیی مــودێرن. ئـەو پێــی وابــوو کــە دیــموکراسی و لیبــرالیزم نــاتوانن لــە پلـەی تـاك لـە بەرانبــەر پێلــی بــێ سـنووری توتالیتــاریزم و بزاڤــی خـەڵکی رەشۆکی لە سەدەی بیستەمدا بەرەنگاری بکەن.

لیوشتـــراوس لـــە فەلســـەفەی رەهـــا لـــە بەرانبـــەر نســـبیخوازی، مێـــژووخوازی، زانســـتخوازی و زانســـتە نوێکـــان بـــە گشـــتی دیفـــاعی کـــرد. ئـــەو پێـــی وابـــوو لـــە نێـــوان فەلســەفەی رەهــا و دیــموکراسیدا، زاتــەن هــیچ پەیوەنــدییێك نییــە. فەیلەســوفان نــاتوانن لەگەڵ دیـموکراسی رێـك بکـەون، لـە بـەر ئـەوەی دیـــموکراسی پـێ لـە سـەر بەرانبـەری گشـتی دەچـەقێنێ و فەیلەسـووفان کـە لـە راسـتیدا پێیـان وایـە مەعریفـەت لـە پـاوانی ئەوان دایە دانوویان ناکوڵێ.

بەشی هەشتەم

هەنگاو بەرەو دیـموکراسی و ئاسۆی داهاتووی

هەنگاو بەرەو دیـموکراسی و ئاسۆی داهاتووی

نیـوەی دووەمـی سـەدەی بیسـتەم شـایەتی پێشـکەوتنی بەرچـاوە لـە جێگیـربوونی دیـموکراسیی. هەنـدێ لـە نووسـەران بـاس لـە شـەپۆلێکی نـوێ لـە دیـموکراتیزاسیۆن دەکـەن کـە لـە کۆتـایی ١٩٧٠وە دەسـتی پێکـردووە و لـە ئاکامـدا زۆر وڵاتـی ئـەمریکای لاتیـن، ئـەورووپای رۆژهـەڵات و ئاسـیا و ئـەفریقای تەنیوەتـەوە. ئـەزموونی سیسـتمگەلی توتالیتـار، تـاك حیزبـی، دەسەڵاتـخوازی راسـت و چـەپ کـە لـە درێـژەی سـەدەی بیسـتدا تووشـی شکسـتی یـەك لـە دوای یـەك هـاتن، سـەرەڕای هـەموو ئەمانـە, دیـموکراسی هـەر وەهـا رووبـەڕووی دوژمـن و مەترسـی و تەنگـژەی جۆراوجـۆرە. هێشـتا فاشـیزم، نیوفاشـیزم، دەسەڵاتـخوازی، سوننەتـخوازی، بنەڕەتـخوازی، پارێزگـاری و عەسـکەرخوازی، دیـموکراسی و شـێوە ژیـانی دیـموکراتیك دەخەنـە مەترسییەوە. لـە لایێکـی تریشـەوە رەوەندی نـوێی «جیهـانی بـوون» ئاسـتەنگی نـوێی بـۆ دیـموکراسی بـە مانـا وەرگیـراوەکەی دروسـت کـردووە. لـەم بەشـەدا دەکەوینـە لێکدانـەوەی پێشـکەوتنی شـەپۆلەکانی دیـموکراسی و ئەو لەمپەرانەی کە بەر بەو شەپۆلانە دەگرن.

٨-١. شەپۆلەکانی دیـموکراسیی

مەبەسـت لـە شـەپۆلەکانی دیـموکراسی، ئـەو گۆڕانگاریانەیـە کـە لـە ناوچـەیێك, یـان بەشـێك لـە جیهـان بـە سـەمتی بەدیموکراسـی کردنـی زێـتر روویـان داوە و دوای ئـەوەی گەیشـتونەتە چـڵەپۆپە، لانـی کـەم لـە هەنـدێ وڵاتـدا بووەتـە هـۆی سەقامگیـربوونی دیـموکراسی. رەوەنـدی بـڵاو بونـەوەی دیـموکراسی خـاوەنی ناوەندگـەلی شـوێن و کـات بـوو. هـەر بـەم پێیـە وەك شـەپۆل چـوونەتە پـێش. دیـارە دەربـارەی زەمـان و مـەودا زەمانییـەکان و هاتنەکایـەی شـەپۆلەکانی دیـموکراسییەوە، لـە نێـوان خاوەنڕایانـدا بیـروڕای جۆراوجـۆر هەیـە، بـۆ وێنـە سـامۆئل هـانتینگتون زانـای سیاسـیی ئـەمریکایی بـاس لـە سـێ شـەپۆل دیـموکراسی دەکـات: یەکـەم لـە سـاڵی ١٨٢٨وە تـا ١٩٢٦، دووەم لـە جـەنگی جیهـانی دووەم تا دەیەکانی ١٩٦٠ و سێیەم لە کۆتایی دەیەی ١٩٧٠وە تا دواتر.

فیلیپ ئشمیتر نووسەرێكی دیكەی ئەمریكی، باس لە چوار شەپۆلی دیموكراسی دەكا: یەكەم شەپۆلی «بەهاری ئازادی» لە ئەورووپا كە لە ساڵی ۱۸٤۸وە دەستی پێ كرد، بەڵام زۆری نەخایاند و لە ساڵی ۱۸۵۲ زۆر وڵات بەر شەپۆلی دیموكراسی كەوتبوون، بۆ دۆخی پێشوویان پاشەكشەیان كرد. شەپۆلی دووەم كە لە دەور و بەری شەڕی یەكەمی جیهانی دوای ئەوە هاتە ئاراوە، هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆری رووسیا و نەمسا بووە هۆی سەرهەڵدانی دەوڵەتی نوێ كە لە سەرەتاوە پەیوەستی دیموكراسی بوون. كۆماری وایمار جێگای ئیمپراتۆریای ئاڵمانی گرتەوە و لە زۆر وڵاتی دیموكراتیی باكوور و باشووری ئەورووپا مافی دەنگ دان پەرەی ئەستاند و حیزبی نوێ بەشداری كاروباری سیاسی بوون، شەپۆلی سێیەم دوای جەنگی دووەمی جیهانی دەستی پێ كرد، دیموكراسیی نوێ لە ئاڵمان و ئیتالیا چێ بوون و زۆر وڵاتی ئەورووپای بۆ دۆخی پێشتری خۆیان گەڕانەوە. سەرەڕای ئەمانەش رەوەندی دژی ئیستعمار، شەپۆلی دیموكراسی بۆ دەرەوەی ئەوروپا بڵاو كردەوە. هەر وەها رژیمی دیموكراتیك لە ژاپۆن و كۆریای باشوور هاتنە ئاراوە. لە ئاخردا شەپۆلی چوارەمی دیموكراسی بە كودەتای نیزامییەكانی پورتەغاڵ لە ۲۵ نیسانی ۱۹۷٤ بە دژی دەوڵەتی سەرەڕۆی ئەوێ دەستی پێ كرد. لە دوای ئەمەدا، گۆڕانكاری لەو چەشنە لە یۆنان و هەندێ وڵاتی ئامریكای لاتین هاتنە كایەوە. بە رای ئەم نووسەرە شەپۆلی چوارەم هێشتا درێژەی هەیە و شەپۆلی چوارەم بە بەراورد لەگەڵ ئەوانی تردا جیهانگیرتر بووە و وڵاتانی باشووری ئەورووپا، ئامریكای لاتین، ئاسیا و رۆژهەڵاتی ئەورووپای لە ماوەی (۱۹۸۹-۱۹۷٤) گرتۆتەوە. ئەم شەپۆلە بە شێوەییێكی كەمڕەنگتر هەندێ لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی داگیر كردووە. جگە لەمانە ئەم شەپۆلە لە ئەوانی تر بە تەوژمتر بووە و لە ئاكامدا گەڕانەوەی بۆ دۆخی پێشووتر كەمتر بووە و قووڵترین ئاڵ و گۆڕی لە وڵاتانی كۆمۆنیستی پێشوو پێكهێناوە و زەخت بۆ پەرە پێدانی دیموكراسی لە وڵاتانی دیكەی وەك چین، پیرۆ، تایلەند و ئێران بە جوانی هەست پێ ئەكرێ. بۆ لێكدانەوەی هاتنی شەپۆلەكانی دیموكراسی، زۆربەی نووسەران ئاماژە بە تیۆری «بڵاوبوونەوە»۱٤ دەدەن،

۱٤- اشاعه

بەم مانایە کە گەیشتنی سەرکەوتووانەی هەر وڵاتێك بە دیموکراسی دەبێتە سەرچاوەی چاولێکەری بۆ وڵاتانی دیکە. بە تایبەت دراوسێکانی ناوچەییێك لە کارتێکەریی گۆڕانگاریی سیاسی بە سەر یەکتریدا بێ بەش نابن. ئەم گریمانە بە تایبەت سەبارەت بە شەپۆلی چوارەم راستتر دێتە بەرچاو، لە بەر ئەوەی هیچ رووداوێکی جیهانی هاوبەش وەك شەڕ و... هتد, وڵاتانی باسکراوی تووشی ئاڵ و گۆڕ نەکردووە. بڵاو بوونەوەی پەیوەندییە نێونەتەوەییەکانیش رەوەندی (بڵاوبوونەوە)ی زیاتر تین داوە.

ئایدیۆلۆژیایەکی دیکە کە بۆ لێکدانەوەی دیموکراسی باسی لێوە دەکەن، ئایدیۆلۆژیای هێزی پاڵ پێوەنەرە. بە پێی ئەمە، لەگەڵ پەرە سەندنی دیموکراسی لە هەر وڵاتێکدا، فشاری رووداوە نێونەتەوەییەکان لە هەمان ئاڕاستەدا زیاتر هێز دەگرێ. ئەو وڵاتانەی کە دێرتر پەیوەستی دیموکراسی دەبن، بەر زەختێکی زیاتر دەکەون و لە لایێکی تریشەوە نرخێکی کەمتر بۆ «تاقیکاری و خەتا کردن[١٥]» دەدەن و ئەمەش بۆ خۆی هاندەرێکە. یەکێك لە دەلیلەکانی سەلمێنەری ئەم تیورییە ئەمەیە کە لەگەڵ سەرکەوتنی شەپۆلی دیموکراسی لە هەر وڵاتێکدا، رێکخراو و تاقمگەلێك بۆ پشتیوانی لە مافی مرۆڤ، مافی کەمینەکان، پشتیوانی لە بزاڤە دیموکراتیکەکانی وڵاتانی دیکە و... هتد پەیدا دەبن کە هێزێکی پاڵ پێوەنەری زیاتر بە شەپۆلی دیموکراسی دەبەخشن. بە پەرەگرتنی شەپۆلی چوارەمی دیموکراسی لە دەیەکانی ١٩٩٠دا، بنەماگەلێکی بەربڵاو لە دامەزراوە، ئەنجومەن، بزاڤ و رێکخراو لە ئاستی نێونەتەوەییدا بۆ پشتیوانی لە شەپۆلە نوێیەکانی دیموکراسی سەریان هەڵدا. بە واتاییێکی دیکە زەمینەی نێونەتەوەیی بزاڤی دیموکراسی بەم شێوەیە تینی سەندووە. کە وابوو ئەو شتەی کە لە پەرە سەندنی تیۆریی دیموکراسیدا گرینگ و کاریگەرە، چەمکی خەیاڵیی «بڵاو بوونەوە»نییە، بەڵکو خەباتی بە کردەوەی گروپ و سازی نادەوڵەتی لە ئاستی نێونەتەوەیی دایە. لەم روانگەوە گریمانەی بڵاوبوونەوە ناتوانێ پەرە گرتنی شەپۆلی دیموکراسی لە ناوچە جیاجیاکانی جیهان، بۆ وێنە لە باشووری ئەورووپاوە تا رۆژهەڵاتی ئاسیا لێك بداتەوە.

١٥- آزمون و خطا

بەم حاڵەیشەوە گریمانەی بڵاوبوونەوە لەو ناوچەگەلە کە لە باری چاندیەوە یەك رەنگن مانادارە. بۆ وێنە گۆڕانکارییەکانی کۆتایی دەیەی ١٩٨٠ بەرەو دیموکراسی لە ئامریکای لاتین کەم تا زۆر لە ژێر کار تێکەریی یەکتردا هاتنە ئاراوە. سەرەڕای ئەمە سیستەمی دیکتاتۆریی شیلی ژێر دەسەڵاتی پینۆشە لە بەرانبەر گۆڕانکارییەکاندا سەرسەختی لە خۆی نیشاندا. رێکردنی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ئەورووپا بۆ لای دیموکراسی لە دەیەی ١٩٨٥ یەك بە دوای یەك سەلمێنەری گریمانەی بڵاو بوونەوە و چاولێکەرییە. هەر چەندە هۆکاری سەرەکی ئەم شەپۆلە لە ناوچەکەدا، گۆڕینی سیاسەتی دەرەکی و نیزامیی یەکیەتی سۆڤیەتی دەورانی گورباچۆڤ بوو. هەر وەها دەتوانین بڵێین کاریگەریی سازمانە نێونەتەوەییەکان لە چوارچێوەی ناوچە جوغرافی و فەرهەنگیەکاندا زیاترە.

ئەو شتە کە بە جیهانیبوون، یەعنی رەوەندی پەرە سەندنی بازاڕی جیهانی، نێونەتەوەیی بوونی سەرمایە، لاواز بوونی دەسەڵاتی دەوڵەت، میللەتان و پەرە سەندنی پەیوەندی فەرهەنگی لە ئاستی جیهانیدا، پێی دەوترێ، لە خۆیدا تینی بە شەپۆلەکانی دیموکراسی داوە. هەرای وڵاتان سەبارەت بە دەست تێوەدرانی دەرەوەیی لە نێو کاروباری نێوخۆیان بە شێوەییێکی بەرچاو کەمڕەنگ بووە و جیا کردنەوەی سنووری نێوان سیاسەتی میللی و نێۆنەتەوەیی تووشی ئالۆزێکی گەورە هاتووە.

هەر لەم ئاسۆیەدا پەیوەندیی سازمانگەلی ئابووریی نێونەتەوەیی وەك سندووقی نێونەتەوەیی پوڵ و بانکی جیهانی، بەخشینی ئیعتبارات و ئیمتیازات و ئەندامەتی بە هەندێ تایبەتمەندییەوە کوڵەوەس١٦ کردووە وەك پاراستنی مافی

١٦- مشروط

مرۆڤ، چاکسازیی لە نەهادە سیاسییەکاندا و بەڕێوە بردنی هەڵبژاردنی دیموکراتیك.

بۆ وێنە یەکیەتی ئەورووپا دەورێکی گەورەی لە بنەجێ کردنی دیموکراسی لە ئەورووپای باشوور و ڕۆژهەڵاتیدا بینیوە و وەرگرتنی ئەندامی نوێی وەك کەرەسەییێکی گرنگ لەم بوارەدا بەکار هێناوە.

تیۆریی بژاردەی عەقلانی, لێکدانەوەییێکی دیکە سەبارەت بە ڕەوەندی دیموکراتیزاسیون دەخاتە بەردەست. لەم ڕوانگەیەوە دیموکراسی لە هەل و مەرجێکی مێژوویی تایبەت و دەگمەندا دێتە ئاراوە کە لەوێدا دوو مەرج هاتبێتە ئاراوە: یەکەم حاکمێکی خۆپەرەست و دەسەڵاتخواز سەرنخوون بوو بێ، دووەم ئەو دژبەرانە١٧ی کە هێز دەگرنە دەست لە کۆمەڵێك تاقمی ڕەنگاوڕەنگ پێك هاتبن و لە نێویاندا تاقم, یا ڕێبەرێکی کارامە نەبێ. ئەگەر هیچکام لە گروپەکان بەسەر ئەوانی تردا سەر نەکەون ڕەنگە دوو دۆخ بێتە ئاراوە: یەکەم تەنگەژەی بێ کۆتایی لە نێوان گروپە هاوسەنگەکاندا و دووەم، پێك هاتن لە سەر پێکەوە ژیان. ڕێگای دووەم زەمینەی چەکەرەکردنی دیموکراسییە, کە وابوو دیموکراسی کاتێك مسۆگەرە کە گروپە پرش و بڵاوەکانی یاریی سیاسی بە سەرچاوەی هێزی چوون یەکەوە، ئامادە بن پێکەوە کار بکەن و پێکەوە بژین، ڕێگای پێشگیری لە دیسان سەقامگیربوونی حکوومەتی نادیموکراتیك, یا دەسەڵاتخواز، ئامادە کردنی هەل و مەرجێکە بۆ ئەوەی هیچ گروپێ، زاڵ نەبێ بە سەر ئەوانی تردا و پێشگیری بکات لە پاوانخوازیی ئەو گروپە بە سەر سەرچاوەکانی دەسەڵاتدا. لە هەل و مەرجی گۆڕینی حکوومەتی دەسەڵاتخواز بۆ دیموکراتیك زۆر جار کۆمەڵێ گروپ و هێزی سیاسیی تێکۆشەر و ڕەنگە لە نێوانیاندا پێکهاتن و ناکۆکیش ببێت. پێکهاتن لە سەر بواری گەیشتن بە دیموکراسی بەو هاوپەیمانیەتییەوە

١٧- مخالف

پەیوەستە کە کۆمەڵەی جۆراوجۆر بەشداری تێدا دەکەن. هەوڵدان بۆ سەقامگیریی دیموکراسی لەم دۆخەدا دەستەبەری ئاژاوە لە نێوان حکومەت «تاقمی حاکم» و دژبەرانی ئەوان لە لایێك و کۆمەڵی ناکار بە دەست, هاوپەیمانیی «گروپی دژبەر[18]» لە لایێکی ترەوەیە کە پارێزگاری لە دیموکراسی دەکەن. دژبەرانی حکومەتی دەسەڵاتخواز و لەسەرکار ئەبنە دوو دەستەوە: میانەڕەو و توندڕەو.

لە لایێکی ترەوە پارێزەرانی حکومەتی دەسەڵاتخواز و کاربەدەست دوو دەستەن، توندڕەوان و چاکسازیخوازان. بوار بۆ دیموکراسی بە چۆنیەتی هاوپەیمانیی نێوان ئەم بەش و تاقمگەلەوە بەندە. بۆ وێنە ئەگەر لە بەشی دژبەر، میانەڕەوەکان و لە بەشی پارێزەرانی دەوڵەت چاکسازیخوازان، مەیلی هاوکاری پێکەوە پەیدا بکەن, زەمینە بۆ هاوکاری خۆشتر دەبێ.

٨-٢. هەڵسەندگاندنی نیشانەکانی دیموکراسی

خوێندنەوەی رەوەندی دیموکراتیزاسیون پێویستی بە هەڵسەنگاندنی دیموکراسی, یان هەڵسەنگاندنی نیشانەکانی پێشکەوتنی دیموکراسی هەیە. نیشانەکانی دیموکراسی، ئاماژە بە دیموکراتیك بوونی حکومەت و جێکەوتنی ماف و ئازادییە دیموکراتیکەکان دەکەن. رادەی دیموکراتیك بوونی حکومەت، بە رادەی بەرپرسایەتیی کاربەدەستان و ئیمکانی بەشداری و کێبەرکێ لە ژیانی سیاسیدا بەندە. دیارە پێویستیی دیموکراتیك بوونی حکومەت, بەم مانایە دابین کردنی ئازادییە مەدەنی و سیاسی و بە تایبەت ئازادیی ئەندیشە و بەیان و کۆبوونەوە دەگرێتەوە. دیاری کردنی رادەی پەرە سەندووی دیموکراسی بە پێی ئەم نیشانەگەلە، لە بەرژەوەندیی جیاوازەوە بۆیان روانیوە. لە هەندێ لە توێژینەوە

١٨- گروه مخالف

سەرەتاییەکاندا وڵاتان یا بە تەواوی دیموکرات بوون یان نادیموکرات و نێوەنجییان نەبووە. لە خوێندنەوەکانی دواتردا لە سەر پلەکانی دیموکراتیزەبوون پێیان داگرت. ئیمتیازی ئەم خوێندنەوانە لەوە دایە کە کێشی سیستەمی سیاسی و رەوەندی دیموکراتیزە بوون لە بەرچاو دەگیرێ. دیموکراسیی سیاسی بە مانای سەرەوە رەنگە بە پلەی جۆراوجۆر و بگۆڕ لە سیستمگەلی سیاسیدا ببێت. رژیمێکی سیاسیی تایبەت، رەنگە هاوکات خاوەنی توخمگەلێك لە دەسەڵاتخوازی، ئۆلیگارشی و دیموکراتیك بێت. کە وابوو سەبارەت بە زۆر وڵات ناتوانین بڵێین سەد لە سەد دیموکراتیك یا نادیموکراتیکە، بەڵکو تێکەڵێك لە توخمی رەنگاوڕەنگی تێدایە و بەردەوام پێویستە ئیمکانی گۆڕینی لە بەرچاو بگیرێ.

کە وابوو دەبێ شەبەنگێك لە بەرچاو بگیرێ کە سەرێکی لانی زۆری دیموکراسی و ئەو سەرەکەی لانی کەمی پیشان بدات و دواتر ئەزموونی وڵاتان بە پێی ئەو مەودایە پێوانە بکرێت. بەکار هێنانی ئەم رێگایە, خوێندنەوەی بەراوردکاری لە نێوان سیستمە سیاسییەکاندا بە کەڵك وەرگرتن لە سیاهە و زانیاریی عەدەدی مسۆگەر دەکات. لە لایێکی ترەوە بۆ هەڵسەنگاندنی دیموکراسی پێوانەی عەینی و زەینی بە کار دێت. لە سەرەتای پەرەسەندنی زانستی نوێی سیاسی زیاتر پێوانەی زەینی بە کار دەهات, بەم مانایە کە نووسەران هەندێ تایبەتمەندیی گشتی «وەك ئازادیی چاپەمەنی، گرینگی راستەقینەی پارلەمان، پەیوەندیی هێزەکان و... هتد» یان وەك پێوانەکانی دیموکراسی لە بەر چاودەگرت و جەرهەری دیموکراتیکی وڵاتانیان بەو پێیە نیشانە دەکرد. لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەوە پێیان لە سەر پێوانە عەینیەکان وەك رادەی بەشداریی خەڵك لە هەڵبژاردن، رادەی کێبەرکێی ئیدئولۆژیك، چۆنیەتی پێکهاتەی پارلەمان، رادەی هەڵبژاردنی کاربەدەستانی سیاسی و... هتد دادەگرت.

کـەڵك وەرگـرتن لـە نیشـانە عەینییـەکان، خوێندنـەوەی مـەودای دیـموکراسی، یـا هەڵسـەنگاندنی دیـموکراسی سـانا کـردەوە. بـەم حاڵەیشـەوە رەنگـە نیشـانە عەینییـەکان سـواو بـن و ئیمکـانی هەڵسـەنگاندنی راسـتەقینە بـە دەسـتەوە نـەدەن. حکوومـەت لەوانەیـە ئامـار و رەقەمـەکانی هەڵبـژاردن دەسـکاری بکـات. هـەر وەهـا ئامـار و سـیاهەی تـۆخ، نـاتوانێ دەسـتێوەردانی ئیحتمـالی پشـتی هەڵبـژاردن دەر بـخات، هەنـدێ ولات بـۆ شـەرعیەت بەخشیـن بـە خۆیـان لـە رێگـای جۆراوجـۆرەوە خەڵکی بۆ نێوگۆڕەپانی هەڵبـژاردن راپـێچ دەکـەن. هـەر وەهـا شـێوەی بـەر بـژار بـوونی تاکـەکان بـۆ هەڵبـژاردن و ئاسـتەنگی ئیحتمـالی, تـەنیا لـە رووی ئامـارەوە هەسـتی پێ ناکرێـت. کـە وابـوو ئامـار و نیشـانە عەینییـەکان بـە تـەواوی نـاتوانن پیشـاندەری تەواوی جەوهەری سیستەمی سیاسی بـن و بۆیـە لـە نیشـانەکانی زەینـی کـە بـە پێـی داوەری و زانیـاریی گشـتییەوە وەچـنگ دەکـەوێت، بـۆ وێنـە وەك رادەی ئـازادیی راسـتەقینەی چـاپەمەنی, یـان رادەی سـەرکوتی سیاسـی، بـۆ تـەواو کردنـی زانیـاریی ئامـاری کـەڵکی لـێ وەرگیـرێ. بـە گشـتی پێوانـەی وردتـری دیـموکراسی پێویسـتی بە کەڵك وەرگرتن لە هەر دوو نیشانەی عەینی و زەینی هەیە.

٨-٣. چاوەڕوانی داهاتوو

ئەمڕۆکـە سیسـتەمی دیـموکراسی زیـاتر لـە هـەر کـاتێکی تـر لـە ئاسـتی جیهانیـدا پـەرەی گرتـووە. بـەم حاڵەیشـەوە دیـموکراسی بـەر هەڕەشـە و مەترسـیش کـەوتووە کـە جێگیـر بـوون و سەقامگیـریی دەسـکەوتەکانی دوا شـەپۆلی دیـموکراسی لەگەڵ ئاسـتەنگ رووبـەروو کـردووە. بـە پێچـەوانەی بۆچـوونی هەنـدێ لـە نووسـەران، دیـموکراسی تـەنیا لـە رێگـای کەشـاوی[١٩] شـەپۆلە دیـموکراسییەکانی نێونەتـەوەیی و دەور و کارتێکـەریی نـەهاد و دامـەزراوە نێونەتەوەییەکانـەوە جێگیـر

١٩- سرایت

نابێ بەڵکو پێویستیی بە پێگەیشتنی هەل و مەرجی نێوخۆش هەیە. هزر و هێزە دژە دیموکراتییەکان لە نێوخۆدا زۆر جار لە بەرانبەر شەپۆلە جیهانییەکانی دیموکراسیدا رادەوەستن، دیارە دیموکراسی پێویستی بە هەل و مەرجی لە باری کۆمەڵایەتی و ئابووری و چاندی نێوخۆیی هەیە و سەرهەڵدانی ئەم هەل و مەرجەش تا رادەیێك بە هۆی تێکۆشانی دیموکراتییەوە دەست دەکەوێت. «جێگیر بوونی دیموکراسی پێویستی تایبەتی بە گۆڕانگاری بنەڕەتی و پەیوەندییەکانی دەسەڵاتی سوننەتی هەیە و روونە کە هێز و بایەخە کۆنەکان لە بەرانبەر ئەم گۆڕانەدا دەوەستن. کە وابوو بەرژەوەندی دیموکراسی لە هەموو جێگاییێکدا بە کردەوە و بڕاری هێزەکانی کاربەدەست و تاقمەکانی بندەست پەیوەندی هەیە.»

شەرتی یەکەمی درێژەی دیموکراسی لێرە دایە کە هیچ تاقمێك جگە لە نوێنەرانی بەربژاری خەڵکی, مافی حکومەت کردن و راوێژی نەبێت. کە وابوو سوڵتەی گشتی, یان رێژەیی، هەر یاریکەرێکی سیاسیی نابژاردە بۆ دیموکراسی, ئاستەنگی ئەساسی دروست دەکات. بۆیە دەسەڵات و دەسرۆیشتوویی سوپا لە سیاسەتدا و هەر وەها دەسرۆیشتوویی یاریکارانی دەرەوە لە حکومەتە دیموکراتیکەکاندا, یان گروپی زەخت و رێکخراوەی نهێنی و رووشاڵ دیموکراسی دەزەخسێنێ. لە لاییێکی ترەوە جیهانیبوون، پەرەسەندنی پەیوەندییەکان، بە نێونەتەوەیی بوونی بازاڕ و سەرمایە، بزۆزی بەرچاوی سەرمایەی ماڵی و هەر هۆکارێکی دیکە کە هێزی راوێژی کاربەدەستانی سیاسیی بژاردە لە ئاستی وڵاتدا کەم بکاتەوە، کارامەیی دیموکراسی تەسك دەکاتەوە، بەم مانایە کە پەرەگرتنی وابەستەیی سیاسیی نێو نەتەوەیی بەمەترسی لە سەر دیموکراسی حیساب دەکرێ و سەربەخۆیی سیاسیی وڵاتان کەم دەکاتەوە. زۆر لە نووسەران بەهێزبوونەوەی رەوەندی بە جیهانیبوونیان، وەك پەیا بوون و پەرەگرتنی نەهادە سیاسییەکانی

جیهانی، زۆر بوونی گرینگایەتی مافی نێونەتەوەیی و سازمانی نێونەتەوەیی و پەرەگرتن و هێز و دەسرۆیشتنی دامەزراوە بان نەتەوەیی ماڵی و پیشەسازی، بە مەترسی لە سەر دیموکراسیی دەوڵەتی نەتەوەیی دادەنێن. کارتێکردنی رەوەندە جیهانییەکان لە سەرکز بوونی دەسەڵات و خودموختاریی دەوڵەتی نەتەوەیی لە لایێك بە مانای لاوازبوونی هێزی دەوڵەت لە کاروباری نێوخۆیی خۆی دایە و لە لایێکی ترەوە سپاردنی دەسەڵاتی راوێژ لە زۆر بواردا بە بازارە ماڵی و پوڵی و کۆمپانی و بانکە جیهانییەکانە. کە ئەمەش لە روانگەی دیموکراسییەوە, هێزی نوێنەرایەتیی خەڵك لە راوێژ کردندا تووشی ئاستەنگی بەرچاو دەکات. مەبەست لە جیهانیبوون کۆمەڵێك رەوەندی تکنیکی، ئابووری، سیاسی و چاندیە کە لە کۆتایی دەیەکانی بیستەوە تا ئێستە درێژەی هەیە. گۆڕانگاریی تکنیکی, بریتی لە گۆڕانگاری لە تکنیکی زانیاری و پەیوەندییەکان، پەرەسەندنی تۆڕی کامپیۆتری، پەرەگرتنی تکنۆلۆژیی پەیوەندییە بازرگانی و مالییەکان، گۆڕانکاری لە تکنۆلۆژیی مانگە دەستکردەکان، دەرکەوتنی راگەیێنەری نوێ و... هتد کە هەموویان پێکەوە بوونەتە هۆی کەمبوونەوەی مەوداکان و چکۆلە بوونەوەی جیهان. هەر بەم پێیە هەندێ لە نووسەران باسیان لە «دێی جیهانی» کردووە. ئەم گۆڕانگارییە تکنیکانە ئاڵ و گۆڕی بەرچاویان لە ئابووری، بازرگانی و ماڵیەی نێونەتەوەییدا پێکهێناوە و نوێنەرایەتییەکانی ئابووریی نێونەتەوەیی لە بازاڕی جیهانی, هێزێکی بەرچاویان وەدەست هێناوە. بووجەی زۆر لەم نوێنەرایەتیانە [20] لە هەر دەوڵەتێکی نەتەوەیی زیاترە. ئەم نوێنەرایەتییانە «بێ دەوڵەتن»، واتە بە هیچ دەوڵەت و نەتەوەیێکی دیاریکراو بەسراوەیی یاسایی و سیاسییان نییە و هەموو جیهان وەك بازاڕی خۆیان دەبینن. سەر هەڵدانی ئەم سازیانە دەبێتە هۆی نەبینین و کەمڕەنگ بوونەوەی سنووری نێوان وڵاتان. هەر وەها دامەزراوەی

٢٠- بنگاه

ئابووری و سیاسیی نێونەتەوەیی کە لە سەر دەوڵەتان راوێژ دەکەن، پەرەیان سەندووە. سندووقی نێونەتەوەیی پووڵ، لێبووردنی نێونەتەوەیی، بانکی جیهانی و نەتەوە یەکگرتووەکان وەك یاریچی سەربەخۆی سیاسی لە ئاستی جیهاندا دەرکەوتوونە.

سەرهەڵدانی هەندێ دۆزی جیهانگیری وەك ژینگە، حەشیمەت، لەشساخی کە تەنیا لە ئاستی جیهانیدا بۆ لێ وردبوونەوە دەبن، یارمەتی بە سەرهەڵدانی ئەو سازمانە جیهانییانە کردووە.

وەك ئاماژەمان پێکرد، کارتێکەریی رەوەندی جیهانی بوون لە سەر دەسەڵاتی دەوڵەتان لە بەر دیموکراسی خرایە بەر باسەوە. لەم روانگەیەوە دەوڵەتە نەتەوەییەکان زۆر لایەنی دەسەڵاتی خۆیان لەراوێژ لە سەر دۆزە گرینگەکانی وڵاتی خۆیان لە کیس ئەدەن، بەم حاڵەیشەوە ئەم کارتێکردنە لە ناوچەی جۆربەجۆری جیهاندا چوون یەك نەبووە. لاواز بوونی دەسەڵاتی نەتەوەیی لە رەوەندی جیهانی بووندا تەنیا لایەنی یاسایی و رواڵەتی نییە، بەڵکو بە کردەوە توانایی دەوڵەتە نەتەوەییەکان کەم دەکاتەوە. تەنانەت لە نێوان دەسەڵاتی رەسمی و رواڵەتی دەوڵەت و راستی کەمکردنەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت لە لایەن هێزی جیهانیبوونەوە، ناتەبایی هەیە. بۆ وێنە بە نێونەتەوەیی بوونی رەوەندی ئابووری بە کردەوە لەگەڵ توانایی دەوڵەت لە کاروباری ئابووریدا ناتەبایە. دەسەڵات و خودموختاریی زۆر وڵات کە خەریکی گەشەسەندن لە ژێر کارتێکەریی بەرنامەگەلی هاوسەنگی بنەڕەتی سندووقی نێونەتەوەیی پووڵ لەمساڵانەدا تووشی کزی بووە و لە کورتی داوە، یەکیەتی ئەورووپا, دەسەڵاتی دەوڵەتانی ئەندامی خۆیشی هەم لە باری یاسادانانی نێوخۆیی و هەم لە باری پەیوەندیی دەرەوە تەسك کردوەتەوە. هەنووکە راوێژی قورسی ئابووری لە کمیسیۆنی ئەورووپادا دەگیرێ، هەر وەها دەوری بلۆکگەلی هێزی ناوچەیی وەك رێکخراوی پەیمانی ئەتلانتیکی باکووری دوای

شـەڕی سـارد، پڕڕەنگتــر بوەتــەوە. سـپاردنی کـەم تـا زۆری تایبـەتکاریی دەوڵـەتی نەتـەوەیی بـۆ بەشـی تایبـەتی، یـان بـۆ ڕێکخـراو و دامـەزراوەی ناوچـەیی، سـنووری دەسـەڵات و حاکمیـەتی دەوڵـەتانی تەسـك کردوەتـەوە. هـەوڵی هەنـدێ وڵات بـۆ پەرەپێدانی هاوکـاری ناوچـەیی، لـە خۆیدا دژ کردەوەیـە بـە ڕەوەنـدی جیهـانیی بـوون و لاواز بـوونی دەسـەڵاتی دەوڵـەتی نەتـەوەیی کـە ئەمـەش بـە هـۆی کارتێکـەریی بـە جیهانیبوونـەوە رووی داوە. لەگـەڵ پەرەسـەندنی ئـەم جـۆرە کارتێکردنانـە مەسـەلەی بنـەڕەتی دیـموکراسی، یـەعنی وەرگـرتنی ڕەزامەنـدی خـەڵك لـە لایـان راوێـژیی حکوومەتـەوە تووشـی ئـاڵۆزی دەبـێ. چـونکە دەوڵـەتی نەتـەوەیی ناچـارە تێبـینی سیسـتەمی نێونەتـەوەیی و جیهـانی لـە سـنوورە جۆراوجۆرەکانـدا لـە بەرچـاو بگرێ. هاووڵاتی بـە مانـا کۆنەکـەی ناوەنـدی «حاکمییـەت» نییـە. لـە چـاخی جیهانیبوونـدا، دەوڵـەتی نەتـەوەیی زیـاتر لـەوەی لـە ژێـر دەنـگ و بۆچـوونی خەڵکـدا بـێ، لـە ژێـر کارتێکـەریی هۆکـارە جیهانیـەکان دایـە. سیاسـەتی هاوسـەنگی سـاختاری وەك ئاژەمـان پێـی دا، نـموونەیێکی زەق لـەم بـوارە دا بـوو. هـەل و مـەرج و چوارچێوەی ئابووریی جیهانی بەم جـۆرە توانـایی دەوڵـەتی نەتـەوەیی لـە هەڵوێسـتی جیـاوازدا کـەم دەکاتـەوە. لـە لایێکـی تـرەوە لەگـەڵ پەرەسـەندنی پەیوەندییـە فەرهـەنگی و نێونەتەوەییەکان بەشێکی زۆر لـە ژیـانی خـەڵك لـە چـاوەدێریی حکوومـەتی نەتـەوەیی وەدەرهـاتووە. هـەر وەهـا شـەڕ و قـەیرانی ئـابووری و کۆمەڵایـەتی مەترسـی بـۆ دیـموکراسی دروسـت دەکـەن. هەسـتی نـەتوانینی دەوڵـەت لـە بەرانبـەر قـەیران و کۆنتـرۆڵی ئاوسـان و بێکـاری، یـان کۆتـایی هێنـان بـە شـەڕی نێوخـۆیی و دەرەوەیـی، پێویسـتەی ئـەوە نییـە کـە هـەلی باشـتر بـۆ بەشـدرایی ئـەحزاب و گروپـەکانی دژی دەوڵەت دەرەخسێنێ. لـە هـەل و مـەرجێکی ئـەوتۆدا، هـیچ هێزیکـی سیاسـی توانـایی ئەوەی نییـە کـە قەیرانـەکان یـەك لایـی بکاتـەوە و لـە ئاکامـدا کەرەسـەی بەشداری و رکەبـەریی دیـموکراتیك کـەم دەبێتـەوە. بـە پێچـەوانەوە لـە دۆخـی قەیرانـدا زۆر جـارە

زەمینــە بــۆ ســەر هەڵــدانی گروپــی پەڕگیــری توودەخــواز لــە بــار دەبــێ. ئەگــەر دیـموکراسییەکان نـەتوانن قەیرانـەکان حـەل بکـەن زۆر جـار خـەڵکی سەرەنــجیان بـۆ لای گروپی پەڕگیـر رادەکێشرێ.

حکوومەتگـەلی نادیـــموکراتیك بـریتی لـە سـەربازی، فاشیســتی، توتالیتــار و... هتـد بـە گشـتی لـە هـەل و مـەرجی قـەیرانی ئـابووری، کۆمەڵایـەتی و فەرهـەنگی کەرەسـەی سـەرکەوتن وەدەسـت دەهێـنن. یـەکێك لـەو مەترسـییە گەورانـەی کـە لـە سەدەی بیستەمدا رووبەڕووی دیــموکراسی بـوەوە، هەسـتی ئـایین بـۆ دەست تێـوەردان لە ژیانی سیاسی دابـوو. زاڵ بـوونی کۆمەڵایـەتی و سیاسـیی ئاییــن لـەو شـێوەی کـە رۆحیــەی ناساناگیــریی٢١ پــەرە پـێ دەدا، سـەرهەڵدانی بایەخـە دیــموکراتیکەکان کـەمڕەنگ دەکاتـەوە. بـە گشـتی دەسـت تێـوەردانی بـەربڵاوی دیـن لـە سیاسـەتدا، لەمپــەرێکی گــەورە لــە بەرانبــەر دیـــموکراسی و بایەخەکانیــدا دروسـت ئـەکات. دیـموکراسی بە جەوهـەر، پێویسـتی بـە جیابوونـەوەی دەسـەڵاتی سیاسـی لـە ئـایینی و سنووری عورفــی لـە سـنووری ئایینیـە. لـە حاڵەتێکـدا ئەگـەر قـانوونی خـوایی لـە هــەموو ســنوورەکاندا حــاکم بــێ، ئیتـــر جێگاییــك بــۆ یاســادانان و هاوبیـــری و کێبـەرکێ نامێنێتـەوە. حکوومـەتی دیـنی لـە ئەساسـدا ناسـاناخوازە و دەنـگ و بیــری گشتیی خەڵك بە مەترسی لـە سـەر سـنووری پـیرۆزی دیـن حیسـاب دەکـات. سـەرەڕای ئەمانە لە حکوومـەتی دینیـدا، لـە سـەر جیـاوازی نێـوان ئیمانـدار و نائیمانـدار پێـدا دەگیرێ، لـە حاڵێکـدا کـە دیــموکراسی نـاتوانێ جیـاوازی ئـەوتۆ قـەبووڵ بکـات. هـەر ئـەم جیاوازییـە دەبێتـە هـۆی ئـەوەی کـە مافــی یەکسـان بـۆ هـەموو هاووڵاتیـان لـە بەرچـاو نەگیــرێ و ئاکـامی ئەمـە شـتگەلێکی وەك نـامۆ، خۆمانـە و هـاووڵاتی پلـە دوو، کـە ئەمـەش نـاتوانێ بـە بەشـێك لـە کۆمـەڵی هاووڵاتیـان بـە حیسـاب بێـت. یـەکێك لـەو مەترسـییە گەورانـەی کـە لـە سـەدەی بیسـتەمدا لـە دیــموکراسی

٢١- عدم تساهل

وەدەرکەوت، بونیادخوازیی ئایینی بوو. بونیادخوازی، بە سیاسی کردنی ئایینە، وەك ئایدیۆلۆژیایی حکوومەتی ئایینی لە بەرانبەر حکوومەتی دنیایی و نائایینیدا. بونیادخوازی لە ئایینی جۆراوجۆردا بە تایبەت لە مەسیحییەت، یەهودییەت، ئیسلام و ئایینی هندوودا سەری هەڵداوە. بونیادخوازی (الاصولیه — Fundamentalism) لە هەموو جێگاییێکدا بایەخگەل و ئیعتباری گشتیی پرەنسیپەکانی دیموکراسی و لیبرالیزمی رۆژئاوایی بە پووچ داناوە و دژی فرەخوازی ئەرزشی و ساناخوازیی بیروباوەڕە. بونیاخوازان نەك تەنیا لەگەڵ دیموکراسیدا بەڵکو لەگەڵ نوێخوازیی رۆژئاوایی بە گشتی دوژمنن و لە سۆرخی ئەوەدان کە شێوەژیانێکی نوێ لە جێی ژیانی دیموکراتیك دابنێ.

ئەوان لە باتی ئازادی، تاکخوازی، بەرابەری، ماف و حاکمیەتی خەڵك لە دەسەڵاتی دامەزراوەی سووننەتی و ئایینی، سەرتری ئیمانداران بە سەر نائیمانداراندا و حاکمییەتی خواوەند و یاساگەلی ئیلاهی و ئەرکەکانی خەڵك لە بەرانبەریاندا، دیفاع دەکات.

بە بۆچوونی بونیادخوازان, بنیادی دەوڵەتی نەتەوەییش کەرەسەییێکە بۆ جێگیرکردنی دیموکراسی و دەسەڵاتی خەڵك لە بەرانبەر دەسەڵاتی خواوەند و هەر بۆیە پێویستە لە ناو بچێت. بەم شێوە بونیادخوازی, دوژمنی دیموکراسی و خۆی بە تێپەڕبوو لە دیموکراسی دەزانێ. بونیادخوازی, ئایدیۆلۆژیای سیاسیی تئوکراسیە و لەم بارەیشەوە دیارە لەگەڵ ئایدیۆلۆژیایی دیموکراسی, یەعنی لیبرالیزم بە شەڕ دێ.

لە کۆتاییدا ئەمەش کە ئاڵۆز بوونی ساختاری دەوڵەت، لە دیموکراسییەکاندا خۆی مەترسییەکە بۆ سەر دیموکراسی. زیاد بوونی تایبەتکارییەکانی رێکخراوە حکوومەتییەکان هۆی ئاڵۆزیی زۆری حکوومەتگەلی دیموکراتیك بووە و لە ئاکامدا ئەم پرسیارە سەری هەڵداوە کە ئایا ئیمکانی

بەشداریی راستەقینەی هاوولاتیان لە رەوەندی سیاسەتدانانەدا لەم هەل و مەرجەدا هێشتا جێگای هەیە. ئایا خەڵکی عادی لە دۆزە زانستی و تکنیکە ئاڵۆزەکان کە لە رەوەندی راوێژ کردندا دێنە بەر باس، شتێکیان لێ حاڵییە؟ لێرەدا ئاڵۆزیی دەوڵەت هەم لە باری رێکخراوەیی و هەم لە باری کردەوەوە مەبەستمانە, لەگەڵ پەرەگرتن و زۆر بوونی تایبەتکارییەکان، دیارە رێکخراوەو نەهادی بەسراوە بە حکوومەتیش زیاد ئەبن. ئیتر دەوڵەتگەل کاریان تەنیا بەسراوە بە دابین کردنی رێك و پێکی و ئاسایش و چاوەدێریی کاروباری شەڕ و ئاشتی نییە. بەڵکو کاری خۆش گوزەرانی، زانستی، توێژینەوە و گەشەسەندن، بەرنامە دارشتن، لەشساخی و... هتد. یەکێك لەو دۆزانە کە پەیوەستە بە زیاد بوونی ئاڵۆزیی دەوڵەتەوە، ناسینەوەی سنووری دەوڵەتە لە سنووری تایبەتی. زۆر رێکخراوەی دەوڵەتی تایبەتکاری, بەشی تایبەتی ئەنجام ئەدەن. لەگەڵ تێکەڵ بوونی سنووری گشتی و تایبەتی، بەرپرسایەتیی هێزی بەڕێوەبەر لە بەرانبەر هێزی یاسادانان‌دا ئەکەوێتە بەرپرسیارەوە. ئاکامێکی ئەم دۆخە پەرەسەندنی پەیوەندیی نارەسمی نێوان کۆمیتە و نەهادە یاسایی و بەڕێوەبەرییەکان لەگەڵ گروپگەلی دەست رۆیشتوو[٢٢] خاوەن بەرژەوەندی. پەیوەندیی ئەوتۆ زۆر جار لە بەرچاوی بیروڕای گشتی بزرە و ئەمەش بەرپرسایەتیی دەوڵەت کەم دەکاتەوە. زۆر سیاسەتی گشتیی دیموکراسییەکانی ئەمڕۆ لەم پەیوەندیانەوە سەرچاوە ئەگرن، بەم شێوەیە دەوڵەت لە پەنای لایەنی دیموکراتیك و گشتی، لایەنی تایبەتی و شاراوەش بە خۆوە دەگرێ. یەکێك لە ئاکامەکانی ئەم جۆرە پەیوەندیگەلە لاواز بوونی هێزی یاسادانانە. لەگەڵ زۆربوونی ئاڵۆزیی دۆزەکان، دەوری دەستەی حکومەت لە راوێژ کردندا زیاتر رواڵەتی دەبێت. هەر بەم ئاراستەیەش خەڵکی عادی و ناپسپۆڕ کەمتر دەتوانن رای خۆیان بەرانبەر راوێژەکان دەرببڕن.

٢٢- گروه ذينفوذ

لەگــەڵ زۆر بــوونی ئــاڵۆزی، ڕێکخــراوە دەوڵەتییــەکان بــە شــێوەییێکی کۆنتـــڕۆڵ نەکراو زیاد ئەکەن و زۆر ئەبن، بــە بــێ ئــەوەی کارمــەیی ئــەوان زیــاد بکــات. لــە ســەر یــەك زۆر بــوونی ئــاڵۆزی لەمپەرگــەلێك بــۆ بەشــداریی گشــتی و بەرپرســایەتیی حکوومەت دروست دەکات.

تەواو

ئیندێکسی ناوەکان

ئادرنۆ: ٩١

ئالکسی دۆتۆکڤیل: ١٤, ٥١, ٥٢, ٨٤

ئانتۆنی داونز: ٦٧, ٦٨

ئایزایا برلین: ٦٣

ئەرەستۆ: ٣٣, ٤٢, ٩٧, ١٨٧

ئەفلاتوون: ١٨٦, ١٨٧

ئەندرۆ جاکسۆن: ٥٤

ئیدمۆند برك: ١٨٨

ئیدوارد برنشتاین: ١٧٠

ئیمانۆیل کانت: ١٧

برتراند راسل: ١٨٢

برناردشۆ: ١٧٠

بیندێکت دو سپینۆزا: ١٧, ٤٣

تۆماس ئەکوینی: ٣٣

تۆماس جفرسۆن: ٥٣, ١٨٣

تۆماس هۆبز: ١٧, ١٨, ٢٠, ٩٩, ١٨٨

تالکۆت پارسۆنز: ٧٨

تولیپ: ١٠٣

پریکس: ٧٣

جۆرج سانتایانا: ١٩٢

جۆرج کالۆپ: ١٥٦

جۆن لۆك: ١٠, ١٧, ١٨, ٢٠, ٢١, ٤٤, ٤٥, ٤٦, ٤٧, ٩٩, ١٠٣

جان ئیستوارت میل: ١١, ١٥, ٣٣, ٥٥, ٥٦, ٥٧, ٨٤, ١٨٢

جان رالز: ١٩, ١٧٠

جی. ویلز: ١٧٠

جیّرمی بنتهام: ٦١, ١٠٢, ١٨٤

جیمز مادیسۆن: ٥٤, ٨٤, ١٣٣

جیمز هرنیگتۆن: ١٠١

جیوانی جنتلیه: ١٩٣

خۆزه ئۆرتگای گاست: ١٩٢

دانیل لرنز: ٨٠

دەیڤید هیوّم: ١٣

ژۆزف شومپیتر: ٦١, ٦٢

ژاك مارتین: ١٧٤

ژاك ژاك رۆسۆ: ١٧, ١٨, ٢٤, ٢٨, ٢٩, ٤٦, ٤٩, ٥٠, ١٠١, ١٦٤, ١٦٥, ١٦٨

ڕۆنالد دورکین: ١٧٠

رابرت داڵ: ٦٦

ریمۆن ئارۆن: ٦٢

سۆلۆن: ٧٢

سامۆئل هانتیگتۆن: ١٩٧

سوقرات: ١٨٦

سیدنی وریا: ٨٩, ١٧٠

سیمۆن مارتین لیپست: ٦٧

چارلز پیرس: ١٥

گانتانا مۆسکا: ١٩٠, ١٩١

گابریل ئالمۆند: ٨٩

فردریك فۆن هایك: ١٧٠, ١٨٥

فریدریك ئینگلس: ١٨٩, ١٩٠

فیلیپ مەقدۆنی: ٧٣

فیلیپ نشمیتر: ١٩٨

کارل پوپر: ٦٥, ١٨٢

کارل مارکس: ١٨٩, ١٩٠

لویس فیلیپ: ٥١

لیوشتراوس: ١٩٤

مۆریس دوورژە: ٦٤

مۆسۆلینی: ١٩١

مۆنتسکیۆ: ٩, ١٣, ٤٧, ٤٨, ٤٩, ١٠٤

مارتین هایدگر: ١٩٣

مارك دوکندورسیێ: ١٢

ماکیاڤیلی: ١٠١, ١٨٨

هارۆلد لاسول: ٦, ٩٠, ٩١

هیتلەر: ١٩٣

هیگل: ١٨٩

ودرۆ ویلسۆن: ١٠٥

ویلفردۆ پارتۆ: ١٩٠

ویلیام جیمز: ١٥, ٥٧

وینستۆن چەرچل: ١٨٣